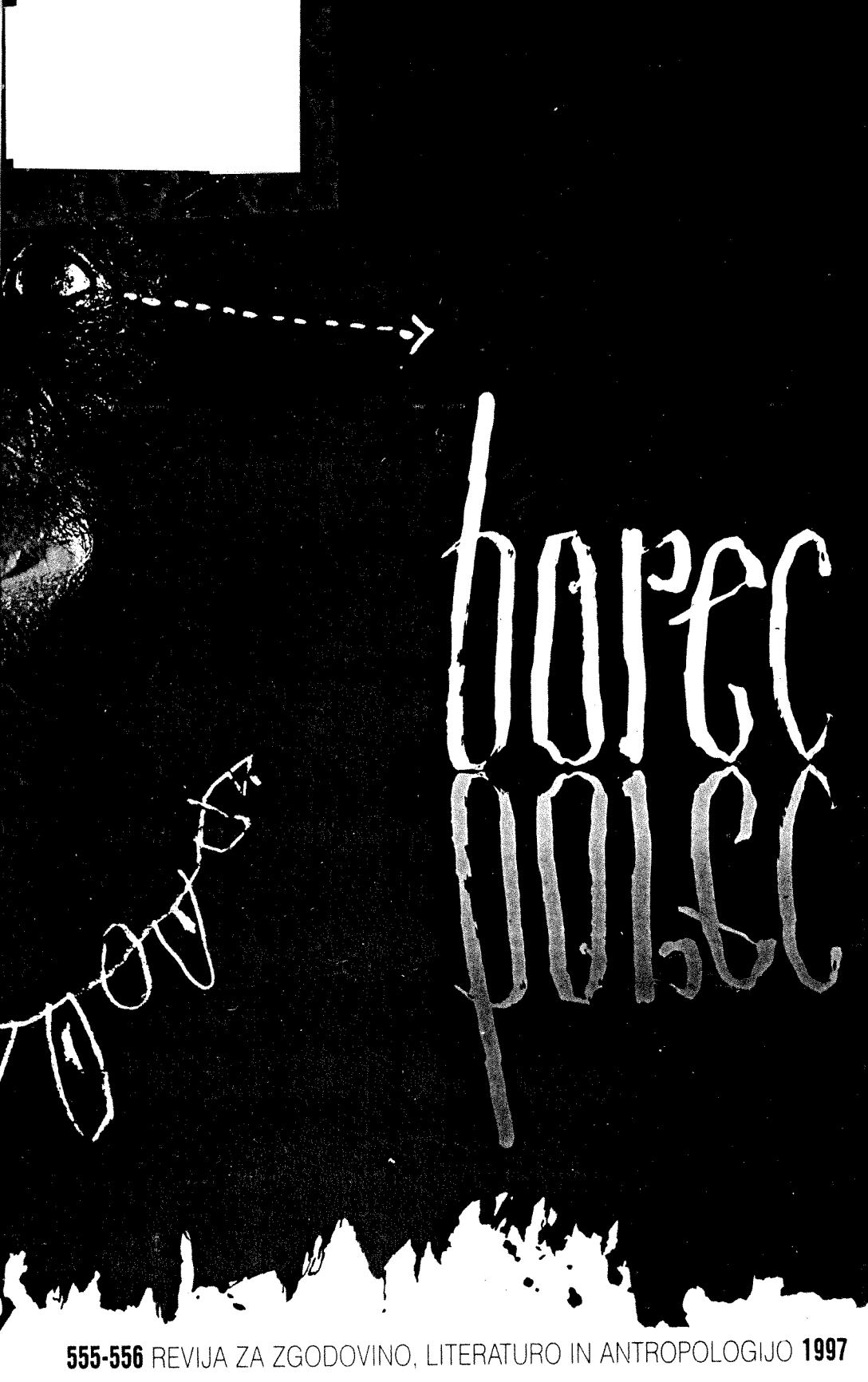

borec polec

I Z P R I H O D N J E Š T E V I L K E

Dr. Božidar Jezernik

**ITALIJANSKA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA
ZA SLOVENCE
MED 2. SVETOVNO VOJNO**

Gonars

Treviso

Padova

Rab

Renicci

Visco

borec

ESEJ

Lev Kreft

NASILJE KOT NAŠA USODA ● 5

VOJNE

Dominik Kacin

DNEVNIK Z AVSTRIJSKO-RUSKE FRONTE V KARPATIH IN SPOMINI IZ VOJAŠKE BOLNIŠNICE V ROMUNIJI IZ LET 1917–1918 ● 23

Franc Križnar

GLASBA NA SLOVENSKEM IN DRUGA SVETOVNA VOJNA ● 61

Skica za študijo

Pavel Jamnik

TABORIŠČNA KNJIGA DELOVNEGA TABORIŠČA VERDRENG NA KOČEVSKEM ● 118

Božidar Jezernik

ZIGEUNERLAGER NA PLANETU AUSCHWITZ ● 130

FOTOGRAFSKA PRILOGA

Dejan Vončina, MUZEJ NOVEJŠE ZGODOVINE V LJUBLJANI

BILA JE VOJNA ● 157

GEMATRIJA

Tine Kurent

PREGLEJ EV EPITAF: GEMATRIČNA KOMPOZICIJA ● 202

Tine Kurent

NUMEROLOGIJA, KABALA, GEMATRIJA, OKULTIZEM IN DILEMA 77 ALI 76 ● 222

USODE

Vasilij Polič

STRAŽNJI VRH – KONEC SREČE (OD REALIZMA DO ZNANSTVENE FANTASTIKE) ● 227

Premišljevanja o eni izmed različic smrti partizanskega pisatelja Radka Poliča

POLEMIKA

Janez Kebe

ŠE O UBOJU FRANCA KRAMARIČA, KAPLANA V STAREM TRGU PRI LOŽU ● 236

Tone Avsec

DRUGI ODGOVOR GOSPODU JANEZU KEBETU ● 243

Lev Kreft

NASILJE KOT NAŠA USODA¹

On veut oublier un probleme que l'Europe soupconne depuis les Grecs:
la condition humaine ne serait-elle pas de telle sorte qu'il n'ait pas de bonne solution?

Maurice Merleau-Ponty, 1947

Postopek, s katerim spremenite že narejene predmete v umetniška dela (»ready-made«), je danes že dobro znan in proučen. Iztrgati neko stvar njenemu izvirnemu mestu in namenu, in jo postaviti na piedestal umetnine, je postala rutinska gesta. Sprva, takrat, ko je Marcel Duchamp na razstavo prinesel pisoar in ga spremenil v umetniško delo pod napisom »Vodnjak«, je taka gesta še predstavljala nekaj nezaslišanega in šokantnega, saj je storila silo podedovanemu okviru dojemanja umetnosti in nas prisilila k spoznanju o bistvenem premiku v vlogi umetniškega dela in umetnosti nasploh, do katerega je prišlo na začetku dvajsetega stoletja. Pa tudi kasneje, na primer takrat, ko je Andy Warhol razstavil svoje »Škatle Brillo« – že narejeno embalažo za množično obutev, je taka poteza še lahko pokazala na kako skrito razsežnost vsakdanjih predmetov, iztrganih iz njihovega funkcionalnega ozadja, saj je lahko na primer ironično izražala naš občutek, da smo v tako učinkovitem svetu, ki smo si ga izdelali, da bi mu lahko gospodovali, v resnici že povsem izgubljeni in se med stvarmi sploh več ne prepoznamo. Razlag za te vrste umetniške poteze je kolikor hočete, ne glede na to pa je danes dejstvo, da poteze te vrste ne delujejo več niti nezaslišano niti šokantno. Narobe, delujejo kot nekaj že slišanega in videnega, in nas z ničemer ne morejo presenetiti. Ko na primer »Irwin« uporabi napisne table nekdanjih socialističnih družbenopolitičnih organizacij za svoje likovne konstrukcije, v tem prenosu vsakdanjih predmetov na razstavnno umetniško prizorišče ni več nobene presenetljivosti ali spornosti. Pozornost ne velja več gesti prenosa, ampak pomenu prenesenega predmeta in njegovi vmeščenosti v kontekst umetniškega dela, ali pa v kontekst kulture brez meja postmoderne dobe.

Videti pa je, da so prav ob zatonu »ready-made« metode v umetniških postopkih začeli podoben vzorec uporabljati filozofi. Lahko bi rekli, da v periodičnih valovih prihaja do »odkritij« ali do novih interpretacij tega ali onega filozofa iz preteklosti, ki naj bi pomagal držati skupaj temeljne postmoderne kulture in podaljšal njihovo razmajano utemeljevanje vsegamogočega in raznosmernega razsrediščenega dogajanja. Metoda »odkritja« ali »sveže interpretacije« je kot v primeru umetniških »ready-made« predmetov že postala rutinska. Iz filozofije tega ali onega filozofa vzameš, kar trenutno potrebuješ, in to obtešeš tako, da paše v

luknjo, kamor ga je treba vtakniti, da bo brkljarija še držala skupaj. Ta filozofski postopek je silno podoben tistemu, kar so s starimi palačami počeli barbari, ko so jih najprej porušili, potem pa si svoja nova borna domovanja sezidali tako, da so iz ruševin odnašali kamen za kamnom.

Ta postopek je seveda koristen, ni pa edini možen. V dvajsetem stoletju je nastal tudi drugačen umetniški postopek, ki poteka pravzaprav v nasprotni smeri, in mu lahko rečemo z znanim naslovom »iskanje izgubljenega časa«. Gre za poskus, da bi raztrgane in raznešene kose spet spravili skupaj in jim vdihnili življenje. In medtem ko povzdigovanje vsakdanjih predmetov iz njihove uporabne vloge v vlogo umetnin postaja s ponavljanjem dolgočasno, je za iskanje izgubljenega časa značilno, da že takoj na začetku potrebuje – čudež. Spraviti vse, kar skupaj spada, na en kup – to zna vsak natančen knjigovodja. Toda najti tisti kolaček – madelaine, tisti posebni manjkajoči del, ki spet podari avro življenja vsem delom in kosom – tega se ne da doseči brez velikih muk in se zgodil le s sodelovanjem srečnega naključja.

Čemu ves ta uvod? No, morda se bo kakemu sodobnemu brkljaču in preiskovalcu zdelo, da je povsem izven časa in prostora, če se človek ukvarja s političnimi pogledi Maurica Merleau-Pontyja² in to povezuje z njegovo danes na vse strani razkričano filozofijo telesa in z njegovo za estetiko tako koristno razlago delovanja likovne umetnine. Njegovo politično pisanje se kljub temu, da je bilo o njem v zadnjih nekaj letih več razprav in simpozijev, kot prej v vseh desetletjih po smrti skupaj, skorajda ne obravnava, ali pa le priložnostno in še to nikdar kot nekaj, kar bi lahko bilo za njegovo filozofijo bistveno. Tistim, ki so prvi sprejemali njegovo filozofijo, se je najpogosteje zdelo, da je Merleau-Ponty na napačni strani, ko se je uprl takrat vsak dan vplivnejšemu aktivizmu Jeana-Paula Sartra. Tudi brez tega razlikovanja in spora med nekdanjima prijateljema je bilo videti, da v politiki ne more biti posebej doma, saj so ga kot izdajalca obravnavali tako komunistični totalitarci kot liberalni demokrati. Za čiste filozofe pa je bila njegova fascinacija z vsakdanjimi dogodki nerazumljiva, tako kot so bili ideologom njegovi zadržki do neposredne vpletenosti v kako akcijo neodpustljivi. Že takrat se je zdelo, da imajo politični spisi in politična filozofija Maurica Merleau-Pontyja v sebi nekaj, kar spravi vsakogar v zadrego.

To ni nikakršna novica, ampak stalna značilnost sprejemanja in tolmačenja njegove filozofije. Vsi po vrsti obravnavajo njegovo politiko kot nekaj postranskega in obrobnega, ali pa kot nekaj, kar sploh ne sodi k njegovi filozofiji, ampak zgolj k njegovemu življenjepisu, tako kot kak hobi, ki ga je treba zaničevalno postaviti na stran, saj predstavlja tisto, s čimer so se nerazsvetljeni intelektualci v njegovih časih še pečali, ker so še verjeli, da je del njihovega posla in poslanstva.

Mary Rose Barral je v svojem klasičnem delu »Telo v medosebnih razmerjih. Merleau-Ponty« povzela njegovo stališče, da človeštvo neposredno in neposredovano vsakdanje življenje postalo nekaj filozofsko pomembnega zato, ker je postalo nekaj vprašljivega. Iz njegovih spisov je citirala tudi njegovo stališče: »...ker smo v svetu, smo obsojeni na pomen in ne moremo niti narediti niti izreči ničesar, kar ne bi nekaj pomenilo v zgodovini.«³ Vedela je, da je »njegovo prepričanje, da filozof fenomenolog ne more upati, da se bo dotokel do razumevanja človeka in sveta kako drugače, kot po poti fenomenološke refleksije, utemeljene v neposrednih dejstvih sveta in človeka v svetu.«⁴ Pa je kljub temu omejila svojo študijo že takoj na začetku: »Naš namen v pričujočem delu je predstaviti filozofijo Merleau-Pontyja kot uvod k njegovim delom, in poudariti pomen, ki ga avtor pripisuje telesu kot nosilcu dialektike; ta predstavitev ne vključuje proučitve njegovih političnih spisov.«⁵ Očitno ni nikakršnih notranjih filozofskih razlogov za to, da pri taki predstavitvi izpustimo njegovo politično pisanje, narobe, za razumevanje njegove filozofije, ki toliko stavi na neposredno in konkretno situacijo človeka kot telesnega bitja med drugimi utelešenimi bitji v zgodovini, bi utegnili poznavanje njegovih političnih idej in kritičnih političnih spisov vreči nekaj luči na bistvene poteze njegove filozofije. In če bi izpustitev političnosti, ki se ji je sam toliko posvečal, tolmačili kot posledico zadrege, ki jo tovrstni spisi povzročajo, ker je z njimi nekaj močno narobe, bi to lahko razložilo odsotnost te tematike v preteklosti. Takrat je lahko bilo neprijetno, razglasati Merleau-Pontyja za velikega in pomembnega filozofa, kar je nedvomno tudi bil, in v isti sapi povedati, da je bil hkrati nasprotnik fašizma, nacizma, stalinizma, komunizma in liberalizma. Toda to ne more biti razlaga za pomanjkanje političnega vidika v sodobnih interpretacijah, saj v povsem spremenjenih okoliščinah vendarle ne pričakujemo, da bi bili njegovi pogledi še vedno tako neprijetni. Ali pač?

Sam si bom vzel v zakup, da je v svojih političnih spisih Merleau-Ponty očitno zapustil nekaj še danes privzdigujočega in nevarnega, kar daje drugačen okus vsej njegovi filozofiji. Ne bom se takoj trudil, da bi to tudi dokazal, ker sem za zdaj prepričan, da so vsi tisti, ki so njegovo socialno in politično filozofijo pustili vnemar, že sami prav s tem dokazali, kako vznemirljiva mora biti in kako spravlja ljudi v zadrego še danes. Neposredno pa bi rad pokazal, da pri njem telo in utelešenost nista samo še dve posplošeni kategoriji v negotovi posledici različnih vodilnih kategorij zahodnoevropske filozofije, ki se duoholično opoteka že nekaj stoletij med zidom razumljivega in steno otipljivega. Oba, telo in utelešenost, sta v neposredni zvezi z izkušnjo zgodovine in izkušnjo nasilja, in mirno bi lahko zatrdili, da sta se kot ključna pojma njegove

eksistencialne fenomenologije razvila kot odgovor na izkušnje druge svetovne vojne, ko je bila zgodovina nekaj groznega.

Zavest ne more obstajati brez telesa, in telo je v svetu. Naš »cogito« lahko vpliva in tudi dejansko vpliva na Druge samo s pomočjo vtisa, ki ga naredi na njihova telesa. Če je temu tako, potem ni nikakršne nedolžnosti pri uporabi nasilja, ker čiste ali nedolžne zavesti preprosto ni, pa tudi če bi obstajala, bi pač ne mogla seči do drugih ljudi z vmesitvijo v našo neposredno zgodovinsko in zasebno eksistenco. Tisto, kar lahko dosežemo, pač ni kako čisto bivanje, ampak je utelešena vpletenost zavesti v naš svet, ki dospe do Drugega tako, da pušča vtise na njegovem ali njenem telesu. V svet potisnjena zavest ne more izbirati med čistostjo in nasiljem. Naša izbira obsega samo različne oblike in stopnje in količine nasilja. Žal za merjenje ni nobenih vnaprejšnjih meril, ki bi lahko na svojih lestvicah pokazala upravičeno in pravilno izbiro primerne oblike, stopnje in količine nasilja.

»Rad bi začel s človeškim mišljenjem v njegovih dejanskih pogojih in tu našel strnjeni humanizem, ki pomeni utemeljitev eksistencializma.«⁶ Ta strnjeni humanizem se tiče tiste vrste dejanskih okoliščin, h katerim sodi tudi ugotovitev, da med utelešenjem in nasiljem obstaja nujna in neuničljiva povezanost. Telo kot subjekt, »cogito« kot utelešeni subjekt je v svetu in je edina obstoječa stvar, ki je sposobna vsemu skupaj dati kak pomen ravno zato, ker je človeško telo kvintesenca človeškega bivanja. In »podeliti pomen« je samo še en vidik nasilnih pogojev našega bivanja. V političnih spisih njegova prva skrb ni, da bi prišel do merjenja, katere oblike, količine ali stopnje nasilja so primerne ali opravičljive. Zgodovinsko dogajanje vedno začenja obravnavati tako, da zavrne ambicijo čiste in nedolžnega nenasilja. Čisto nenasilje ne more biti humanizem, ker sta nasilje in humanizem v neposredni zvezi. Oblike, stopnje in količine nasilja pa so, če to izrazimo s kartezijskimi pojmi za lepo in prijetno, pač stvar okusa, ki nima »nobenega določenega merila«.⁷

Ali je ugotovitev, da je nasilje stvar okusa, edina pot, da uvedemo nasilje v estetiko in v umetnosti? Morebiti bi se lahko strinjali, da je estetika nekaj več kot samo filozofija umetnosti, saj ji gre za »aisthesis« kot tak, pa tudi zato, ker danes umetnosti več ne moremo ločiti od vseh drugih poti in načinov obstoja kulture, ki so hkrati način našega biti-v-svetu. Pri Merleau-Pontyju je filozofija vseskozi samo obnovljena izkušnja naših lastnih izvirov, in vsa filozofija ni kaj dosti več kot opisovanje izvirov človeške eksistence. Glede na to, da je ta izvir našel prav v utelešenosti človeške eksistence, je estetika v izvirnem pomenu besede kot preiskovanje telesnega in čutnega na izviru tovrstne filozofije.

Ima pa njegova filozofija kaj opraviti tudi z umetnostmi, posebej z modernistično umetnostjo kot avtonomnim in diferenciranim področjem. Umetnost je nastala iz modernega humanizma in dobila svoje ime

leta 1747 (Charles Batteux, »Lepe umetnosti zvedene na eno samo načelo«), in je bila vse odtlej obtežena s svojim posebnim utopičnim poslanstvom, saj se je od nje pričakovalo, da bo osvobajala človeški rod pred vladavino vulgarnih potreb in socialnim zatiranjem. Človek, ki je skoval izraz »lepe umetnosti«, je v navedenem delu vprašal: »Kdo mi bo povedal, kdaj naj začnem neko sliko in kdaj naj jo dokončam, in kam naj jo postavim?«⁸ Na to vprašanje je čas prinesel ogromno različnih odgovorov, a če navedem samo enega med njimi, ki je nastal še pred skrajno politizacijo umetnosti v obdobju avantgarde, bo vse jasno. Govori Richard Wagner: »Prepoznali smo vzrok, zaradi katerega je Človek Zgodovine padel, in znana nam je nujnost, da se znova dvigne v življenje; verjamemo, da je tako vstajanje možno, in se v vsakem pogledu posvečamo izvedbi te naloge.«⁹ Merilo lepih umetnosti, ki danes ne deluje več, v Merleau-Pontyjevih časih pa še je, je navdušeni okus za umetnost vstajanja človeštva, in grenak okus za vpletenosti v nasilje in grozo, ki jo to vstajanje pri izvedbi terja.

Problem nasilja in groze kot problem humanizma in kot težava za umetnost in umetnika je imel tiste čase posebej odlično mesto v lepih umetnostih. Temu lahko dodamo še dejstvo iz konkretnega sveta: sam Merleau-Ponty se je lotil razpravljanja o humanizmu in terorju skozi prizmo literature. Predstavil bi vam rad namreč njegovo delo »Humanizem in teror. Esej o komunističnem problemu« iz leta 1947, dvesto let po nastanku kategorije in institucije umetnost. To je bil trenutek, preden se je hladna vojna utrdila na mejah dveh svetov za dolgih petdeset let, ko je zmaga nad nacionalnim socializmom še imela nekaj okusa slave in ko se je zdelo, da se bi Evropa še lahko izognila satelitskemu in razdeljenemu položaju med Sovjetsko zvezo in Združenimi državami, in se izognila jasni in razločni opredelitvi med liberalizmom in komunizmom. Angleški prevajalec Merleau-Pontyja John O'Neill pravi leta 1969: »V takih okoliščinah se ni dalo biti antikomunist, če je to pomenilo, da si proamerikansko usmerjen prav takrat, ko se je začela amerikanizacija Evrope, in ni bilo mogoče preklinjati komunistov, ki so se hrabro borili v odporniškem gibanju. Po drugi plati pa tudi ni bilo mogoče, da bi človek bil komunist, če je to pomenilo, da moraš biti slep za trdoto sovjetskega režima in postati priča komunistični zvrsti imperializma, ki je spravila toliko marksističnih možganov ob pamet.«¹⁰ Podobno, kot po prvi svetovni vojni in s še večjim poudarkom na zgodovinskem pesimizmu je vprašanje o možnostih in perspektivah evropskega humanizma prišlo na dnevni red konkretnega in neposredovanega zgodovinskega procesa, in sredi tega dogajanja je bilo treba na to vprašanje odgovoriti tako ali drugače.

K vprašanju humanizma si moral pristopiti tako, da si vzel pod lupo usodo ruske revolucije in Sovjetske zveze kot njenega rezultata. Rdeči

zvezdi upanja z Vzhoda je sledilo ogromno ljudi, in med njimi so se intelektualci zapletli še toliko bolj od vseh drugih. Potem pa se je začelo ugotavljanje, da gre za »Spodletelega Boga«.¹¹ Jasno, bili so na svetu še vedno tudi taki, ki te spodletelosti za nobeno ceno niso hoteli videti, pa tudi taki, ki niso hoteli misliti o tem, kar so videli s prostim očesom, in tudi oni, ki so si hitro pritiskali k neдрjem drugo upanje, potem ko jim je rdeče upanje ušlo med prsti, da ne govorimo o tistih, ki so obupano ugotovili, da vse skupaj nima več nikakršnega smisla. Ne glede na različne odzive na dejstvo, da je veliko upanje propadlo, pa so prav umetniki prvi izrazili to dejstvo in svoje različne odzive nanj. Obstaja brez števila umetniških del, ki vsaj na prvi pogled obravnavajo, kaj se dogaja v Sovjetski zvezi, v resnici pa razpravljajo, kako se da reagirati na dejstvo, da se je skrajno upanje spremenilo v skrajno zlo. Že pred drugo svetovno vojno je tu André Gide s svojim »povratkom iz Sovjetske zveze«, kjer je po vseh svojih kritičnih izkušnjah zapisal: »Kdo bo povedal, kaj vse nam je pomenila Sovjetska zeza? Več kot domovino po izbiri: vzor in vodnico. Vse, o čemer smo sanjali in na kar smo si komajda drznili upati, in v kar smo usmerjali svoje volje in moči, je bilo tam. Bila je torej dežela, kjer je utopija začela postajati realnost.«¹²

Eden tistih, ki se mu je ta opis prilegel skozinsko, je bil Arthur Koestler, madžarski Žid, rojen 1905. leta, udeleženec madžarske revolucije in prve emigrantske generacije, ki je v dvajsetih letih odšla po Evropi. Povsod je bil komunist, in povsod so ga tudi preganjali, v Berlinu in v Parizu. Popotoval je po Sovjetski zvezi, tako da jo je temeljito spoznal, in odšel v vrste mednarodnih brigad s Španijo, kjer so ga frankisti ujeli in v Sevilli obsodili na smrt. Rešilo ga je posredovanje britanskega parlamenta, in od 1937. leta se je naselil v Angliji. Stalinističnih izkušenj se mu je nabralo ravno dovolj tako v Sovjetski zvezi kot pri mednarodnih brigadah (v Španiji je spregledal tudi George Orwell), tako da je kljub previdnosti, ki naj bi jo veleval še nujnejši spopad v drugi svetovni vojni proti druge vrste totalitarizmu leta 1940 v Londonu objavil knjigo »Mrk opoldne« (»Darkness at Noon«). Med vojno je napisal številne eseje o politiki, intelektualcih, socializmu in Sovjetski zvezi. Zbral jih je v knjigi »Jogi in komisar« leta 1945. Da je svojo vlogo »hudičevega advokata« še vedno jemal zares, je dokazal tudi z delom, ki je obtoževalo židovski terorizem v tedanji Palestini pod britanskim protektoratom. Po letu 1950 pa je rekel zbogom vsemu političnemu (kakšna odločitev za človeka take sorte!) in se umaknil javnemu življenju, pisal pa le o nevtralnih naravoslovnih temah. Leta 1983 sta skupaj s tretjo ženo naredila samomor. Oba sta bila člana avtoevtanazijskega kluba, med zadnjimi Koestlerjevimi spisi pa je tudi priročnik za poenostavljeno samouničenje. »Mrk opoldne« je ostal leta 1940 povsem neopažen, po vojni pa je postal predmet strastnega prepira in žolčnih

razprav, podobno kot pred njo že omenjeni potopis Andréja Gida. Koestlerjev roman je zgodba o stalinističnem procesu proti enemu zadnjih velikanov iz stare garde Rubašovu, ki je postal aktivni borec proti Stalinu in stalinizmu, vodja in organizator opozicije. Tudi pred tem procesom so ga že zapirali, zdaj pa ve, da je prišel do konca in da ga čaka vozovnica samo v eno smer. Sooči se z dvema preiskovalcema, ki ga skušata pripraviti do tega, da bi podpisal priznanje. Osebnost se počuti krivega, ker je toliko njegovih pristašev z njegovo ljubico vred že doletela nasilna smrt, in krivega se počuti tudi zato, ker zgodovino razume na enak način kot njegovi preganjavci: »Gorje premaganim!« Šel je proti toku zgodovine, zato mora prevzeti odgovornost in postati koristnejši za revolucionarno utopijo s svojo smrtjo, kot je bil z zadnjimi leti svojega življenja. Priznanje podpiše, obtoži samega sebe in svoje pristaše z javno izjavo, in likvidacija konča njegovo revolucionarno življenje. Na prvi pogled vidimo, da je zgodba nastala na ozadju moskovskih procesov, na katerih se je v podobni vlogi pojavil Buharin.

Ta roman in knjiga esejev o jogiju in komisarju sta vzpodbudila Maurica Merleau-Pontyja, da je objavil lastne eseje o nasilju, se pustil zvleči v polemiko s francoskimi komunisti in antikomunisti, in da je končno vse to še zbral v posebni knjigi. Za začetek je hotel dokazati, da Arthur Koestler ni prepričljivo odgovoril na veliko vprašanje, ki so si ga že od moskovskih procesov dalje zastavljali mnogi: »Zakaj je Buharin priznal, da je izdajalec, in samega sebe obsodil na smrt?« Koestler ni znal »zagrabiti živo razmerje med čuti in ideologijo v človeškem značaju.«¹³ Najvažnejši ugovor Koestlerjevi razlagi pa se vendarle tiče metodologije historičnega kritizma. Medtem ko Koestler slika Rubašova kot človeka, ki je raztrgan med »etiko in disciplino«, Merleau-Ponty vztraja, da se je Buharinova dilema iztekla v njegovo kapitulacijo »Ne le zaradi discipline. V svojem političnem obnašanju, pa naj je bilo v preteklosti še tako upravičeno, je prepoznal neizogibno razdvojenost, zaradi katere tvega obsodbo. V ekstremnih situacijah, ko je pod vprašanjem revolucija v celoti, se revolucionar, ki ga odnese v opozicijo, obdaja z njenimi sovražniki in tvega, da bo ogrozil revolucijo.«¹⁴ Tak do neprepoznavnosti reducirani historični materializem – marksizem sprejema Koestler, kot da bi šlo za avtentični Marxov nauk, in mu nasproti postavi humanizem – ne more pa priti do zaključka in ostane dvoumen: »Čim se humanizem poskuša izpolniti na kakorkoli dosleden način, se spremeni v svoje nasprotje, namreč v nasilje.«¹⁵ Temu Koestlerjevemu stališču je treba postaviti po robu Marxovo »skrb za vlogo objektivnih dejavnikov, volja, videti se onstran in znotraj zgodovine,« in prepoznati v tej skrbi moralnost.¹⁶ Kljub tem pripombam pa Merleau-Ponty lahko uporabi Koestlerjevo terminologijo iz njegovih esejev kot podlago za ubesedenje dejanskega problema: »Ali zares obstaja alternativa med

učinkovitostjo in človečnostjo, zgodovinskim dejanjem in moralnostjo? Ali je res, da smo prisiljeni izbirati med komisarjem, ki dela za ljudi, kot bi ne bil sam eden njih, in jih obravnava kot sredstva, in jogijem, ki vabi ljudi k povsem ponotranjeni reformi?¹⁷

Ta hamletovska dilema je še danes zanimiva, vendar moramo vedeti, da je bilo v odgovor nanjo ponujenih tudi v umetnosti in estetiki že kar nekaj različnih izbir. Na začetku moderne umetnosti in estetike je predstavljala alternativni odgovor na kočljivo izbiro med učinkovitostjo in človečnostjo Schillerjeva estetska vzgoja človeštva. Iz Wagnerjevega dodatka k njegovi slavni »Religiji in umetnosti« smo že citirali, in tam je izrecno predloženo, naj bi umetnost namesto religije in umetnost kot nova religija predstavljala odgovor na »Koestlerjevo dilemo«. Že izrazoslovje, ki ga uporablja Maurice Merleau-Ponty, nas mora spomniti na našega takorekoč istočasnega Edvarda Kocbeka, ki je o stiski med zgodovinsko učinkovitostjo in moralno človečnostjo zapisal svoj »Strah in pogum«. Danes so odgovori še bolj pesimistični, kot pri Lyotardu, ki v svoji »Anima minima« vidi civilizacijo kot vladavino, ki je ostala na suhem brez vsakih idealov, in prav v nadomestilo za to je estetskost postala njen način bivanja. Estetizacija kulture je odgovor zahodnoevropske civilizacije na razbiti vrč njenih antičnih, krščanskih in modernih idealov, v času, ko umetnost prekrije vsak zgodovinski smisel s pečatom smrti.¹⁸ Maurice Merleau-Ponty (in to je njegov značilen in lasten filozofski prijem) noče obrniti hrbet položaju, kakršnega opisuje zgoraj nakazana dilema. Ker ve, da smo v zgodovinskih dilemah vpleteni z mislijo in s telesom, ne mara vstopiti v Kantov svet opazovalnega navdušenja, kjer ohranjaš čisto vest in dokazuješ zmožnost na napredek zato, ker gledaš zgodovino od zunaj, pa naj se v njeni areni dogajajo še take krvoločnosti. Za čiste in nedolžne opazovalce v zgodovini, kot se dogaja sredi dvajsetega stoletja, ni več prostora. Prav tako pa noče presojeti z vzvišenega položaja večnega krščanstva in večnega humanizma, saj oba le ponavljata evangelijski vzklik, da sta nam na izbiro dana le preprosta »da« in »ne« (mimogrede, ti dve besedici izbire sta bili tudi osrednji del Descartesovih sanj, v katerih mu je bila pokazana prava pot ene same razumske znanosti). »Samo dve možnosti sta!« je bilo reklo otipljive zgodovinske situacije, ki se ni spremenila od 1947 vse do 1990; komunizem ali svobodni svet? »Tretja pot« je Merleau-Pontyjeva izbira, ker »Antikomunizem noče videti, da je nasilje povsod okrog nas, komunistični navdušenec pa noče priznati, da nasilju nihče ne more pogledati v obraz.«¹⁹

»Tretja pot« je njegova izbira, ker je izkusil, kaj pomeni, ko imaš na voljo samo dve možnosti, in je prav zato postavil svojo filozofijo na telo-v-svetu. Ta rešitev ga uvršča med tiste velike filozofe, ki so skušali razrešiti klobčič dualizma moderne zahodne civilizacije s pomočjo es-

tetskega,²⁰ in mu določa posebno mesto kot avtorju, ki je naša telesa uvedel v zgodovinski proces. Zato bomo zdaj pustili ob strani druge vidike »Humanizma in terorja« in poudarili le dve razsežnosti: 1. da predstavlja njegova konkretna in telesna izkušnja druge svetovne vojne rojstvo in ključno mesto njegove filozofije; in 2. da gleda na zgodovino kot razmerje »telesa-v-svetu«, zaradi česar so različni estetski režimi ali zgodovinske spremembe v načinu čutenja sveta bistveni del zgodovine. Oglejmo si najprej, kakšno mesto ima druga svetovna vojna v temeljnih premisah njegove filozofije!

Merleau-Ponty priznava, da njegovo razumevanje za skrajna razpotja in dileme, in tudi za komunistični odgovor, nastaja na tleh osebne izkušnje. Takole je razložil: »Tudi mi smo preživeli enega tistih zgodovinskih trenutkov, ko je zgodovina v ukinitvi in ko institucije, ogrožene v svojem obstoju, silijo človeka k temeljnim odločitvam, in kadar je tveganje popolno, saj je končni pomen odločitev odvisen od spleta, ki se mu ne da videti izteka. Ko se je kolaborant iz leta 1940 odločil na osnovi tistega, kar je mislil, da je neizogibna prihodnost (predpostavimo, da brez lastnega interesa), je dvignil proti sebi tiste, ki niso verjeli v tako prihodnost in je niso hoteli, in je potemtakem šlo med njim in temi drugimi za vprašanje sile. Ko človek živi v takem času, ki mu Peguy pravi zgodovinska perioda, kjer je človek potisnjen v upravljanje nekega režima ali nekega vzpostavljenega prava, lahko upa na zgodovino brez nasilja. Kadar pa ima nesrečo ali srečo, da živi v epohi, v takem trenutku, ko se tradicionalna podlaga neke države ali neke družbe sesuje, ali kadar je človek prisiljen sam na novo vzpostaviti človeška razmerja v dobrem ali v slabem – tedaj svoboda vsakega posameznika do smrti ogroža vse druge, in nasilje ponovno vznikne.«²¹ Ob zaključku predgovora pa se je vprašal, za koga piše to knjigo. To se je namreč prav tedaj spraševal Sartre, ki se je, sicer stari prijatelj, zdaj zdel nekam odmaknjen in vzvišen. Merleau-Ponty odgovarja na vprašanje, in s tem odgovarja tudi Sartru, ne da bi ga neposredno po imenu sploh omenjal. Pravi, da knjigo posveča svojim tovarišem iz odporniškega gibanja, ki jih je mučila prav ta dilema, pa vendar niso nahali delovati skupaj in so svoja življenja žrtvovali v skrajni zgodovinski situaciji: »Bili so preprosti, brez ugleda, brez ambicije, brez politične preteklosti. Z njimi se je dalo pogovarjati... Ne bo vas presenetilo, če takrat, ko se pripravljamo na pogovor o komunizmu, skušamo iztrgati mraku in noči te obraze, ki so izginili s sveta.«²² Svoje občutje vojne in okupacije je ponovil v knjigi tudi kasneje, tam, kjer dokazuje, da so bile vse odločitve izven dometa kartezijanske metode ali Kantovega kategoričnega imperativa: »Tedaj navadni razum ni zadoščal: naj ga človek pojmuje kot preračun možnosti ali kot univerzalni moralni zakon, nas je pustil na cedilu brez sklepov, saj je bilo treba izbirati brez vsakega zadržka in izbiro uveljaviti

zoper druge ljudi, ker sta (za)vest zamenjala dogmatizem in boj do smrti.«²³ Ni se dalo urediti kake svobodne javnosti, ki bi izmenjavala različne ideje in po tej poti prišla do razumnih odločitev, in Fichtejevi razsvetljevalski modrijani niso mogli ničesar pomagati: »Ni bilo več 'legitimnega razlikovanja mnenj'. Ljudje so en drugega obsojali na smrt kot izdajalce, ker prihodnosti niso videli na enak način. Nameni niso nič šteli, samo dejanja.«²⁴ Po lastni in kolektivni izkušnji vojne in okupacije je vstopil v problem zgodovine in političnih odločitev. Načeloma ga ne zanimajo odločitve herojev in velikih ljudi, kakršen je Buharin, zanima ga, kako se odločamo, ko smo soočeni z dilemo, ki nam v običajnem stanju liberalne države ali revolucionarne discipline sploh na misel ne pride, medtem ko smo v obdobjih, ki jim Peguy pravi »epohe« prisiljeni odgovoriti s svojimi dejanji in jamčiti za te odgovore s svojimi telesi. Biblijo, Kanta in Marxa pušča ob strani, da bi presodil o humanizmu in terorju kot neločljivih momentih iste situacije, ki terja odločitev, ne da bi lahko pri njej računali na podporo zakona ali reda kakršnekoli vrste. Naše odločitve nastajajo z dejanji, ne z pretehtavanjem, in te odločitve se tičejo življenja in smrti nas in drugih, kot odločitve, ki jih v drugačnih časih prepuščamo institucijam reda. V tej goli in prvotni situaciji »tele-sa-v-svetu« postane očitno, kar je prejkone skrito v običajnih časih – »periodah«. Zgodovina je proces odločitev, do katerih prihajamo v imenu bodočnosti (ali smisla ali pomena našega bivanja, če tako hočete) in vključuje naše telesno razmerje z Drugimi in Svetom kot temeljno razmerje. To razmerje je seveda temeljno v filozofskem pomenu besede, saj je naravnano k razrešitvi dualizma *res cogitans/res extensa*, ki je lasten tako racionalizmu in kot senzualizmu, in je povzročil v naši sliki sveta toliko težav (telo in duh, narava in družba, svoboda in nujnost, slučajno in zakonito...). Obenem pa je to razmerje temeljno v še bolj preprostem pomenu za naše življenje, saj vključuje humanizem in nasilje na neločljiv način.

Prav s pomočjo izkušnje druge svetovne vojne smo vstopili v sredico Merleau-Pontyjeve historizirane eksistencialistične in do neke mere marksistične fenomenologije. Avtor je tudi sam razložil izvore in pobude za svojo filozofijo v dveh besedilih, »Bila je vojna« iz jeseni leta 1945 v prvi številki revije »Les Temps modernes«, in »Naučiti se brati« v isti reviji julija 1947 kot odgovor na komunistične in liberalne zavrnitve »Humanizma in terorja«. Pisal je, kako je pred vojno verjel, da smo samo človeška bitja ali celo zgolj zavesti, in z vojno in okupacijo je šele prišlo do njih, da moramo vstopiti v zgodovino in politiko kot polj sobivanja. V tem sobivanju je nekaj objektivnega, česar naše »dobre duše« ne moremo pogoltniti in s čemer naši »razsvetljeni razumi« ne morejo računati. Ta objektivnost je najdena v preprostem dejstvu, ki pravi, da si lahko mislimo karkoli in utemeljujemo svoje odločitve s

čimerkoli, še vedno gre za naša telesa in za telesa drugih. To je tisto, kar je pod hipoteka kot edina lastnina, ki jo imamo, in je naš edini zaresni vložek v igro.

S tem smo že pri drugi tezi, ki se tiče različnih estetskih režimov kot bistvenih delov zgodovine, humanizma in terorja. Tu je povzeto, za kar gre: »Zgodovina je teror, ker se moramo vanjo pretolči, pa ne po kako ravni črti, ki ji je vedno preprosto slediti, ampak vsak trenutek z opredelitvijo do splošnega položaja, ki se spreminja, kot kak popotnik, ki napreduje po spreminjajoči se krajini, ki se preoblikuje tudi zaradi njegovih lastnih korakov, kjer tisto, kar je bilo ovira, lahko postane prehod, in kjer se pot naravnost izkaže za ovinek.«²⁵ Taka predstava bi še lahko vodila k iracionalizmu tiste vrste filozofije, ki privzame zdaj to, zdaj ono mnenje, in ne vidi med njimi nikakršne radikalne razlike, končno pa izjavi, da je zgodovina pač teror. Toda to bi bilo stališče opazovalca, ki razume vse razen tega, da imajo drugi tako kot tudi on zgodovinsko perspektivo. »Stalin, Trocki in tudi Buharin, sredi zgodovinske dvoumnosti, imajo vsak svojo perspektivo in so zanj pripravljene zaigrati lastno življenje.«²⁶ Zgodovina je konkretna intersubjektivnost: »Ko bi opisali zgodovino kot soočenje neutemeljenih izbir, bi spregledali dejstvo, da se vsaka zavest izkaže za vpleteno v skupno zgodovino skupaj z drugimi, da dokazuje, ker jih hoče prepričati, da tehta in primerja svoje in njihove možnosti, in da se opazuje v zvezi z drugimi glede na zunanje okoliščine, da vzpostavlja teren predpostavljene racionalnosti, na katerem se njihova razprava lahko odvija in ima kak smisel.«²⁷

In kako sploh lahko vzpostavim kakršnekoli temelje za intersubjektivnost? To naveže Merleau-Ponty na hegllovsko branje Marxa (in prav to kasneje Perry Anderson imenuje »zahodni marksizem« kot povsem drugačno razvojno linijo od discipliniranega in dogmatskega mišljenja, čeprav nikomur ne pride na misel, da bi imel Maurice Merleau-Pontyja za marksista). Če namreč izrečemo misel, da je »Kapital« v konkretnost prevedena »Fenomenologija duha«, ne gre samo za razlago vseh drugotnih težav z ekonomijo. Gre za realizacijo človeškega bitja. Pojdimo nazaj k Heglu, ki pravi, da vsako samozavedanje stremi k uničenju in smrti drugega. Iz lastne izkušnje ve, da je zgodovina bitka, zato naš avtor tu na ozadju Hegla in Marxa izvede lastno interpretacijo zgodovine: »Naša zavest daje pomen in vrednost vsakemu predmetu, ki ga doseže naš prijem, in kot je kot taka v neprestanem naravnem stanju vrtoglavice, in je stalno v skušnjavi, da bi se uveljavila na račun drugih zavesti, ki ji spodbijajo ta privilegij. Toda zavest ne more ničesar brez lastnega telesa in ne more ničesar storiti drugim, če tega ne stori njihovim telesom. Ne more jih reducirati na suženjstvo drugače, kot tako, da napravi naravo za dodatek svojega telesa, da se je polasti in da

njo vzpostavi kot sredstvo svoje moči. Zgodovina je torej po svojem bistvu spopad, spopad gospodarja in sužnja, razredni boj, in to z nujnostjo, ki je utemeljena v človeški situaciji, in zaradi izvirnega paradoksa, da je človek na nedeljiv način zavest in telo, končno in neskončno. V sistemu utelešenih zavesti se nobena ne more uveljaviti drugače, kot z redukcijo drugih v predmete.«²⁸ Taka je situacija, v kateri smo rojeni, in taki so pogoji našega obstoja: interpersonalnost se tiče teles v spopadu, in to ne za enostavno fizično preživetje. Spopad poteka za bodočnost, za pomen. Zgodovina je spopad za investiranje pomena in smisla v svet.

Njegovih zamisli o tretji poti se ne bomo globlje dotikali, čeprav je to tisto, kar bi morali proučevati kot bistven del celovitosti njegovih spisov. Kar preostaja, je ponovno potrditev pomena Merleau-Pontyjevih idej o zgodovini in politiki za njegovo filozofijo nasploh, zlasti pa za njegovo filozofijo telesa. Kar sem hotel dokazati, je, da ne moremo vzeti tega ali onega pri njem estetsko zanimivega dela, ne da bi vzeli v razmislek tudi njegovih idej o zgodovini in politiki. Merleau-Pontyjeva estetika je estetika v kar najbolj striktnem pomenu besede, saj je estetika percepcije in čutnosti, neposredno povezane s konkretno zgodovinsko interpersonalnostjo in z bodočnostjo kot možnim doseganjem svobode in odveze za vse grehe, ki so bili v njenem imenu storjeni. V njegovih spisih seveda lahko odkrijemo tudi filozofijo umetnosti, kot kažejo sodobni spisi o njegovih pogledih na slikarstvo. Za zaključek pa pojdemo raje svojo pot, onkraj Merleau-Pontyja.

Umetniško delo ima lahko različne funkcije v zgodovinskem procesu, saj je lahko orožje ali plen in tudi nekaj vmesnega, včasih pa vse to hkrati. Vendar bi ob koncu rad pokazal, da obstaja tudi neke vrste estetski režim osvoboditve in ekstremnih situacij, kakršne po vzorcu druge svetovne vojne opisuje Merleau-Ponty. In ker postmodernisti običajno govore, da živimo na pragu nove epohe, bi lahko poznavanje takega režima lahko postalo celo koristno.

Naziv »estetski režim osvoboditve« dajem situacijam, ki nastanejo, ko je skrajni boj že odločen, in preden se osvoboditev vzpostavi kot institucionaliziran zakon in red. Na tem prehodu med skrajnostjo in običajno zgodovinsko situacijo, med epoho in periodo, pride do nedolžnih in nepotrebnih žrtvovanj prav v vseh časih.

Merleau-Ponty tudi sam omenja čistke in poboje po osvoboditvi, ki so se dogajali, ko se nova državnost še ni vzpostavila; pa tudi potem, ko je že vzpostavila svoje ustanove, so se čistke in poboji nadaljevali, le da zdaj pod krinko zakona. Zato ne moremo kriviti za povojne poboje samo iracionalnih čustev in besa, kot izliv maščevanja za vse zločine in mrcvarjenja, in krivda tudi ne more doleteti samo iracionalnih ali totalitarnih režimov, ki so sicer znani po nedolžnih in nepotrebnih žrtvah. Tu je Merleau-Pontyjeva razlaga: »Začutimo neke vrste olajšanje...«²⁹ Zdi

se, kot bi se epoha spreobrnila v periodo s pomočjo formaliziranega in simbolnega zaključka, v katerem ima formalizirani vidik racionalno in simbolni vidik ritualno formo. Ta ritual je izbruh terorja in nasilja v najbolj čisti in preprosti obliki, brez razloga, s strani ljudstva in v imenu ljudstva, s pomočjo na novo vzpostavljenih ustanov zakona in reda. Ta ritual nasilja simbolno potrjuje zmago nad sovražnikom in potrjuje osvoboditev kot zapečateni pomen izida spopada.

In res tudi oba Rubašovova preiskovalca v Koestlerjevem romanu omenjata isti zgodovinski moment kot metaforo za revolucionarni ritual osvoboditve. Ivanov takole razlaga Rubašovu, ko ga počasi mehča k priznanju: »V starih časih je bila skušnjava vselej mesena. Zdaj je skušnjavec čisti razum. Vrednote se spreminjajo. Mika me, da bi napisal pasijonsko igro, v kateri se bog prepira s hudičem za dušo svojega Rubašova. Po grešnem življenju se je zatekel k bogu – k bogu, ki ima dva podbradka: prvi je industrijski liberalizem, drugi je dobrodelnost armade odrešitve z njenimi juhami. V nasprotju z njim je satan suh, asketski in zagrizen častilec logike. Prebira Machiavellija, Ignacija Loyola, Marxa in Hegla; do človeštva je hladen in neusmiljen iz nekakšnega matematičnega usmiljenja. Usojeno mu je prekletstvo, da mora zmeraj početi tisto, kar se mu najbolj upira: biti mora klavec, da ne bi bilo več klanja, žrtvovati mora jagnjeta, da jagnjet ne bi več žrtvovali, ljudi mora pretepati s knuti, da ne bodo več upogibali hrbta pod bičem, v imenu višje tankovestnosti se mora znebiti vsake rahločutnosti, in iz ljubezni do človeštva izzivati njegovo sovraštvo – kako abstraktna in geometrična je ta ljubezen.«³⁰ Revolucionar je hudič, se Ivanov posmehuje nekdanjemu tovarišu Rubašovu v jeziku, ki ga oba dobro rezume. Vloga revolucionarja je tiste vrste nasilje, ki pripravlja nasilju konec, in žrtvovanje jagnjet je biblijski izvor te zamisli. Drugi zasliševalec Gletkin, ki je pridobil priznanje potem, ko so Ivanova že pospravile čistke, še preden je Rubašov klonil prepričuje žrtev k priznanju z isto biblijsko prisposobo: »Izkušnja nas uči, da je treba množicam za vse težke in zapletene procese ponuditi preproste in otipljive razlage. Če kaj poznam zgodovino, človeštvo nikoli ni moglo shajati brez grešnih kozlov; vaš prijatelj Ivanov me je podučil, da ima ta zadeva korenine v religiji. Kolikor se spominjam, mi je pravil, da izhaja izraz iz navade starih Židov, ki so vsako leto enkrat žrtvovali svojemu bogu kozla, in mu naprtili svoje grehe. Poleg tega pa naletimo v zgodovini tudi na primere prostovoljnih grešnih kozlov. Pri tistih letih, ko ste vi dobili uro, me je vaški pop učil, da se je Jezus oklical za jagnje, ki je vzelo nase vse grehe. Nikoli nisem mogel doumeti, kaj ima človeštvo od tega, če nekdo razglasi, da se zanj žrtvuje. Ljudem pa se je to dva tisoč let zdelo popolnoma sprejemljivo.«³¹

Ivanov je razložil čisto logiko pobijanja za osvobajanje, Gletkin pa je kljub temu, da se razglša za bolj preprostega človeka, pravi filozof, kot

se Rusu spodobi. Ne le, da se grehov odrešujemo v ritualu, s katerim jih prenesemo na grešnega kozla, ampak je krščanstvo to židovsko nava-do prekrstilo v božjega sina, ki je naš večni grešni kozel.

Vsi smo že slišali za grške obrede bogu Dionizu, kjer se je enkrat na leto človeška skupnost kot mikrokozmos spravila znova v red z vso ostalo naravo in s tem pridobila možnost novega začetka, v ritualu, ki je imel na sebi nekaj kozlovskega, pa čeprav je bila vsa stvar pravzaprav tragična vsaj po tem, da so sredi tega rituala in iz njega nastale tragedije. V naši kulturi pa se je ta ritual očiščenja in pomlajenja skupnosti nadaljeval na drugačen, bolj židovsko krščanski način. Medtem ko je v grški verziji človeško bitje slepo in ga v tragično situacijo spravijo usoda in bogovi, da bi se z njim igrali, so v židovski verziji Židje in v krščanski verziji vse človeštvo dobro informirani, kaj se dogaja, in so poleg tega izvoljeni od Boga. Ta druga vrsta rituala je ritual osvoboditve človeštva (ali židovstva) iz suženjstva. Vemo, da se sužnjem v resnici nikdar ni uspelo osvoboditi, kajti tudi kadar so premagali svoje gospodarje, so v simbolnem smislu še vedno ostali sužnji. S svojo navidez pridobljeno svobodo niso znali početi nič drugega, kot da so skušali postati gospodarji in v ta namen zaslužnili svoje včerajšnje gospodarje in drug drugega. Njihovo človeško bistvo je ostalo zaslužnjeno, niso se znali postaviti kot svobodni ljudje. Edina znana izjema je biblijska zgodba o osvoboditvi Židov iz egipčanskega suženjstva. Njim je bilo lahko, jasno, saj so imeli Boga na svoji strani, toda zanimivo se je spomniti, po kakšnem postopku jih je Bog usposobil za to, da so naredili še več kot samo premagali Egipčane – da so osvobodili sami sebe svojega suženjskega bivanja?

Potem ko je Bog pritiskal na Egipčane, da bi osvobodili svoje židovske sužnje tako, da je nadjne pošiljal nove in nove kazenske grozote, je končno obljubil izvoljenemu ljudstvu, da je napočil čas za zadnje dejanje. Takrat je Bog »zakrknil faraonovo srce, da ni odpustil Izraelovih sinov iz svoje dežele.«³² Vsemogočni bi gotovo lahko tako naredil, da bi faraon osvobodil židovske sužnje. Toda pot osvoboditve je drugačna, in ne vključuje takih preprostih izpustitev. Egipčani so po vseh nadlogah in nesrečah verjetno res že mislili, kaj hudiča je tako imenitnega na teh Židih, da bi morali zaradi njih tako trpeti, in so pritiskali na faraona, naj jih že enkrat izpusti, saj si bomo dobili kakih drugih sužnjev, ki nimajo tako mogočne zaščite. Obstajala je resna možnost, da Žide izpustijo. Toda te možnosti jim Bog ni pustil, ampak je naredil njihova srca trda in neusmiljena, saj bi sicer osvoboditev ne bila zanesljivi izid vseh teh neznosnih težav. Do osvoboditve se mora priti po drugačni poti.

V tem trenutku, še preden je izpolnil svojo lastno obljubo, da bo pobil vse novorojenčke v Egiptu, je Bog ustanovil sveti praznik v

spomin na dejanje, ki se sploh še ni zgodilo, in tako vnaprej naznanil, da ima zadnje in največje zlo poseben in posvečen pomen. Zadnje zlo je simboliziralo tranzicijo iz suženjstva v svobodo, iz zgodbe v zgodovino. Njegova navodila nenadoma postanejo silno natančna in podrobna: »Ta mesec vam bodi začetek mesecev, bodi vam prvi med meseci v letu! Govorite vsej Izraelovi občini: 'Deseti dan tega meseca naj si vsak priskrbi po eno jagnje za družino, po eno jagnje za hišo. Če pa je družina premajhna za eno jagnje, naj ga vzame skupno s svojim sosedom, ki je najbližji njegovi družini, po številu oseb; na jagnje pa štejte osebe po tem, kar more vsak pojesti! Jagnje pa naj vam bo brez madeža, samec, enoletno; morete pa ga vzeti izmed ovac ali tudi izmed koz. Hranite ga do štirinajstega dneva tega meseca! Potem ga naj zakolje vsa zbrana Izraelova občina proti večeru.«³³ In to je samo začetek zelo dolgega odlomka.

Naznanjeno je bilo: smrt prvorojencev bo posledica otrdelega srca, eksodus Izraelcev in njihova osvoboditev pa bo rezultat žrtvovanja Drugega. Ne faraonova smrt ali smrt vseh njegovih spremljevalcev, ampak smrt nedolžnih in nepotrebnih žrtev mora simbolizirati nov začetek.

Osvoboditev je morala biti zapečaten s posvečenim telesom Drugega. To je izvor druge vrste posebnega poslanstva umetnosti v zahodni civilizaciji. Njegovo poslanstvo je v prenovljenem spominjanju božje privrženosti Izraelu in Izraelove privrženosti Bogu, in v ponavljanju nasilnega dejanja Dimbolne osvoboditve na civiliziran način, ki skupaj s prenovljenim spominjanjem prinaša tudi klic po oprostitev in milosti, po očiščenju in spravi. Modernizem je sekulariziral sredstva in pomen rituala, in pod eno od njegovih radikalnih podob so prav Židje plačali za tisto, kar je bilo izumljeno v Egiptu. Postmodernizem pa se boji osvoboditve, saj po definiciji prinaša utopične in zato totalitarne sile na oblast. To samo pomeni, da svobode kot vzvišenega smotra vse človeške zgodovine ni več, ljudje pa so žrtvovani znova in znova – brez kakršnegakoli vzvišenega smotra.

Tega se je Maurice Merleau-Ponty dejansko bal, in predlagal tretjo pot: »Iskati sozvočje z nami samimi in z drugimi, z eno besedo resnico, ne le v apriorni refleksiji in v samotni misli, ampak tudi v izkušnji konkretnih situacij in v dialogu z drugimi živimi, brez česar notranja gotovost ne more dokazati svoje univerzalne pravice – ta metoda je nekaj povsem nasprotnega od iracionalizma, ker jemlje kot dokončnosti našo nedoslednost in naše neskladje z drugimi, in nas ima za sposobne, da vse to zmanjšamo... Eksistencializem, pravijo, je izraz iztirjenega sveta. Točno, in prav to je resnica.«³⁴

Nasilje je torej univerzalno. Toda gledati nasilju v obraz, tega ne zmore nihče. Kar zmoremo, je zmanjšanje nasilja vsaj za toliko, da mu morebiti na kak način lahko vrnemo pogled. Tu ima svoje mesto

umetnost. Ona lahko pomaga, da preživimo epoho skrajnih situacij in periodo tranzicije k običajnemu redu in miru tako, da pomaga zmanjšati nasilje, in tako, da nam omogoči pogledati nasilju v oči skozi artizem estetskega rituala.

OPOMBE

- ¹ To besedilo je bilo avtorjev prispevek na mednarodnem kolokviju »Filozofija in telo – Merleau-Ponty«, ki ga je 21. in 22. novembra 1996 v Ljubljani organiziralo Slovensko društvo za estetiko.
- ² Maurice Merleau-Ponty (1903–1961), francoski filozof – eksistencialist in fenomenolog, bорец odporniškega gibanja, Sartrov prijatelj in kasneje nasprotnik, je večino svojih del posvetil prav utemeljitvi človeka v telesnosti, in ne v čistem samozavedanju, ki ga v moderni filozofiji simbolizira Descartesov cogito.
- ³ Maurice Merleau-Ponty, *Phenomenologie de la Perspetion*, Gallimard, Paris 1945, str. XIV–XV.
- ⁴ Mary Rose Barral, *The Body in Interpersonal Relations*. Merleau-Ponty, University Press of America 1984 (izvirnik 1965, Duquesne University), str. 7.
- ⁵ Ibid., str. VII.
- ⁶ Ibid., str. 8 (navedeno iz članka Ferdinanda Alquie iz 1947. leta).
- ⁷ René Descartes: Pismo Mersennu (18. 3. 1630), navedeno po Olivieru Revault d'Allonesu: »L'Esthetique de Descartes«, *Revue des sciences humaines*, 1951, No. 51, str. 54).
- ⁸ Charles Batteux, *Les Beaux-Arts reduits á un meme principe*, navedeno po Francisu J. X. Colemanu, *The Aesthetic Thought of the French Enlightenment*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1971, str. 64.
- ⁹ Richard Wagner: »What Boots This Knowledge? A Supplement to 'Religion and Art'« (izvirnik december 1880), v: Richard Wagner, *Religion and Art*, University of Nebraska Press, Lincoln and London 1994, str. 262.
- ¹⁰ John O'Neill: »Translator's Note«, v: Maurice Merleau-Ponty, *Humanism and Terror, An Essay on the Communist Problem*, Beacon Press, Boston 1969, str. IX.
- ¹¹ »The God That Failed« je naslov zbornika na temo razočaranja nad komunizmom in Sovjetsko zvezo, ki ga je izdal Richard Vrossman v New Yorku pri Harperju leta 1949.
- ¹² Andre Gide, *Retour de l'U.R.S.S.*, Gallimard, Paris 1936, str. 15.
- ¹³ John O. Neill: »Translator's Note«, v navedeni izdaji, str. X.
- ¹⁴ Maurice Merleau-Ponty, *Humanisme et Terreur. Essai sur le probleme communiste*, zbirka *Les Essais XXVIII*, nrf-Gallimard, Paris 1947, str. XII.
- ¹⁵ Ibid., str. 15.
- ¹⁶ Ibid., str. 24.
- ¹⁷ Ibid., str. 26.
- ¹⁸ Jean-Francois Lyotard: »Anuima minima«, v: *Die Aktualitat des aesthetischen*, zbral Wolfgang Welsch, Wilhelm Fink Verlag, Munchen 1993, str. 417–427.

- ¹⁹ Maurice Merleau-Ponty, *Humanisme et terreur*, navedena izdaja, str. 4.
- ²⁰ Izraz estetsko uporabljam tu v pomenu, ki ga uporablja Terry Eagleton v delu »Ideologija estetskega« (Ideology of the Aesthetic, Basil Blackwell, Cambridge 1990).
- ²¹ Maurice Merleau-Ponty, *Humanisme et terreur*, navedena izdaja, str. XII–XIII.
- ²² Ibid., str. XLIII.
- ²³ Ibid., str. 40.
- ²⁴ Ibid., str. 40.
- ²⁵ Ibid., str. 100–101.
- ²⁶ Ibid., str. 102.
- ²⁷ Ibid., str. 103.
- ²⁸ Ibid., str. 110.
- ²⁹ Ibid., str. 41.
- ³⁰ Arthur Koestler, *Mrk opoldne*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1986, str. 117.
- ³¹ Ibid., str. 173.
- ³² Druga Mojzesova knjiga: 11, 10.
- ³³ Ibid., 12,1–12,7.
- ³⁴ Maurice Merleau-Ponty, *Humanisme et Terreur*, navedena izdaja, str. 204–205.

Poroka Dominika Kacina in Emilije-Milke Brezigar na Reki pri Cerknem leta 1924.

Dominik Kacin**DNEVNIK Z AVSTRIJSKO-RUSKE FRONTE
V KARPATIH IN SPOMINI IZ VOJAŠKE
BOLNIŠNICE V ROMUNIJI IZ LET 1917–1918**

Dominik Kacin je bil rojen 1. avgusta 1885 v Idrijskih Krnicah, umrl je 4. decembra 1971 v Ljubljani. Leta 1914 je maturiral na idrijski realki, leta 1915 je bil vpoklican v vojsko. Na vzhodni fronti je bil ranjen in ujet, iz jetniške bolnišnice v Romuniji se je vrnil sredi leta 1918 kot težek invalid. Po abiturientskem tečaju na Trgovski akademiji v Ljubljani se je vrnil na Primorsko, tedaj že pod Italijo, in delal pri slovenski Zadružni zvezi v Gorici (1921–1924), pri gospodarskih zadrugah na Reki pri Cerknem, v Šebreljah in Otaležu, od 1929 do 1942 pa pri Kmetiski posojilnici in hranilnici v Cerknem. Opravljal je prisilno likvidacijo že tako redkih slovenskih zadrug na Primorskem brez gmotne škode za članstvo. Sodeloval je v tajni narodnjaški organizaciji TIGR, zaradi česar je bil preganjan, kar je nenehoma ogrožalo možnost preživljanja enajst-članske družine. Zaradi sodelovanja z OF od februarja 1942 je bil 8. novembra istega leta aretiran in odpeljan v koncentracijsko taborišče Zdravščina, nato Cairo Montenotte, po razpadu Italije pa v Mauthausen. Njegova družina je aktivno sodelovala v narodnoosvobodilnem boju. Po letu 1945 je služboval pri gospodarskih zadrugah v Cerknem in v Kanalu do upokojitve 1955. leta.¹

DNEVNIK²

Prosim bližnjega, ki bi po moji morebitni smrti dobil v roke (ta zapis), da (ga) odpošlje na naslov: Fani Kacin, Jageršče 29, Cerkno na Goriškem.

Legitimation: Kacin Dominik Kadettaspirant, geboren 1895 in Jageršče, Bezirk Tolmin-Kustenlandt, Einzugsjahr 1915, rom.kath. Geimpft gegen alles schon (...) mal. Letzter Wille: Meine Sachen an die obige Adresse absenden!³

(Manjka prva stran ali več strani) ...jem Brezmadežna in moli – za srečno vrnitev – zame. Oj, Oj, zlato srce – biser slovenske zemlje. Kje ti je enako? Danes mi je pa že zopet malo dajalo po glavi. V Dombo⁴ moram namreč čakati do jutri na električno. Šlo se je za prenočišče. Šel sem od koče do koče (k Judom me ni posebno vleklo). Vse je nabasano. Prenočil bi tudi zunaj, a zakaj? Par kron imam še in Bog ve, kdaj bom

zopet spal v postelji! Nazadnje sem vendar našel – pri Judu seveda. Pa še prav lepo je, čedna sobica. In lepo mirno. Težko je v tujini. Doma me to niti ne skrbi, ker bi me vsakdo rade volje sprejel. Tu so pa tako majhne bajte, da domači nimajo prostora. Sedaj mi manjka samo še harmonij ali vijolina in da bi videl Krnice, pa bi bilo kakor doma. Obljuba sv. Petru in Pavlu – prihodnje leto na vajn praznik naj bo drugače. Prosita tudi vidva.⁵

30. VI.

Končana je pot – sedaj nisem več prost. A srca prostosti mi ne vzame nikdo, ker to bije le za dom. Tu ravno ista dolgočasnost, kakor preje – in še malo bolj. Da se je nekaj spremenilo, mi je vendar ljubše. Daleč, daleč za gorami nadeje so in pa želje. Da bi pač kmalo dobil pismo od doma. Daleč sem prišel, a duša je ostala tam.

To ni za vsakega!!!

Toda kaj neki pomenja ta neumni sen današnjega popoldne. Spal sem komaj poldrugo uro. Bil sem koj v Jagerščah. Tako čudno smo noreli tam, da se mi kar neumno zdi. V srajci in gatah sva se potikala z Jožkom⁶ okrog orgelj. Sok je pel nekaj pred oltarjem. Sicer ni bilo nikogar v cerkvi. Bil pa je polumrak. Mož se je zbal ropota na koru, sedel v prvi stol in začel s čudno močnim divjim glasom peti. Počasi je prišlo več ljudi v cerkev, ali samo tujci. Poznal sem med njimi samo Šestička, ki je drgnil po narobe obrnjenih goslih na vso moč, in par Šebreljcev. Bilo je pet tujih muzikov, katerih divje harmonije so mi trgale srce. Šli smo stran. Jožko se je naenkrat zgubil – bil sem sam. Šestiček, drugi godci in Šebreljci so šli na ono stran misli. V mojem srcu samo mogočen plamen čiste ljubezni do nje. Ta sen je dovolj neumen, a napisal sem ga vendar, ker je izvanreden in se enakega ne spominjam, in ker sem hotel malo na ta način pregnati dolgočasje. Če bi ga kdo čital, naj pač ne misli o meni kaj napačnega.

2.⁷

Nesreča z mino – nič posebnega.

3.

Skušnja za bodoče praporščake. Enake svinjarije še nisem doživel. Tako dolgo se trudi en tak revček po svetu – v fronti. Trpi pomanjkanje in preziranje, napravi toliko in toliko šol. Nazadnje pride en kurac od jajčnika in praša, skuša in zganja svoje muhe ter ga še potrdi, da ni zrel. Naj uzme hudič še te ljudi, potem bomo imeli hitro mir. Jezilo me je v dno srca, čeravno nisem bil zraven, a prizadet sem vendar. Zanimivejši in lepši pa je današnji sen. Bil sem kar naenkrat zopet doma.⁸ V prav

temni sobi; bilo je malo drugače kot v moji veliki kamri. Bila je notri sestra Fani in še nek postaran vojak – tujec. Jaz sem igral harmonij. Pritiskal in pritiskal, a pel je tako šibko in hreščeče, da me je bolelo. Bila je tudi Slava pri nas, ki je bila ravno pripravljena na počitnice, a se je malo ustavila. Začel sem postajati treznejši in premišljal, kako da sem pač zopet na dopustu. V tem sem se zbudil in ležal sem na trdi postelji v mojem temnem podzemlju. Sedaj bo pa treba nekaj drugega napisati. Za vsak slučaj, čeravno ne mislim z resnostjo na to. Sestaviti si moram mojo posmrtnico, ker v časopisu mi ne bojo pisali nekrologa.

Začetek

6. VII.

Živahen artilerjski ogenj na mojega soseda. Včeraj zvečer sem sanjal in danes mi trepeče srce ob drugih mislih. Toda kaj se mi naj zgodi. Prošnje tolikih blagih src čuvajo nad mano. Ne umreti – temveč živeti, samo malo sladke sreče bi rad še užil in umrl na domači zemlji. Ne dopusti, Večni, da bi naš rod, ki se hoče preroditi v novem življenju, izumrl, preden bi dosegel svoj cilj. – Vsled vodnega prhanja se ni mogla megla oprostiti težkih kapljic. Cel dan se je cvrlo in sedaj na večer se pa izliva pošteno. Drugače pa vse v redu. Kaj mislite sedaj doma, kaj misliš ti, moj rokov(nik).

7.

Nesreča po eksploziji mine. Poročnik in 2 Inf.(fanterista) težko ranjena. Več lahko ranjenih. Stok, vzdih in strah. Oni, ki mu je odtrgalo obe nogi do ledja, je izdihnil. Na ta način si krajšajo ljudje, oziroma jim krajšajo drugi lepe mladostne dni. Bog te obvar nesrečni svet. Cel dan so letele včeraj granate in šrapneli – nič nam niso napravili. In danes ta nesrečna škatlja in taka nesreča.

8.

Nedelja. Te nove straže so mi dale po glavi. Koliko dela je s tem. In zakaj se tak stari osel, ki ni nikdar poskušal, kako se na fronti dela službo, vmešava v te stvari. Jaz po tem ne morem biti odgovoren za nič. Gre se pa za mojo glavo in življenja 40 mož. V največji zmešnjavi mi je došlo pisemce od Franice in čestitke od Slavice. Pozabil sem mahoma vse in čital poln pričakovanja.

9.–10.

Nič posebnega, razen vtisi lepega čtiva. Mir in nevihte.

11.

Sreda. Čudno vreme, vsakih pet minut posije solnce in koj zatem se že ulije ploha na naše slabe koče. V meni čudno žalostno danes. Domotožje – ljubezen in ne vem kaj še me napravi črnogledega in sitnega. Rad bi

zapustil to temo. Dovolj mi je te vojske, zakaj bi ne bil lahko zopet mir, da bi se malo spočili in naužili. Da tako dolgo ne dobim nič pisem, me tudi vznemirja.

12.

Krasno jutro. Nepopisljivo. Te megle in barve. Luna kot kos srebra na modri ruti. Solnce še ni vstalo, jaz se vležem spat. Rad bi naslikal to krasoto z najlepšimi barvami. A doma je ravno tako lepo, samo da ni teh temnih gozdov. Zvečer se mi obrača oko na zahod. Če bi bil doma: zvečer bi zrl tam doli za tonečim solncem, ponoči bi bil pri njej in zjutraj užival čare vzhajajočega solnca.

12.⁹

Dež in solnce. Noč – grozna. Le straše nas s strašnimi mnenji visokih gospodov. Koliko se pač človek straši po nepotrebem. Živci trpe in v resnici ni nikjer nič. A te temne gošče, da se ne vidi pred nosom. Lahko in s pravico bomo mislili na te Karpate. Vseh občutkov ni mogoče opisati, da se ravno samo čutiti. Od doma še nič. Kaj neki bode. In kaj šele je z mano. Po dopustu sem zgubil vse veselje do dela in še več do vojske. Tam spomladi se mi je še nekaj zdelo tu. Bili so lepši dnevi in jaz sem bil že pozabil na dom. Sedaj sem mislil, da sem prišel z novimi močmi. A moči sem čutil doma in še tako dolgo, dokler me je spremljala tihota milega kraja. A to se mi je vse obrnilo. Zakaj se trudim tu. Zakaj ne smem spati nobeno noč in živeti v večni neusmiljeni odgovornosti. Za svojo glavo ne, ker to ravno tako lahko izgubim pri vsej previdnosti. In pokore mi tudi ni treba, ker moji grehi niso bili tako težki. Brez cilja, brez poti tavam po teh temah, z mano jih tava še veliko drugih.

14.

Prehod v rezervo. Prav je – potrebni smo počitka. Malo me vendar skrbi – posebno tiste rjaste patrone in zakopana žica. A kaj – naj me obesijo – slabi konduiti in podobne reči. Življenja doba našega je kratka. Le to je žalostno, da ne dobim nič pošte. Nocoj se bom pošteno naspal.

18.

V rezervi je malo časa za pisarije. In te proklete poti k 11 Komp.(aniji). Noči so pač proste, kar je velika dobrota za telo. Od doma še nisem dobil niti enega pisma. Pisala mi je Marica in enkrat tudi moj idol. Domotožje in ona goreča ljubezen je jela pojemati. Treba bo kmalo zopet domov, da se ogreje srce in oživi duša. Situacija je vedno bolj nezanesljiva. Vse prihaja nazaj. Vsi kursi in šole so ponehali.

19.VII.

Danes pri 10 Komp.(aniji). Kadar pridem sem na ta Pantzr, se me poloti domotožje. Isto in prav tako, kot sem ga čutil, ko sem prišel z dopusta.

Hrepenenje po neskončnosti, popolnosti in domovini. Zašto moram izgubljati najlepša leta tu.

23.VII.

Zanimiv je moj nočni sen. Čuden pojav. Kadar delujejo živci brez duše na svojo roko, se lahko porode take misli. – Tam po naših gričih je bila vojska. Čez skale tja doli v Rupo in nato nazaj proti hiši ter tja gori po klancu na vrh griča se je vlekel globok in trdno zidan strelni jarek. Kje je bil sovražnik, ne vem zagotovo. Bil sem zadaj za hišo, kjer je bila izkopana močna jama proti art.(ilerijskemu) ognju. Čudno je bilo, da je bil sovražnik pred nami in da so brizgale težke mine sem od Kenda.¹⁰ Od spredaj so Rusi (?) (v orig.) kopali pod zemljo sem pod naše jarke in jih rušili z ekrazitom. Na vsakih 20 korakov je brizgnil črn dim, pomešan z zemljo in kamenjem v zrak, enako vročim gaizirom v Greenlandiji. S strašnim jokom, podobno cviljenju divjega lova je udarila težka mina na vrh griča pred vrtom ravno v barako, kjer je bilo več mož od rezerve. In tedaj se je vzdignil jok in stok, kletev in molitev. Na vse strani so frčali posamezni deli raztrganih trupel, roke, noge, cele in samo polovice. Strašen trenutek. Zdi se mi, da sem bil zgubil zavest. Tedaj sem se zbudil in – začutil sem v postelji med odejo debelo mrzlo človeško roko. Zavpil sem, da se je poleg mene speči praporščak zbudil, vrgel odejo stran in zijal v temo, kakor neumen. Toda kmalo sem se zavedel in videl, da je bil le sen, strašen in mučen. Ne znam si tega tolmačiti in tudi ne mislim več na to. – Pisana trata se razprostira pred mano. Rumene rožice Št Janževe. Nenadoma, kakor strela iz neba je došla vest, da gremo. Rusi se prostovoljno umikajo. Mi gremo za njimi. Še bomo nekaj doživeli. Kar mi je odločeno, to bode. Nimam strahu v srcu – morebiti mi bo sreča mila. In vse prošnje in želje tudi nekaj pomenijo.

Ta prokleta pot, ob 10h odšli iz Pantzr v temi in po blatu ter hodili do jutraj. Toda taka pot je več kot frdamana. Danes imamo vendar malo počitka. A nocojšnja noč bo zopet šla v franže. Dobil sem od županstva izpričevalo. Kaj naj storim sedaj. Kritične so urice, lahko je mogoče, da ostanem.

25.

Mi kar naprej marširamo. Brez počitka ponoči in podnevi. Kakor Matjaževa vojska je danes naš polk. Kadar se malo vsedemo – že vse zaspi. Brez menaže in kruha – ne bo šlo dolgo. Kolikokrat mislim na civilno življenje. To vendar ni človeško življenje.

26.

Strašanski špektakel. Posebno pri opoldanski menaži. Kakor da bi bil v peklu. Lačen kot najbolj sestradan volk. Danes sem res prav raztresen in obenem je tu tak kraval, da se lomijo možgani. Sedaj smo dobili toliko za želodec, da smo se malo potroštali. Dva dni nisem užil malo

drugače, kakor ničesar in hodili smo noč in dan, dan in noč po ozkih stezah, strmih hribih in blatnih vozniških. To je življenje – vse se vrti, vpije in kriči vse križem. Tu naletiš na znanca iz prešlih dni. Do sedaj je šlo brez boja. Bog ve če se kmalo začne tudi za nas idilični pekel. O če bi doma znali za tak cirkus, bi gotovo prišli pogledati. A tam je mirno – od jutra do večera trdo delo, a sladko spanje ponoči in enakomerna hrana. To je ravno oni razloček, ki nas loči.

27.

Prenočili v Tartarov. Dobili tudi dobro menažo. Danes odhod. Kam? V boj.

27.

Ob 6h zjutraj naprej proti Delatzu. Ne vem ali so vaje ali gre zares. Gledajo namreč največ na to kako je nahrbtnik nabasan, ali če je mantel pravilno zavit. Pot precej nevarna, ker so povsod nastavljene mine. Sedaj je cel polk na velikem travniku. Malo je še manjkalo in jaz bi bil rekel vsem skupaj – v rit me pišite, meni tega ni treba – sem lahko tudi Inf.(anterist). Posebno tisti poročnik spredaj je prav antipatičen. Koroški Nemci so pač vsi taki in poleg tega je še mlad in ni še prišel do pameti.

28.

Včeraj popoldne smo imeli zopet imeniten marš. Prišli smo vendar enkrat iz Karpatov. Izhod je bil krasen. Pokrajine so zelo romantične. Spal sem pod streho, kar mi je zelo dobro delo. Noge so pa že trde ko kamen. In na lepem sem bil zopet malo časa v idiličnem raju ljubega doma. Kje sem pa v resnici. Sedaj gremo zopet naprej (Lucki).

29.

Istotako včeraj dolga pot (23 km). Čudni ljudje, razni značaji se snidejo pod enim šotorom. Bilo je zanimivo v našem šotoru. Dolgo sva bila skupaj, a nisva se še poznala. Da ima on take ideje, ne bi verjel. Prenočili smo nocoj v (...).¹¹ Danes gremo Ruse lovit. Klatijo se okoli po gozdu in se puste poloviti.

30.–31.

Prišli v lepše kraje. Luštne punčke in tudi bel kruh in kolači. Prenočili smo v Košow. Pil belo kavo. Imel sem srečo in nesrečo. Ti sakramenski kurci z zlatimi zvezdami in ovratniki. Jahajo in imajo dovolj jesti, da lahko vpijejo na nas. Strašno je to življenje. Tu se vidi, kaj je prazen želodec. Vročina taka, da ni mogoče dihati. Da bi vsi ljudje to poskusili, bi se uprli in vrgli orožje preč, ga razdrobili in šli z lopatami na njivo. Ker pa so vmes še taki kozli, ki si puste še defilirati in zahtevajo, da naj mož po 8 urnem trdnem maršu v vročem solncu še čvrsto stoji – samo radi njegove častihlepnosti – je še vedno mogoče, da se lomijo ljudje

križem sveta. Prenočili v Kutz. Bilo je nekoč lepo mesto, a sedaj so razvaline (nemški napisi). Dobili smo tudi jesti, kar me je zelo veselilo. Mleko in čaj – fina roba. Kadar požiraš prah in se potiš, da ne ostane (...) ¹² suha na tebi tedaj misliš na dom. In samo up, da se še povrneš, ti daje moč, da ne obležiš na cesti, kakor klada. Čudno se mi zdi, da še nismo naleteli na sovražnika. Morebiti mi niti ne pridemo v boje. Te Bukovine tudi ne bom pozabil. Danes že hodimo od 5h zjutraj in smo samo 2 uri počivali. Ljudje vstajajo od kraja. Jutri pa je moj rojstni dan. Danes torej končam svoje 22to leto. Adijo lepa mladost, z grenkobo zabeljena.

1. avgust.

Ponoči je bil v bližini hud boj. Mi smo spali celo noč. Zjutraj si je nas ogledal nadvojvoda Jožef. Rekel ni nič, morebiti je tudi njemu že vsega odveč. Ljudje so vsi polomljeni, ni mogoče več delati z njimi. Tudi jaz sem že zgubil veselje, a moram. Danes je moj praznik – toda kakšen. Heute werden die armen hungrigen Leute mit dem Stock geschlagen. Es kommt mir vor, als waren es das Weltende da. Alles geht über einander. Und es wird ja gar nicht lange mehr dauern dass der Kugelregen kommt. Vil leicht wird auch jemand von denen den Lohn bekommen. ¹³ – Z obvezanimi nogami – bosonogi hodijo stari in mladi. Lahko imaš otekle in krvave noge pa te ne puste zadaj. Taki marši so naporni – mnogokrat je treba porabiti zadnje moči. Samo, da je človek zdrav pa prenaša vse težave.

1.

Popoldne ob 4h odšli – prijetnejši marš v Zadarovo (lepša flora). Gremo vedno počasi za njimi. Drugače pa nič posebnega – malo jesti dobimo. Žalosten imendan bom imel jutri. ¹⁴

2.

Vedno bliže ropočejo havbice in mi hodimo vedno bolj počasi. Tudi puške se oglašajo. Strašen kraval. Naš feldvebel ima lepo belo perilo, jaz sem umazan, kakor bi bil spal v gnoju. On si pusti vse popraviti od infanteristov, jaz imam pucarja in sem tak, kakor da bi me Bog zapustil. O ljubi Bog – gotovo mi boš odsodil še kaj boljšega, prestali bomo to in zasijalo nam bo zopet lepše življenje. Moje razpoloženje je jako slabo. Če človek dolgo nič ne je in potem dobi zopet toliko, da mu potihne želodec, tedaj napravi vse, požre tudi ogenj. Popoldan zopet pisal domov. Naši so začeli s strašnim uničevalnim art. (ilerijskim) ognjem na Ruse. Velika svinjarija pravzaprav. (16 Batterij). Prenočili v Slobodžna.

3.

Ob 3h alarm in takoj odhod. Tu so lepi grički s plodovitimi polji – zelo romantična pokrajina. Lahko moder dim leži po dolinah. Pogorelo je do

kraja vse. Opoldan dospeli v lepo mesto – Žalibog je tudi že pogorelo. Dobi se tudi jestvine, a kako je mogoče med tolikimi ljudmi kaj pametnega začeti.¹⁵ Danes pridemo do prvih bojov. Toda če bom tako šibek kot sem sedaj ne bom več vstal. Ob 5h odšli iz Starositniz – precej razpoloženja. Hodili smo do 10h. Bilo je malo daleč, a drugače prijetno – zvečer pa grozno. Pozabil sem omeniti, da sem dobil tudi zastarelo pošto od doma. Ta polja rumena, dolga in široka – da bi bila pri nas taka lepa rodovitna zemlja.

4.

Skoraj bi bil pozabil, da je danes moj imendan. Res sem se šele sedaj spomnil na to. Dragi Dominik, drugo leto pač moraš praznovati doma. Lani sem bil tudi doma na ta dan, a letos je piškava. Kdo ve za moj god in kdo bi se tudi za to brigal. Naj bo – revanche že pride.

Cel čas precej otožen. Spomini, spomini, mir in dom, a ne ta pekel. Štruklji, mleko in polenta – sir. Spal sem cel popoldan v treh turnusih in sanjalo se mi je o samih lepih stvareh. Moj god je šel – Abmarsch. – Mleko. (Kneze Mare)

5. VIII.

Kako sem danes kravo molzel v zadnjih minutah pred odhodom. Krava ni hotela dati mleka, če ni bilo teleta. Zato sem ji vselej, kadar se je ustavila, pustil malega junca, da je malo posesal in ga nato takoj potegnil stran. Tu so že deloma Rusini in Prusov ne vidijo radi. Ko so spoznali, da smo iz Juga, so bili takoj prijaznejši. Današnji pohod v svežem jutru je prav lep. Državna meja je že dosežena. In mi korakamo v grozno past. Da bi le ne dočakal poraza, ki nas čaka.

6.

Ravno o polnoči odšli. Danes dopoldan počivamo. Rusi v bližini. Stopimo v boj. Dobili vesoljno odvezo. Kar se mene tiče – kes popoln za vse, tudi za kar ne vem. Toda korajže nimam, odkar sem dobil cenzurirana pisma od doma. Ljudje kuhajo in žrejo vse mogoče stvari. Jaz sem včeraj opoldne zadnjikrat jedel. Danes samo eno konzervo. Nič gorkega. In ti možje (?) (v orig.) še vedno vpijejo, da so lačni. Imamo že prve izgube. Rusi nam jih dajejo po glavi. Hudi časi so to, a vendar jih človek pretrpi. Treba pa je k temu železne volje, katere pa jaz nimam. Z moštvom sem predober, to je moja glavna napaka. Imajo me za norca. Če bi ne bilo v cugu nekaj fantov, ki jih imam rad, bi jim že pokazal. Tako pa ne morem, vsi za enega eden za vse.

7.

Ponoči zasedli bojno črto pred vasjo. Hitro smo se zakopali, kako so fantje pridno delali čeravno so bili trudni. Ostal sem celo noč pokonci. Imam prav fino stališče. Nisem več Zugskdt¹⁶ in če hočem napravim

kaj, če nočem pa ne in zraven tega nimam nobene odgovornosti. Danes sem imel srečo. Dobil sem mleko, si skuhal kavo, kar ni mogel vsakdo in še jajca sem jedel. Če nas sovražna artilerija ne bo preveč motila bo že šlo. Kam smo prišli po tako trudapolnih marših. In kaj nas še čaka? Zvečer evakuiranje (bedarija špionaža). Nato artilerijski ogenj na našo linijo.

8.

Do sedaj še nič posebnega. Tudi nadalje nič novega. Precej mirno. Feldpost 638

9.

Danes napravimo napad. Prvi boj pravzaprav. Bom li ostal. Molite danes zame doma.

Danes sem nekaj doživel, česar ne morem popisati. Da bi le nič več takega¹⁷

Ta dan sem bil ranjen in to sem napisal tedaj, ko sem ležal zlomljen v koruzi ob plotu. (Poznejši zapis)

Od tega se mi je mnogokrat zmešalo v glavi. Moj dnevnik se seveda preneha za ta čas. Ležim že 12 dni, vedno na eni plati. Strašne muke. In

V UJETNIŠKI BOLNIŠNICI¹⁸ Spomini iz ujetništva – Jassy

Malo časa sem bil v ujetništvu – samo 11 mesecev,¹⁹ a bilo je dovolj in če bi bil dalj časa, bi me ne bilo danes med živimi. Ali pa Bog ve kako, saj ne vemo nikdar, kaj nam je usojeno. Danes nisem več kaj prida vreden, morebiti so to posledice tistih mesecev, ko sem ležal v oni rumunski baraki. In zakaj je vse tako prišlo; da je noga tako skvarjena in še več, da se je zajedla v organizem kal bolezni, ki je ne poznam. Rusi, ki so me bili odnesli so bili dobri ljudje. Ravnali so z nami med potjo prav lepo, tudi jesti so nam dali dovolj a jedel je le malokdo, pili pa vsi, če je bil čaj ali voda. Jaz sem v 9–10 dneh jedel samo trikrat in parkrat sem dobil mleko. Ko smo dospeli v Jassy, sem omagal popolnoma in uvidevši, da ne bo šlo več tako naprej, so me Rusi izročili Rumunom v oskrbo. Drugi so odjadrili naprej v širono Rusijo, mene so prepeljali v Spiridon špital, ki je štel med najboljše od tedanjih rumunskih bolnic. Bilo je tudi v resnici dobro. Kot kadet sem dobil takozvano popoto (to je menaža za off. in sestre – op. v orig.). V splošnem mi rumunska kuhinja ni posebno dišala, a včasih je prišlo tudi kaj izvanrednega na vrsto, kakor n.pr. mameliga s sirom ali maslom. Le tiste kisle juhe, ki jo jejo po celi Rumuniji, se nisem mogel privaditi. Meso je bilo redkokrat, a ga tudi nisem pogrešal, ker postajal sem bolan

vedno bolj. Dobil sem hudo želodčno bolezen, dezenterijo (neke vrste driska – a mnogo hujše). Skoz teden dni sem neprenehoma rabil tisto porcelanasto posodo in kar je šlo od mene, je bila penasta voda, pomešana s krvjo. Jedel nisem prav ničesar, samo dvakrat na dan čaj. Ni čuda, da sem v teh par dneh tako shujšal, da me je bila sama kost in koža. Vsak dan dvakrat so mi dali injekcijo, enkrat v zdravo nogo, enkrat v roko. Ne vem kaj so mi špricali notri, vselej se je koža napela in napravilo se je celo jabolko. No, počasi je postalo bolje, smel sem jesti cel krompir in malo mamelige ali sploh kako lahko jed. Kruh je bil takrat še imeniten – okusen, da sem ga pozneje na tešč jedel. – In moja noga. Rana je bila velika, da bi bil vtaknil pest vanjo. Vsak dopoldne me je prevezala sestra (Francozinja) na postelji. Treba je bilo za to najmanj štirih mož, ki so me dvignili toliko, da je sestra lahko delala. Bil sem seveda hudo občutljiv in vselej ko so prišli s tistimi škatljami sem že vnaprej trepetal. Posebno kadar mi je basala tiste šlauhe skozi nogo, sem tudi stokal, ali pa grizel ustnice. In nato so me zopet privezali (z) nogo na posteljo in to so bile pravzaprav največje muke. Ta škorenj iz gipsa se je namreč vsled teže, ki je bila obešena nanjga, vedno bolj ujedal v peto in členek. Res se je noga dobro natezala in bila je že prav malo krajša od desne, a jaz sem trpel in kričal, da so se drugi bolniki zgražali. Prišla je doktorica, mi s škarjami odrezala malo gipsnati ovoj in zopet obesila s peskom napolnjene žaklje, a kaj je pomagalo, ovoj se je potegnil zopet naprej in grizel v meso in kost. Tedaj so mi vendar vzeli ta gips proč. In glej. Noga je bila okoli členka in nad peto docela razjedena in črna od strjene krvi. “Zakaj pa niste povedali, da vas boli”, so me vprašali začudeni. Bog pomagaj, ali res nisem že dovolj stokal in prosil, naj mi kako drugače napravijo. Bil je pa že tudi konec mojega bivanja v tem špitalu. Lepega dne pride do mene vest, kar tako natihoma, da me pošiljajo stran, v drug špital, k ujetnikom. No, sem si mislil, nič slabega to, bom vsaj dobil kakega človeka, s katerim bom lahko govoril, morda celo v materinščini. In res sem šel, oziroma odpeljali so me s prav starim avtomobilom po slabi razdrapani cesti. Ni bilo daleč, deset minut samo sem se vozil, a bil sem tako pretresen, da me je vse bolelo. In tedaj se je začel moj navzdol. Prvi pogled na poslopja in umazano okolico mi je že dovolj povedal, kako mora biti tu. Položili so me v preoblačilnico in me pustili tam do pozno v noč. Potem pa so me nesli v tisto veliko barako. Kako sem se počutil na umazani preležani slamnici, mi ni treba praviti. A prišlo je boljše. Prašali so me, če sem res kadet in na mojo pritrditev so me premestili v bližnji paviljon, ki je nosil ime “mala kirurgija”. Prišel sem k oficirjem. Bil je tam poročnik, učitelj z Dunaja, en praporščak istega poklica in dva Kdtaspiranta, tudi Dunajčana, ki sta bila izolirana radi tifusa. Poročnik je že drugi dan odšel v tabor, ker je bil že zdrav in ostala sva sama s

praporščakom. Ta je bil zlata duša. Ni se me sramoval, ampak mi pomagal, kjer je mogel. Bil sem pa hudo slab. Jedel nisem skoraj ničesar. Zanimiv je prizor ko so me nekega dopoldne prevezali. Ta posel je izvrševala Dona Dimitrescu, dama z zdravniškimi študijami in pomagala ji je medicinka gdč. Popov, prava krasotica. Ker že dva dni nisem bil prevezan, se je nabralo v rani obilo gnoja in ko je doktorica odvila prevezo, se je le curkoma vlila iz rane skoraj zelena voda. In ko je vse to odteklo, se pokaže naenkrat spodnji del zlomljene kosti. Doktorica se je tako prestrašila, da je z vzklikom "pouvre enfant",²⁰ prepustila to delo svoji pomočnici. In nato je zopet minilo par dni brez posebnosti. Gospe so bile dobre z nami in tudi mnogo govorile o tem in onem. Tako sem se počasi zopet malo priučil francoščine. Govorili smo pa tudi nemški. Včasih nas je obiskal g. colonel, glavni zdravnik špitala in me določil k operaciji. Drugi dan so me vlekli tja v "veliko kirurgijo". Lepo niso delali z mano, zdeli so se mi skoraj malo otročji. Bilo je že vse pripravljeno in ko pridem na mizo me gospod od daleč malo pogleda in reče, da danes nima inštrumentov s sabo za mojo operacijo. Nesli so me nazaj in za tri dni sem prišel zopet na vrsto. Omamili so me zadosti in on je izvršil svoje delo, da nisem vedel kedaj in kako. In sedaj sem ostal tam v tisti dolgi mrzli dvorani med Rumuni. Oficirske sobe ni bilo več, ker sva ostala samo še dva aspiranta. Posteljo sem imel slabo, sanitetci so bili večinoma precej surovi. Dobil sem tudi natezalnico, a ne več gips, kakor preje, ampak bolj človeško, da mi ni več grizlo kosti. Takrat je bila ugodna rešitev moje pohabljenosti še mogoča. Med tem časom sem dobil tifus, ki sem ga prestal, a posledice vendarle niso izostale. Prišlo je zopet nekaj novega, nekaj prav po rumunsko. Padlo jim je v glavo, da morajo to celo dvorano sčistiti in posledica te ideje je bila, da so začeli z evakuiranjem. Kar je bilo Rumunov so šli v druge bolnice, nas par ujetnikov, menda pet vseh skupaj pa so nesli tja k drugim ujetim v ono barako, kjer sem spal prvo noč, ko sem prišel sem. A ta baraka se je sedaj mnogo spremenila, kar se tiče reda. Bilo je vse bolj snažno, ker je ona gospa doktorica spoznala, da je treba tudi tu poseči energično vmes in napraviti red. Dobil sem mesto poleg peči, kar je bilo prav prijetno. Bilo je že v pozni jeseni in takrat so imeli še dosti kuriva. Ležali smo na kavalecah po dva skupaj – bilo je dovolj prostora, ker jih je bilo že mnogo odšlo zdravih v tabor. Jaz sem bil že malo boljši in pritoževal sem se samo čez trdo ležišče. Vsak dan so me prevezali in tako so minevali dnevi enakomerno. Jaz sem ležal in dremal noč in dan in noga se mi je lepo celila. A na to nisem mislil, da se kosti tudi zraščajo, še manj pa na to, da so moje kosti prišle že daleč navzkriž in da je postajala noga vedno krajša.²¹ Meril me ni nihče in kdo bi se menil za take stvari, samo da imam mir in toliko jesti, da ne poginem od glada. Prišla je zima. Padel je prvi sneg in pritisnil je hud

mraz. In sedaj je zmanjkalo drv. V celem špitalu niso kurili, imeli so komaj za kuhinjo. In jaz sem imel še to smolo, da sem dobil drug prostor ob vratih, ki so bila za vedno zaprta sicer, a polna špranj. Zeblo me je včasih tako, da nisem čutil ne nog ne rok. Cel dan sem tičal pod odejo, kakor tudi drugi in dremal. Edino kadar mi je prinesel ljubi Englmaier²² kosilo ali večerjo, sem se razkril in zavžil skromno hrano. Imel sem namreč to še vedno posebej. Bilo je ponavadi isto kot so dobili drugi, le malo okusnejše napravljeno. Stradal nisem a mastil se tudi nisem, ker meso je bilo le v nedeljo in četrtek, a še to pot tako malo, da je bilo treba le enkrat ugrizniti. Ko je dopoldan prišlo solnce, sem imel vselej pravo neprijetno kopel od tajajočega se ledu na vratih; šlo je vse na glavo in za ta čas sem se moral dobro zaviti pod kocom. In tedaj so jeli prihajati bolniki vsak dan, vsak dan. Baraka je bila hitro polna, po štirje na eni postelji ali tudi po pet. Le jaz sem imel toliko sreče, da sem imel le dva sostanovalca, ne vem pa ali zato ker sem bil kadet ali zato ker sem imel bolno nogo v žičnati košari in ker je bil drugi, ki je ležal poleg mene tudi tako ranjen, da niti sedeti ni mogel. Prihajali so ujetniki večinoma od raznih del, vsi premraženi, nekateri docela zmrzli, prsti so jim pri prevezovanju kar sami popadali proč. In mnogokrat se je zgodilo, da se je mož zvečer vrgel še precej trden na slamnico in zjutraj je bil mrtev. Mnogo je bilo bolnih na želodčnem kataru, vse je šlo od njih, ponajvečkrat v posteljo, na tla in tiste posode so bile tudi vse polne. Včasih je zjutraj tako smrdelo, da sem si moral nos zatisniti. Jaz sem bil pri vseh teh razmerah vendar še precej zdrav, jedel sem od kraja vse, saj preveč ni bilo. A ti prizori, ki so se dan za dnem dogajali, so mi včasih vendar skvarili apetit. Ti ubogi reveži. Enkart je en bosanec umiral skoro tri dni, ležal je ravno meni naproti. Bila ga je res že sama kost in koža. Rohljal je na postelji, se tresel od mraza, oči so mu bile že steklene. Nazadnje ga je vendar Bog rešil. Umrl je, prišli so Rumuni, ga potegnili na tla kakor klado, ga docela slekli in hajdi z njim pod zemljo. In to se je zgodilo mnogokrat in mi smo se temu tudi polagoma privadili. Tako je mineval čas, mraz je malo ponehal in slišale so se med ujetniki različne novice o bližajočem se miru. Malo kdo je verjel, najmanj pa jaz, a razširjal jih je vsakdo in se na ta način malo tolažil. Toda postajale so te novice vedno bolj verjetne in ko smo zagotovo zvedeli, da jih je nekaj že odšlo iz tabora, smo dobili trdno upanje, da bomo tudi mi kmalo rešeni. In res. Prišle so komisije, najprvo rumunska, ki je imela nalogo določiti, kdo je sposoben za pot in kdo je dovolj polomljen, da ga brez skrbi lahko puste domov. Meni so rekli, da sem še preslab za tako dolgo pot in bil sem žalosten. A bilo mi je vendar drugače usojeno, kot so mislili Rumuni. Za par dni je prišla nevtralna komisija. Bila sta dva danska zdravnika, zelo prijazna gospoda in priklopila sta tudi mene prvemu transportu. In za teden dni po tem,

smo že odšli. Slovo je bilo lahko in prisrčno. Gospodična Popov, naša pomočnica, mi je dala s seboj pisma za njenega ujetega brata. Srčno rad sem ji ustregel, saj njej sem bil dolžan mnogo hvale, ker ona je delala z nami jako lepo. Sploh so bile dame (namreč inteligentne) vse kaj drugega. Imajo pa tudi pravzaprav vse ženske v roki in niso take packe kot večina pri nas. One znajo držati red med temi cigani in uporabljajo poleg ostrega jezika tudi klofute.

Kako je bilo na poti, mi ni treba popisovati, trajalo je dolgo dolgo predno smo prišli do fronte; tam so nas naložili na avtomobile in v par urah smo bili v nemških rokah. To je bilo veselje. Igrala je godba, nagovoril nas je tamošnji korpskomandant a glavno so bile cigarete, čokolada, keksi in druge lepe in dobre reči. Bili smo že doma takorekoč. Fino urejen malteški vlak nas je pripeljal v enem dnevu v Bukarešt, kjer nas je pozdravil sam Makensen. Nato pa hitro v špital, ker bil je mrzel dan takrat.

V tem špitalu se je šele pokazalo, kaj nam vse fali. Dobili smo dobro hrano, preobjedli smo se nekateri in organizem se je uprl hitri izpremembi. Spoznal sem, da sem docela pokvarjen in da je manjkalo samo dobrega zdravnika, ki je razkril mojo notranjost.

Nič ne de. Prišel sem v domovino in malo mi je na tem, kako dolgo še ostanem, saj me itak nič dobrega ne čaka. Že mora tako biti, toliko bom pa vendar še, da bom prišel prav domov v planinski raj.

(Manjka začetek)²³ spregledali in prav debelo bodo gledali.

10. marca.

Veliko veselje. Prva pisma od doma.

14.

Odhod iz Bukarešta. Tako dobro nam ne bo šlo kmalo nego tu. Prejel pismo od Jožka.

18.

Po trudapolni vožnji dospel na Dunaj. A tu mi kar nič ne ugaja. Lakota, pomanjkanje in moralna pokvarjenost. Nikake prave postrežbe.

19.-20.

Hajdi na noge. Kakor otrok, vse me boli, kri mi gre v glavo, da ne slišim nič.

21.

Prvikrat na stranišču in jutri začnem z ortopedijo. To mi bo dobro strilo.

7. aprila.

Ubogi dnevnik. In jaz sem še večji revež. Noga je sicer malo oživela, a zato mi je glava odpovedala. Kaj bo iz tega, ne smem misliti. Da sem že

znorel ne morem reči, a tako slabih živcev še nisem imel. Misli so mi raztresene in skoraj mi ni več mogoče kaj pametnega govoriti. Kako neki sodijo drugi. Gotovo me morajo imeti za slaboumnega. O Bog, hudo si nas kaznoval. Ne pošlji še hujšega na nas. Domov ne pišem nič, ker ne vem, kaj bi pisal in ker me lastne misli razdražijo. Odpustite mi, jaz ne vem, kaj delam. In ta prokleti špital. Jaz sem tu tako osamel. Zakaj. Ker si sam hočem tako. Ne govorim z nikomer, nisem prijazen napram drugim in zato se me seveda vsakdo ogiblje. Kaj bo neki z mano, ko bojo zvedeli, da sem se naznanil pod napačno šifro.²⁴ Več mi ne morejo kot smrt in te si itak sam želim.

1. maj.

Ti zeleni cvetoči maj, kako tužen je letos tvoj prihod. A v moji duši je vendar nekaj lepše in boljše. In če dospem enkrat v Ljubljano, mora postati še bolje. Da bi se le srečno izšlo. Tudi noga me že malo uboga.

12. maja.

Nič bolje nego v ujetništvu. Vedno med temi sivimi stenami, brez izprememb, brez veselja. Ta mučna tesnost me bo izpodjedla do duše, če me že ni. Imajo me za eremita. Prav imajo. A mene drugi jako malo brigajo in vesel sem, če me puste v miru. Kje so tista leta radosti in poezije, saj še ni minilo leto, kar sem bil še vesel. N.pr. lanski dopust. Danes ni niti sence tega več v meni. Naj bo tako, meni je prav, čeravno mi škoduje, kakor nikotin, brez katerega ne bi mogel več živeti. O življenje, ti strašna uganka, kaj mi obetaš dobrega, ali morda samo slabo. Dosedaj si me varalo, a danes mi govoriš resnico. Moja duša je zarjavela. Niti iskricice onega blaženega čuta ni več v meni. Moja vzgoja je bila dobra, dasiravno omejena. Jaz nisem bil namenjen za to, kar sem. Ostati bi moral v planinah in pasti še nadalje krave – ne pa **siliti** med knjige. Zakaj sem danes kdtasp.^{25, 26} Bi li ne bilo bolje, da bi bil prostak, ali ne bi živel mnogo lažje. In poleg tega imam še nagon, da bi igral gospoda napram drugim s praznimi rokami. Koliko so že izdali zame, a jaz nisem še ničesar **povrnil**. To ne bo šlo več. 23 let si star, fant, čas je, da si sam kaj pomagaš. Da, skrajni čas. Dokler sem še v bolnici, sem preskrbljen, a kaj potem, kje si bom zidal dom. Bog mi pomagaj. V tebe še nisem izgubil vere. Sicer sem zelo nemaren. 20 korakov imam do kapele, kjer se vsak dan opravlja majniška pobožnost, a jaz sem bil še samo dvakrat tam. In vsakokrat nas spominja pater Urban, naj ne zamudimo lepe prilike. Doma sem pa imel uro deleč v cerkev in šel sem z veseljem, če sem le mogel. Ker je bilo ravno doma. A tega mi ne bo štelo nebo v slabo. Hudi časi se bližajo, še mnogo hujši kot dosedanji. Do tedaj bi bil rad doma v mojem planinskem raj, kjer me čaka zdravje in veselje. Kmet si bil – ostani kmet, bo najbolje zate.

Ljubljana!

30. V.

Napravil sem zopet dolg korak proti domu. Počasi gre a gre pa vendarle. Toda prišel bom prav blizu doma – do Želina, a domov ne bom mogel, ker naše poti so preveč kamenite in strme.²⁷ In če bi me na vozu ali noseč spravili gori, bi potem ostal tam in ne šel nikamor, kvečjemu tako daleč, da bi lahko zrl po tistih vedno krasnih gorah, ki se tako mogočno samozavestno dvigajo proti nebu. A sedaj ležim že tako dolgo po bolnicah – pot mi je zaprta na vse strani. In ravno to tudi razjeda moje zdravje, ta zrak je škodljiv. Slabo tu ni, jesti dovolj, da bi človek le smel jesti. A jaz ne zdržim nobene hrane. Jem lahko, a kadar jem, grešim proti samemu sebi. Dobil bi morda primernejšo hrano, a najtežje mi je prositi in rajši se popolnoma skvarim, saj ta pot je zame najboljša in najkrajša obenem. V kratkem pričakujem obiske od doma. Pravzaprav je nepotrebno, a naj bo. Razmerje do drugih pacientov je zelo monotono, ravno zato ker sem jaz tak samosvojnež. A kaj me briga sodba drugih; jaz vem sam najbolje, kaj sem in kak sem in drugo me presneto malo briga. Poleg tega je danes praznik sv. R. Telesa in spomini iz davnih minulih dni se mi vrivajo v zaspane možgane. Vse je preč – mladost, sreča, veselje. Samo ene nesrečne krogle je bilo treba za to, da je uničila moč mladega življenja. Kaj in kako bo z mano, vprašanje brez odgovora, a žalibog preresno vprašanje. Zakaj nisem tak kakor oni Dunajčan, ki je bil popolnoma slep in sta mu manjkali poleg tega obe roki. A on je bil vesel in živel v trdnem upanju, da bo še videl in z rokami delal kar bo hotel. Ali se je pa samo delal tako. Bog ve, kaka praznота je bila v njegovi duši, morebiti še večja kot pri meni. Napisal bi nekaj spominov iz ujetništva, če bi ne bili prežalostni. Zdi se mi, da bi postal s tem še večji črnogled.²⁸ V splošnem so mi Dunajčani bolj ugajali kakor Ljubljancani. Jaz sem že od nekdanj čutil neko odtujenje od Kranjcev, izvzemši Dolenjce in Notranjce. Zde se mi precej prevzetni ali imenitni, kot pravimo pri nas. Naši ljudje so seveda premalo samozavestni, kar nima pri nikomur dobrih posledic. To se je obdržalo tudi na meni in tega se ne bom nikdar otresel. Tako jadra moja zlomljena barka po mirnem morju. Solnce ne vzhaja že davno več, tudi zvezd ni na temnem nebu, vse je zagrnila temna noč v nepredirno meglo. In če bi se zgodil čudež, da bi zopet vzšlo solnce in bi se moja barka, vsled prehudega razočaranja, ravsula docela in jaz bi utonil ob solnčnem svitu in bi bil vesel konca muk in tuge.

25. VI.

Je že potekel mesec, kar sem tu. Kaj imam od teh dni? Prav nič. Še poslabšal sem se. Noga je ravno taka kot je bila. In želodec. Ta pa je popolnoma skvarjen. Včasih, če sem malo boljši, imam že tako lepe

upe, kakor da bo vse še lepo na svetu. A kadar mi začne šumeti po trebuhu in se me polasti mraz in oslabelost, tedaj se vse začrni pred mano. Vse poti se mi zarastejo s trnjem in zame ni izhoda, in ga ni tako dolgo, da se zgodi kaj takega, ki mi za trenutek odgrne te mlačne zastore. Žalibog da so taki dogodki le preredki. Moj advancement²⁹ še počiva, nihče se ne zmeni za to in jaz sem brez moči. Tako osamljenega se čutim včasih, da me je groza. Le malo tiste nekdanje energije da bi imel. Čas hiti, čeravno so mi dnevi tako dolgi. Ko bi bil sedaj doma, dokler je še malo gorkote, bi še bilo, a prišel bom domov na zimo in ta me bo lepo počasi spravila. Vedno in povsod sem imel smolo, sedaj še bolj kot prej. Zakaj pa zopet čenčam te stvari. Enajst je ura, še tri firklce pa bo menaža. Jedel bom repo in fižol, ker sem lačen, pravzaprav ne lačen, ampak želodec zahteva kaj gorkega. Ko bom pojedel, bo pa kmalo zopet revolucija v črevesu in zvečer bom klel opoldansko menažo. A jedel bom tudi zvečer, ker bo gotovo salata. Ta mi zelo diši a revolucijo povzroči vselej. Na delo torej. Dajmo se zastrupiti, da bo preje prišel konec. Škoda je živeti tako, saj nima vse skupaj pomena ne zame in ne za druge, več škode. Le tega ne razumem, zakaj imajo lumpje toliko sreče in poštene ljudje trpijo. Ali pa se motim, da zamenjam lumpe s poštenjaki.

Julij.

Najprvo sebe, zatem pa druge. Kadar bo krog tebe čedno, pa poglej, kako je pri tvojih sosedih. Da, lepo bi bilo tako. Toda če vidiš, da je pri sosedih le preveč umazano in zanemarjeno, ne moreš opaziti pri sebi malenkosti. Čudno sem se izpremenil v tem letu. Je li to res samo posledica bolezni, ali pa je nekaj čisto drugega. Včasih se mi dozdeva, da se je le okolica spremenila in sem ostal jaz tak kot sem bil. A tu med temi ljudmi ne morem več dihati. So li to sploh ljudje, in celo domačini. Fej te bodi. Njih morala, njih možgani. Kaj jim je vedno na jeziku – babe, kurbarija, budalosti največjega kalibra, in to vedno naprej, brez prenehanja, da bi le enkrat eno pametno izpregovoril. O te izgube ničvredne si še marsikaj domišljajo, rodoljubi, probujenci, polna usta same baharije in srce v hlačah. Ali je eksistenca takih ljudi, kot je n.pr. Semen, upravičena. Da bi bil vsaj živini podoben, a nima primere z ničemur. Meni se to človeče že studi in radi njega in še par drugih bi rad šel, rad bi bil sam, da bi mi ne bilo treba poslušati njih goflanja. Njegov sekundant Sever, ki nosi polna prsa svetinj in križcev je pa ta večji junak – junak klepetulja. Ta se šopiri, kakor da bi imel cel svet v žepu in zraven blebeče take budalosti – strašno. Ali pa kadar poje, v tem pa ima talent, in jaz ga občudujem, ker takih je malo, da bi pri dobro ubranem zboru ravno napačno stokali. To mora vendar biti težko, popolnoma sam v čisto samostojnem glasu konkurirati. Jaz moram v tej sferi spuhteti – zato pa pojdi kmalo od tu, pojdi v samoto, kjer te nihče ne bo

motil. Ja to so polovičarji ti rodoljubi, nikjer ni resnosti, nobeni stvari ne pogledajo na dno, kar ujame na cesti, to prodaja s pritiklinami svojih plesnivih možganov. Pijan pa mora biti vsak dan do grla, da se do polnoči ne zave, da ni sam v sobi in da ni med pijanci ter razbija naokoli, ščije po pljuvalnikih in podobne svinjarije. Da bi jih pamet srečala, bi bilo za vse bolje. In zame tudi. Govorim o drugih in sam sem tega najbolj potreben. Toda ne ravno pamet, ta bi me že še srečala, samo da bi me ono zapustilo, kar mi pamet prevladuje. Sem pač popoln neurasteniker. Danes sem se prav neopravičeno jezil. Pisala mi je sestra, a ni mi bilo prav, pričakoval sem nekaj drugega, česar pa ne bi smel pričakovati, prvič nisem opravičen, drugič pa tudi ne potreben, saj sem itak že preveč razvajen. In odkod jemati in ne krasti. Naj bo tako, jaz se preveč grimam, bolj ko mislim in grebem, bolj neumen sem. Večno spanje – delirijum – mrtvi živci – mrtvo srce, vse, vse je minilo in se ne bo vrnilo več. Da bi jaz imel enega človeka ob sebi, energičnega, ki bi me vzpodbujal in ne pustil padati vedno nižje in nižje, a imel bi opravičiti z mano, moral bi biti mož po moji volji.

Veselo poročilo – drug teden na superarbitrino.³⁰ Naj bo kar more. Sicer bi tu res še pamet izgubil.

31. VII.

Blíža se rešenje – ne vem sicer kako. Včeraj je bil župan³¹ tu, mi je malo skrajšal popoldne. Drugače pa ni vedel nič dobrega povedati. Toda včerajšnja noč mi ne gre iz glave. Zaspali nisem mogel, na noben način ne. Sedaj je lajala tista psica zunaj, potem je začel soséd smrčati in eden ima celo navado, da v spanju z zobmi škriplje, prav kakor da bi lajal mlad zajec. Doma bom imel vsaj v tem oziru mir. In pa za vse bo drugače, hrana ne bo sicer taka, pač pa bo kaj drugega in večkrat. Ne vem, če bom mogel jutri že oditi, mati bo gotovo že prišla in zelo nerodno bi bilo, če bi me zadržali tudi le za en dan še naprej. Nikakega veselja nimam. Treba bi bilo še kaj kupiti, britev, milo, očala in še mnogo drugih potrebščin, sam si ne morem, druge zopet ne maram prositi, ker vem, da ne marajo radi. To so težave in sitnosti, da človek ne zna ne kako ne kaj.

Jaz in okolica³²

Sem in me ni. Kolikokrat se sučejo moje misli o tem tako brezvesbinskem in vendar zame važnem prikazu. Ležim cel dan in celo noč na tem trdem štrozaku. Ne delam nič, samo čas kradem Bogu in ljudem. Zakaj je tako prišlo. To me tako razjeda, da ne znam povedati. Celo misli so mi mračne, nikjer nimam obstanka, najsi začnem kako stvar čitati ali pisati – 10 minut in potem vržem vse v kot. Pravzaprav me malo briga, kaj mislijo drugi o meni, navsezadnje je vendar slabo mnenje najslabše spričevalo za človeka. Kdtasp.³³ je, študiral je realko,

a izgleda ravno tako, kot da bi ne bil videl knjige od znotraj. Če bo šlo tako naprej, bom kmalu tak kot ta Bošnjak. Pred enim tednom je že prišel in do danes vem, da se še ni umil, čeravno ima komaj 10 korakov iz postelje do vode. Tudi izpregovoril je še samo dvakrat, ko ga je zdravnik vprašal, kaj mu fali. Tedaj je vzdihnil in zasopel ter potegnil srajco raz prsi. In potem je zopet molčal in ostal v postelji. Mož je vesel, da leži in da dobi jesti. Kadar pridejo cigarete, pokadi vse, eno za drugo. Poleg njega je Kobaridčan, ki mu je v tem tudi malo podoben, samo da ta rad govori, a kadar zine, pove ponavadi kako neumnost, da se mu drugi smeji. Naši ljudje so res čudni. Pa saj drugje tudi niso boljši. Morda sem pa le jaz tak, da se mi vse tako zdi, a v resnici ni tako. Moje najslabše ure so zvečer. Ponavadi me prime nekaka slabost, vležem se in hočem zaspati. A pri nas niso kokoši, da bi šle z mano ob 7 spat. Še luč večkrat prižgejo, jaz se zbudim iz polsna neštetokrat in zraven kolnem nad kršilci miru. Moja stara ljubezen je zopet popolnoma zarjavela. Postal sem zopet popolnoma brezčuten v tem oziru. In kako mi je to težko. Če ji pišem, mora spoznati iz pisma, da je vse prisiljeno. A tega ji zopet ne morem pisati, da ne bo nič iz najinih nekdanjih sanj, kljub obljubam (saj jih ni bilo mnogo). In res. Kaj hoče ona z mano. Imela bi samo sitnosti brez življenja. **Jaz se ne bom pač nikdar poročil.** Kako pa je bilo pred enim letom z mano, ko sem bil doma. In še potem v Karpatih do onega nesrečnega dne. In od tedaj ne več. Saj pravim, zapustilo me je mahoma vse dobro in se izpridilo v slabo. Morebiti se zopet povrne, mogoče je vse, a tudi v tem slučaju tako, kot je bilo, ne bo več. Če bi ljubi Bog hotel, naj bi storil konec temu vsemu, prav nič hudo bi mi ne bilo vzeti slovo od tega žlahtnega sveta. Nasprotno, še vesel bi bil, če bi se vse končalo z lahko brezmučno smrtjo. Malo sem še užil na tem svetu, tudi za oni svet nisem kaj storil. Pri spovedi že nisem bil, ne vem od kdaj. Tudi letos za Veliko noč ne, čeravno sem imel priložnost. Pravzaprav pa tudi nisem grešil v tem času, če ni vse greh, kar človek misli in dela.

Prošnji K.u.k. IR 97

Prošnja

Kacin Dominik

Kdtaspirant

Cesarsko kraljevemu dopolnilnemu bataljonu (Kdo) 97tega pešadijskega polka v Radgoni.

Prosim za napredovanje v zastavnika. Vpoklican sem bil 15. III. 1915. in sem bil maja poslan s telefonskim oddelkom na fronto. Po končani šoli za rezervne oficirje v Mirzuschlagu (od sept. do nov. 1916) sem šel s XXVI marš bataljonom na fronto in sem 7. marca 1917 napredoval v četnega kadeta pri nadporočniku Zidanšku in pozneje pri kapetanu von Pulcianiju. Nato sem se udeležil prodora v Bukovini, kjer

sem bil v bitki pri Terestenyu težko ranjen in ujet. Pojasnilo o tem je priloženo. (Oddano na Dunaju II. V.R.Sp. 9. Gr. MGasse 9).

Isti naslov kot zgoraj. Prosim za izplačilo zapadlega dodatka za medaljo drugega razreda, ki ga nisem dobil že od vključno septembra 1917. Domink Kacin, Kdtasp. Trenutno v rekonvalescentnem domu "Ljudski dom" v Ljubljani.³⁴

PRIPIS V ISTI BELEŽNICI:

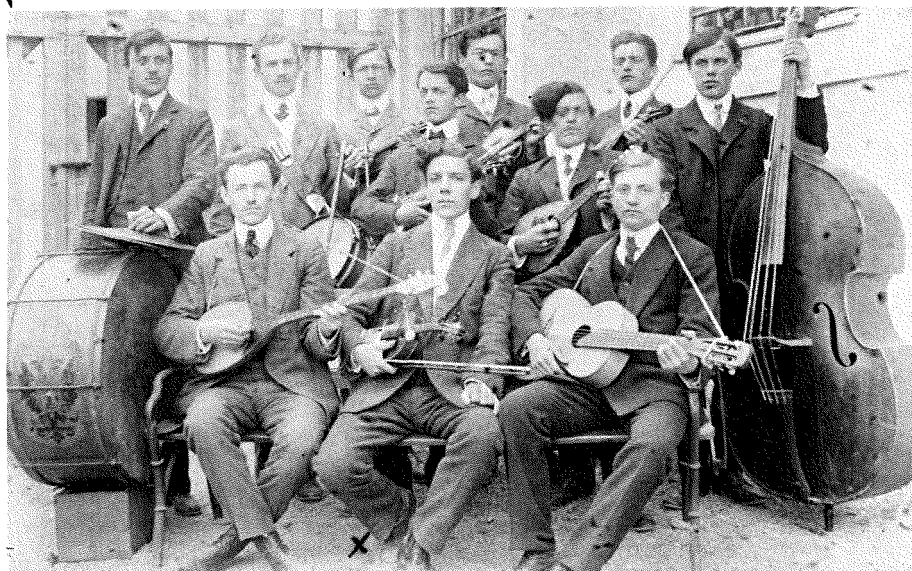
Pisal sem to pred davnimi leti. Pisal sem tudi še pozneje. Kar sem pozneje pisal, sem vse uničil, ker je bilo med mnogim dobrim tudi nekaj slabšega. Žal mi je, da sem uničil, v sebi itak ne morem uničiti, dokler bom živ, bo živelo z mano vse, kar bilo dobro in kar (je) bilo slabo. Zadovoljnost je pa ta: tedaj ko sem pisal te spomine, je bilo hudo: trpel sem lakoto, žejo in mraz, trpel sem bolečine – ali srce je bilo zdravo. Danes ne trpim lakote ne žeje ne mraza in ne bolečin, ali duša umira in zadovoljstva je manj kot ga je bilo še tedaj v dobi smrti in groze. Ali je treba, da je tako. Mora že biti, ker brez vzroka ni ničesar na svetu. Potrpimo še malo in ozrli se bomo nazaj ter ne bomo ničesar več videli in ne vedeli. Slava domovini: odrešeni, odrešeni in očiščeni.³⁵ In je tako revna v resnici, tako zakopana v bridkosti, polna težav, polna laži, prevar in hinavščine, polna zakonov, naredb in prismodarji – in polna narodnosti, lačne in žejne. Čemu smo žrtvovali mladost, moči in zdravje – ali samo za to, da častimo spomine in kličemo glorio na čast trpljenju, ter da se bojimo svojega bližnjega in še celo sami sebe. Saj nismo več ljudje. Iz nas so že ustvarili stroje na politični pogon. Manjka le še medicini, ki bodo poceni nadomeščale polento. Ta rod je resnično vzor gole in prikrite laži. Maščevalo bo nebo vse krivice, ki jih nam povzročate – kruto bo maščevano vse, kar se je na svetu slabega zaredilo. Pa tudi vam, ki posiljujete vest, in še bolj vam, ki se puščate posiljevati.

Josip Kacin, Dominikov oče.

Družina Kacinovih na Rupi pred prvo svetovno vojno. Od leve: Jože, padel leta 1943, Peter, pogrešan na ruski fronti med prvo svetovno vojno (v levici drži vrvico, s katero je sprožil fotografski aparat), oče Josip, zidarski mojster, Dominik, mati Katarina (Dominikova mačeha), z najmlajšim Francem v naročju, Katarina, Franca-Fani.

Orkester idrijske realke leta 1912, peti z leve v zadnji vrsti Dominik Kacin.

Dominik Kacin, prvi v drugi vrsti – sedi, s sošolci idrijske realke v šolskem letu 1912–1913, ko so bile uvedene strelske vaje.

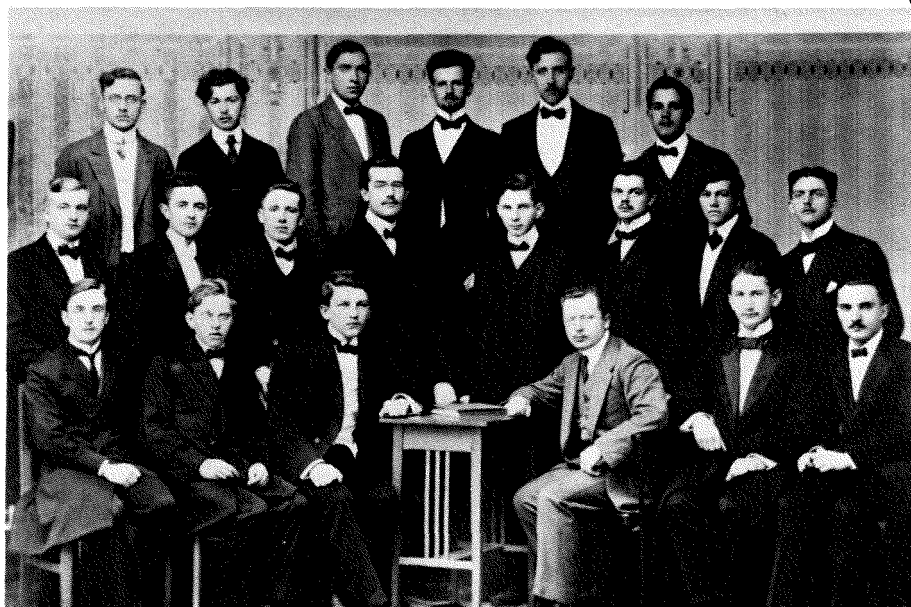
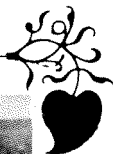
Dominik, na levi, s sovaščanom.

Rupa, domača hiša Kacinovih, 2. maja 1921.

Vaščani Idrijskih krnic v začetku stoletja.

Maturanti idrijske realke leta 1914, četrty z leve v drugi vrsti Dominik Kacin.

Vaščani z Reke pri Cerknem okrog leta 1923, v zadnji vrsti predzadnja na desni je Milka Brezigar, doma iz Kanala ob Soči.

Dominikova sestra Franca Kacin, v sredini med sestričnima, po prvi svetovni vojni.

Krniška dekleta po prvi svetovni vojni, na desni Dominikova sestra Franca.

Na Reki pri Cerknem leta 1927. Sedi Dominikova žena Emilija (Milka) Brezigar s prvorojeno Irmo; stojijo z leve: sestra Viktorija Brezigar iz Kanala, Dominik, Ivana Peternel s Straže pri Cerknem.

Kacinovi na Reki pri Cerknem leta 1931: mati Emilija z Milico v naročju, Irma, Marija, Dominik z Zlatko v naročju.

Kacinova družina leta 1933, slikana pri Metodovih v Cerknem. Z leve: Irma, oče z Milico v naročju, Zlatka, mati z Minko (pozneje Nedeljka) v naročju, Marija.

Rupa, domačija Kacinovih v Krnicah, v tridesetih letih s predpisanim izveskom v italijanščini nad trgovino.

Dominikov brat Jože na Rupi v Krnicah leta 1910.

Dominikova družina na Reki pri Cerknem spomladi 1937.

In snop veritas.

Primo Kristijana, ki bi po
migi morebiti pomeni dolet

v roki, da se pije na

naslov. Tani tani

fajnsi in
Bekovina Jonkhan

Legitimation:

Klein Dominik, Kärntner
Johann 1895 in Faynsi

Jovirk Tolmein-Kristenla

Acantjahn 1915.

jonn. Kott. Jernupfl gegen
aller mlon rmal.

Kapitel 11.

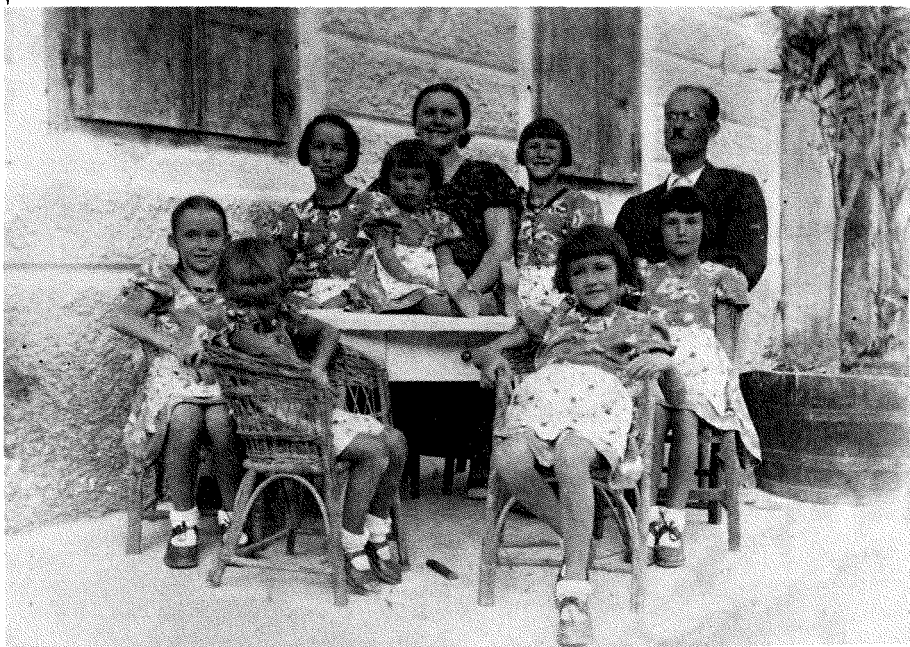
Meine Sachen an die obige
Bekovina Jonkhan

im Gernadum in und - da prina
vntur - same. O sloto pre - fien
slovenke in. Hijo ti je malo?
Ganes mi je pa se joget mala
dajalo po glavi. V Ganes moram
nauvree skakati do gnetri na elektni
no. Jo ne je ta prapustice. Selam
vot kose do kose (k. udom me mi
prebas vleklo) Ne je malasam. Pre.
jovirk hi tani vna. A sakaj? Par
kone imam ja in. Jo je v. Sakaj
kon to jet spak v portu. Sakaj
rearscholar vna. Pri jndu revata
Pa je prar logo je. Jedna polica.
In logo mizeo. To ko je v. Joviri.
Dona me po mi ne pabo. Bi mi
spak do prapustice. To je pa
tako majne harte. Da domaci mi
mojo postna. Jedla mi man
pamo ja harni. Ali bi jo ma in da
bi videl Knicke. Pa bi jo kakor do.
ma. Jo vna po. Telen. Par - prapustice
nie kto vna. Vajar. Prapustice play bo
Jovirk. Prapustice. Tuden vidva.
30.1.1. Knicke po got. Sakaj niseu vna
jovirk. A prapustice mi ne vna. Nika
do. Kto to bi je. Pa dom. Tu vna. Vna
dajalo amot kakor jovirk. In je malo

Faksimile iz Dominikovega dnevnika.

Dominik Kacin po vrnitvi z ruske fronte.

Kacinovi leta 1938 pred domačo hišo na Reki pri Cerknem. Z leve: Zlatka, Jožica (umrla leta 1941), Irma, Stanka, mama, Marija, Nedeljka, Milica, ata.

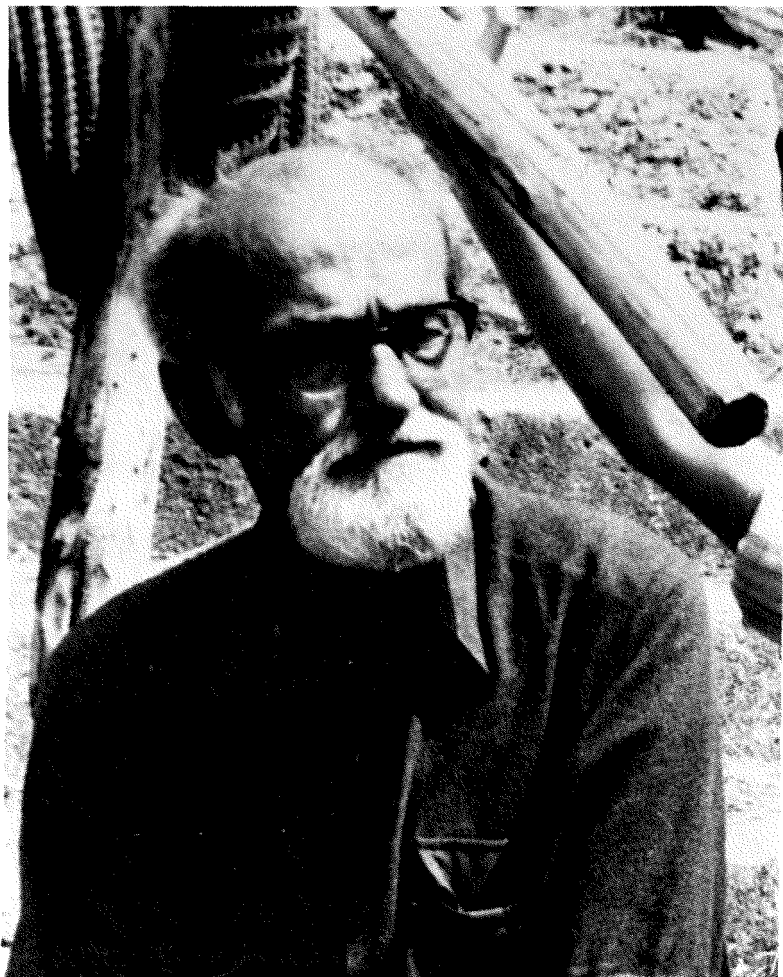
Kacinovi poleti 1940 na Reki. V očetovem naročju Stanka, v maminem edini sin Štefan, v sredini Jožica, v zadnji vrsti z leve: Nedeljka, Irma, Zlatka, Marija, Milica.

Kacinova družina v Cerknem za Veliko noč leta 1942. V prvi vrsti: oče s Štefanom in mati Stanka s Cvetko; stojijo z leve: Milica, Irma, Nedeljka, Zlatka, Marija.

Kacinovi v Ljubljani v petdesetih letih. Sedijo: Štefan, mati, oče, Cvetka; stojijo: Irma, Milica, Nedeljka, Marija, Zlatka, Stanka.

Dominik Kacin na Rupi avgusta 1968.

OPOMBE

- ¹ Prim. Primorski slovenski biografski leksikon, 8 snopič, Kacin-Križnar, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1982, str. 3.
- ² Dnevnik je napisan s tintnim svinčnikom v malo beležnico formata A6. Ohranjen je za obdobje od 30. junija do 9. avgusta 1917.
- ³ Podatki so napisani na notranji strani platnice, pisava ni pokončna, kakor v dnevniku, pač pa poševna. Fani Kacin je Dominikova sestra. V nemščini: Izkaznica: Kacin Dominik, kadetski pripravnik, rojen 1885 v Jagerščah, Okraj Tolmin – Primorska, vpoklican leta 1915, rims.-kat. Cepljen proti vsem že (nečit.) krat. Zadnja volja: Moje stvari poslati na gornji naslov!
- ⁴ Očitno Dobno.
- ⁵ Praznik sv. Petra in Pavla je 29. junija. To je torej tudi datum tega prvega ohranjenega zapisa. Leto zapisa, ki ni nikjer omenjeno, je razvidno iz zapisa 1. avgusta, ko ima pisec rojstni dan in pove, da je star 22 let.
- ⁶ Dominikov brat Jože Kacin, padel leta 1943 med italijansko ofenzivo na idrijske hribe.
- ⁷ 2. julij 1917.
- ⁸ Dom Kacinovih se imenuje Rupa, to je samotna kmetija v hribih na levem bregu Idrijce, med Spodnjo Idrijo in Želinom, v Krnicah, uro hoda iz Jageršč.
- ⁹ Očitno je pomotoma ponovljen datum 12, biti bi moral 13.
- ¹⁰ Kenda je sosed na vzhodu, pol ure hoda od Rupe.
- ¹¹ Nečitljivo, morda »Utoresu«?
- ¹² Nečitljiva beseda, morda »nič«?, »rit«?
- ¹³ Danes so lačni ljudje tepeni s palico. Zdi se mi, kot da se bližamo koncu sveta. Vse gre drugo preko drugega. Ne bo več dolgo trajalo, ko pride prava toča krogel. Najbrž bo kdo od njih tudi zadet.
- ¹⁴ Dominik je imel rojstni dan 1. avgusta, imendan pa 4. avgusta.
- ¹⁵ Na koncu strani je posebej zapisano Starositniz.
- ¹⁶ Zugskadett.
- ¹⁷ Ta stavek je zapisan z nezanesljivo roko. Poznejši pripis na koncu strani: Ta dan sem bil ranjen in to sem napisal tedaj, ko sem ležal zlomljen v koruzi ob plotu.
- ¹⁸ Spomine je Dominik Kacin napisal v ljubljanski bolnišnici poleti 1918, ko se je vrnil iz ujetništva. Tako sklepam po pisavi, po podatku v dnevniku z dne 30. maja in uporabi istega tintnega svinčnika in zadnjega stavka spominov. Zapisani so v istem črnem notesu z druge strani proti sredini, brez datuma. Kljub temu, da so pisani pozneje, jih uvrščam v dnevnik na tisto mesto, kamor spadajo.

- ¹⁹ Očitna pomota. V ujetništvu je bil od 9. avgusta 1917 do srede marca 1918, kakor je razvidno iz datumov dnevnika, to je 7 mesecev. Enajst mesecev je poteklo dotlej, ko se je vrnil domov.
- ²⁰ Ubogi otrok.
- ²¹ Moj oče Dominik je bil ranjen v levo stegno, krogla mu je prebila kost. Posledica »zdravljenja« v jetniški bolnišnici je bila 7 cm krajša leva noga in odprta velika rana na levi peti, ki so mu jo pustile natezalne uteži. Vse življenje, kakor se ga kot otrok spominjam, jo je prevezoval. Deloma se je zacelila med internacijo v Mauthausnu, po vrnitvi domov se je spet odprla. Sledila je amputacija leve noge.
- ²² Na drugi strani beležke je zapisano: Englmaier Josif, Rain bei Straubing, Bayern.
- ²³ Avtor nadaljuje dnevnik z drugim tintnim svinčnikom in v zelo slabi pisavi marca 1918. leta, to je sedem mesecev po tistem, ko je bil ranjen. Začetek manjka.
- ²⁴ Besedi »napačno šifro« sta prečrtani, očitno zato, da ju ne bi kdo prebral.
- ²⁵ Kadettaspirant.
- ²⁷ Želin leži na cesti ob Idrijci, na križišču ceste iz Cerkna in današnje Keltike, ceste med Idrijo in Mostom na Soči. Od tu je bilo treba dve uri peš v hrib do Kacinovih na Rupih.
- ²⁸ V istem notesu je Dominik, začenši z zadnje strani, zapisal spomine na ujetništvo, kakršni so tu objavljeni. Pisava je enaka kot v dnevniku in tudi barva tintnega svinčnika, ki ga je uporabljal v dnevniku od 25. junija naprej, je prav taka. Ker se ti spomini končajo s stavkom: »Prišel sem v domovino... toliko pa bom vendar še, da bom prišel prav domov v planinski raj« je očitno, da jih je pisal v bolnišnici v Ljubljani, hkrati z dnevnikom.
- ²⁹ Italijansko: avanzamento pomeni napredovati, avancirati. Glej vlogo ob koncu besedila.
- ³⁰ Najvišje razsodišče.
- ³¹ Najbrž župan šebreljske občine Ivan Rejec.
- ³² To besedilo sledi spominskemu zapisu v ujetniški bolnici, zapisano je s črnilom, z enako pisavo, očitno v bolnici v Ljubljani.
- ³³ Kadettaspirant.
- ³⁴ Obe prošnji sta v nemščini, zapisani z druge strani beležnice.
- ³⁵ Ta pripis brez datuma je očitno zapisan po drugi svetovni vojni, saj je pred tem Dominik Kacin z družino živel na Primorskem v Italiji in torej ne v »odrešeni domovini«.

Franc KrižnarGLASBA NA SLOVENSKEM IN DRUGA
SVETOVNA VOJNA

Skica za študijo

Številne slovenske publikacije, članki itd. so doslej obravnavali slovensko glasbo v NOB kot zgolj "partizanski" umetniški in še posebej glasbeni fakt in fenomen hkrati. Že Slovenska glasba narodnoosvobodilnega boja (Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1992) pa je vsaj odprla področje tako imenovane "desno" usmerjene slovenske glasbe v času druge svetovne vojne. Avtorjevo zanimanje za domobransko glasbo, na žalost zaradi pomanjkanja razpoložljivega arhivskega gradiva ni obrodilo pretiranih novih ugotovitev. Iztočnica za tovrstno obravnavo pa je le ostala. Ob že nakazanih in deklariranih "levo" usmerjenih glasbenih (po)ustvarjalcih so se pojavili "desno" usmerjeni, na novo pa smo umestili nekatere ključne slovenske glasbenike, ki s svojo dejavnostjo, tudi zunajglasbeno zadržanostjo, niso bili ne na eni in ne na drugi strani – t.i. sredinski, nevtralni, neodvisni glasbeniki. V skici za poskus celostne obravnave navedenega pojava je avtor upošteval različno naravnost glasbeniške prakse oziroma glasbenega (po)ustvarjanja, ni pa se izognil njihovim ideološkim izhodiščem.

Doslej so bila sinonim za glasbeno ustvarjalnost vojnega časa dela partizanov, ilegale, zaporov, taborišč in pregnanstva, skupaj s partizansko propagandno glasbeno ustvarjalnostjo. Ideološko nasprotna stran ni razvila posebnega, po nacističnem glasbenem opusu zgledujočega se ustvarjanja. V vojnem času je tudi na Slovenskem obstajala tako imenovana nevtralna, neodvisna glasbena ustvarjalnost. Morda je prav ta kot ideološko neopredeljena pomenila kontinuiteto z glasbenim opusom našega predvojnega časa. Nekaj podobnega smo medtem že lahko ugotovili za dovolj optimistično, včasih kar preoptimistično glasbo "levih" slovenskih skladateljev: v zborih **Cirila in Dragotina Cvetka**, **Radovana Gobca**, **Draga Korošca**, **Marjana Kozine** (*Obroč*), **Janeza Kuharja**, **Sveta Marolta-Špika**, **Karla Pahorja**, **Maksa Prinika**, **Rada Simonitija** in **Pavla Šivica**; v samospelih **Cirila in Dragotina Cvetka**, **Marjana Kozine** (*Kovaška*, *Našo barako zamelo je*), **Janeza Kuharja**, **Karla Pahorja** (*Lirična koračnica*, *Ne bo me strlo*), **Maksa Pirnika**, **Rada Simonitija** (*Na Krasu*), **Pavla Šivica** (*Morda*) in **Franca Šturma**; solističnih in komornih skladbah za klavir **Karla Pahorja** (*Slovenska suita*), za violino in klavir **Bojana Adamiča** in **Pavla Šivica** (*Sence*) ter v orkestralnih skladbah **Bojana Adamiča**, **Blaža Arniča** (*Simfonija št. 5*, "*Simfonične vihre*", op. 22), **Filipa Bernarda**, **Antona Lavrina** in **Demetrija**

Žebreta (*Svobodi naproti*). Po tem vsaj bežnem pregledu vsekakor lahko ugotovimo, da domobranski glasbeni opus v ničemer ni primerljiv s partizanskim in da bomo v samostojni študiji slovenske domobranske glasbe težko prevesili tehtnico v prid slednje. V njej namreč ni nobene simfonije, suite, samospeva, ni torej večjih in oblikovno-vsebinskih cikličnih glasbenih oblik, ki šele kot take dajejo lahko res težo glasbeni umetnosti. Ostal pa bo venomer prisoten ideološki boj med komunizmom in protikomunizmom. V tem sta si stala partizanska in domobranska glasba venomer nasproti. Glavni vsebinski točki tega spopada sta bila očitek o narodnem izdajstvu in obsodba narodnoosvobodilnega boja kot komunistične revolucije. Zmagovalka tega ideološko-glasbenega spopada pa je partizanska glasba in ustvarjalnost zaradi svoje zgodovinske upravičenosti in še bolj umetniške potence, glasbenega opusa, kvalitete, inventivnosti, organiziranosti in konec koncev tudi čisto "banalnega" propagandnega učinka; slednjega seveda čisto na koncu, kajti že ugotovljenemu in izmerjenemu slovenskemu partizanskemu glasbenemu opusu poleg utilitarizma, idejnosti in angažiranosti pripisujemo določeno kvaliteto, izmerjeno po čistih muzikoloških analitičnih kriterijih (melodija, ritem, harmonija, oblika in barva, instrumentacija, orkestracija). Torej lahko s povsem umetnostnimi (estetskimi) kriteriji povsem profesionalno izmerimo slovensko glasbo narodnoosvobodilnega boja. Tudi zato je bil partizanski glasbi priznan povsem suveren kriterij nad domobransko – most med predvojno Osterčevo modernistično glasbeno smerjo in njenim nadaljevanjem po vojni, po 1945, do dandanašnjega postkomunističnega, postmodernističnega glasbenega sloga. V tem primeru gre torej za najustreznejši glasbeni odgovor, ki vzdrži tudi kriterije prave glasbene umetnosti.

INTRODUKCIJA – PRELUDIJ

Ne glede na to, ali je bilo domobranstvo kot vojaška oblika delovanja na Slovenskem (1941–1945) znano že pred drugo svetovno vojno ali ne, bomo v razpravi upoštevali le tisti njegov del, ki je bil (ponovno) ustanovljen "še" septembra 1943, po kapitulaciji Italije. Nemški okupator je ustanovil slovensko domobranstvo za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju in ga kot obliko vojaškega in policijskega delovanja oskrboval ter financiral.¹

Ljubljano, ki je bila gospodarsko, politično in kulturno središče vseh slovenskih pokrajin, so takoj na začetku druge svetovne vojne zavzeli Italijani, po 8. septembru 1943 so jih zamenjali Nemci, ki so odšli šele z osvoboditvijo, 9. maja 1945. V Ljubljani pa so kljub okupaciji delovale slovenske šole, pa tudi operno in dramsko gledališče. Nemške operne predstave so bile tudi v mariborskem mestnem gledališču in v preosta-

lih krajih na Slovenskem ves čas okupacije: v Celju, Kranju, Novem mestu, na Ptuj u idr. Poleg tega so izhajali dnevnik i in drugi časopisi, delovale so tudi nekatere založbe. Novi gospodarji – najprej Italijani, nato Nemci – so skupaj s slovenskimi somišljeniki prirejali koncerte in gostovanja. Glasbeno življenje na Slovenskem med narodnoosvobodilnim bojem skoraj ni bilo prekinjeno. Odnos novih oblastnikov do slovenske Drame in Opere je bil do neke mere prizanesljiv. Obstajala, se razvijala in intenzivno še naprej je živela glasba, kljub kulturnemu molku pa je bila na drugi strani nasprotna načelom Osvobodilne fronte, lahko bi rekli “desna”, domobranska, fašistična, “klerikalna”, cerkvena glasba. V vsem glasbenem delovanju na Slovenskem med drugo svetovno vojno, pa najsi gre za glasbo narodnoosvobodilnega boja ali za njej nasprotno pa je veljalo, da je bilo v njej tudi nekaj “*sakralnega, bila je to nekaka manifestacija slovenskega naroda na uradno ‘tuji’ zemlji*”.²

Za vso slovensko glasbo, ki je nastala v tem času, je značilno, da ne izraža novega sloga, marveč je le podaljšek v prilagoditev glasbenih slogov iz obdobja med obema vojnama (1918–1939): nove in pozne romantike, impresionizma in socrealizma. Običajnim estetskim merilom sta bila nasprotna vsebina in sporočilo. Enim in drugim ustvarjalcem, partizanskim in tistim, ki se niso identificirali z glasbo slovenskega narodnoosvobodilnega boja, so novi čas, življenje in stiske “narekovali” kompozicijska sredstva, tehniko in slog. Vsemu navkljub pa lahko ugotovimo določena odstopanja v kvaliteti in kvantiteti v primerjavi s tedanjimi zahodnoevropskimi glasbenimi hotenji in rezultati. Ne smemo pozabiti, da je v tistem času delovala cela vrsta najeminentnejših modernistov 20. stoletja, pravi cvetober zahodnoevropske glasbe; marsikdo v precej bolj-ših, da ne zapišemo celo odličnih ustvarjalnih razmerah, pa najsi gre za vzhodnoevropske ali zahodnoevropske skladatelje. Marsikdo zaradi emigracije v oddaljeno Ameriko tudi ni občutil tegob vojne, medtem ko so se drugi dušili v njej: Sergej Sergejevič Prokofjev, Aram Hačaturjan, Dmitrij Dmitrijevič Šostakovič, Sergej Vasiljevič Rahmaninov; in na drugi strani Benjamin Britten, Jean Sibelius, Jean Françaix, Olivier Messiaen, Darius Milhaud, Arthur Honegger, Frank Martin, Arnold Schönberg in Anton Webern; pa na tretji Bela Bartok, Zoltan Kodaly, Paul Hindemith, Igor Fjodorovič Stravinski, Richard Strauss, Riccardo Malipiero, Luigi Dallapiccola in Goffredo Petrassi.³ Klasika sodobne glasbe 20. stoletja je torej živela in ustvarjala naprej, ne glede na vihar v zaslužjeni Evropi. Z “množično” pesmijo kot s posebno zaznavnim glasbenim opusom so se v času 1941–1945 ukvarjali skoraj vsi skladatelji na Slovenskem, razen idejno “desno” usmerjenih, med katerimi so izstopali skladatelji cerkvenega kroga z ustvarjanjem enoglasne cerkvene pesmi. In še enkrat se lahko v tem uvodnem razglabljanju o “idejnosti” slovenske partizanske in domobranske glasbe srečamo z obema; takrat, ko pričnemo primerjati

celoten opus slovenske glasbe narodnoosvobodilnega boja z drugim zgodovinskim razvojem ter pomenom slovenske glasbe v preteklosti in sedanjosti; ko gre, preprosto zapisano, za slovensko glasbeno dediščino preteklosti in polpreteklosti, za stoletja slovenske glasbe in za glasbo, o kateri teče beseda. Kajti delne vzporednice se kažejo med slovensko glasbo v času druge svetovne vojne, glasbenim delom v obdobju protestantizma in glasbo v 19. stoletju. Razvojno je vojni čas sicer pomenil prekinitev, saj je bila modernistična glasbena usmeritev, ki se je začela že pred drugo svetovno vojno in je potekala vzporedno s takratno zahodnoevropsko in svetovno glasbeno produkcijo in reprodukcijo, pretrgana. Kot je bilo za protestantizem značilno množično in enoglasno cerkveno petje, ki je vplivalo na izboljšanje splošnega glasbenega znanja socialno najširših množic vernikov, za 19. stoletje pa budnice, ki so utrjevale narodno zavest Slovencev, so bile za narodnoosvobodilni boj in domobranstvo značilne množične zborovske enoglasne pesmi. Za ene kakor za druge, tako za pretekli kot za polpretekli čas velja, da umetnostna vodila niso bila primarna. Zato pa je bil za oboje v obeh obravnavanih zgodovinskih glasbenih obdobjih pomemben utilitaristični kriterij. Slovenska glasba je bila zato med drugo svetovno vojno, nacionalno, idejno in vsebinsko-politično angažirana, bila je del vseh umetnostnih hotenj tistega časa, kot sta bili po svoje tudi cerkveno-protestantovsko angažirana in množična cerkvena pesem v 16. stoletju in nacionalno obarvana in angažirana budnica v 19. stoletju. *“Angažirana pesem slovenskega naroda pa je bila več kot pesem, bila je sporočilo zgodovinskega trenutka.”*⁴ V tej angažirani glasbeni umetnosti, bodisi na “levi” ali “desni” ustvarjalni strani, sta bila najpomembnejša bojovniški etos in etos globoke domovinske ljubezni. Idejni kriterij vrednotenja slovenske glasbe med drugo svetovno vojno pa se ne ujema vedno z estetsko-umetnostnim kriterijem.

“Desno” usmerjene slovenske skladatelje imenujemo v času 1941–1945 le pogojno in to tiste, ki se niso izrekli in niso delovali za ideje Osvobodilne fronte, se pravi, da so bili vseskozi neke vrste nasprotniki osvobodilnega gibanja na Slovenskem. Mednje sodijo tudi ustanove, obe Operi z baletoma (v Ljubljani in Mariboru), Radijski simfonični orkester v Ljubljani z abonmajskimi koncerti (1941–1945), solisti in komorni ansambli, ki so občasno ali stalno delovali v Ljubljani, Mariboru, Celju in drugje. Očitno so vse te glasbene dejavnosti sodile k navideznemu paktiranju dobršnega dela slovenskega glasbenega potenciala s takratnimi okupatorji (Italijani, Madžari in Nemci). V Ljubljani in Mariboru tako lahko v času od 1941 do 1945 naštejemo 62 premier-nih del oper, operet in baletov (brez ponovitev).⁵

Ta idejnopolična odgovornost prenekaterih za ravnanje v času druge svetovne vojne še ni dokončno raziskana, obstaja pa celo uteme-

ljena domneva, da je bilo tako idejno delovanje ("desno"!)) nujno za preživetje velike večine slovenskih glasbenih, baletnih in dramskih umetnikov. Tudi z uradnega – političnega stališča Izvršnega odbora Osvobodilne fronte Slovenije to delovanje ni nikjer označeno kot delo "*legale v ilegali*." Za razliko od številnih med zadnjo vojno delujočih slovenskih glasbenikov, pogojno označenih kot idejno "levo" usmerjenih, pa so imeli "desni" le boljše pogoje, saj je njihovo delovanje ostalo še naprej v (toplih) dvoranah, salonih, cerkvah, učilnicah in predavalnicah. Za svoje delo so še naprej prejeli plačilo – plačo in/ali honorar. Hočeš nočeš so po tej zunanji beri le delovali v službi izdajalcev in tujih okupatorjev.

Celotno vojno obdobje je na Slovenskem delovalo kar nekaj poklicnih glasbenih ustanov. To so bile šole Glasbene matice z Glasbeno akademijo in glasbenim šolstvom nasploh, ljubljanski Radio z že omejenim in dejavnim Radijskim simfoničnim orkestrom z dirigentom Dragom Mariom Šijancem (1907–1986), Operi z baletoma v Ljubljani in Mariboru idr. Tik pred začetkom vojne so bili na Slovenskem še najbolj aktivni skladatelji Blaž Arnič (1901–1970), Matija Bravničar (1897–1977), Marij Kogoj (1892–1956, ustvarjalno le še do približno leta 1932!), Marjan Kozina (1907–1966), Gojmir Krek (1875–1942), Anton Lajovic (1878–1960), Marijan Lipovšek (1910–1995), Slavko Osterc (1895–1941), Karol Pahor (1896–1974), Risto Savin – Friderik Širca (1859–1948), Pavel Šivic (1908–1995), Lucijan Marija Škerjanc (1900–1973) in Danilo Švara (1902–1981). V tem času pa so že kazali določene (glasbene) uspehe Bojan Adamič (1912–1995), Milan Apih (1906–1992), Filip Bernard (1896–1984), Zvonimir Ciglič (roj. 1921), Ciril Cvetko (roj. 1920), dr. Dragotin Cvetko (1911–1993), Radovan Gobec (1909–1995), Vlado Golob (1914–1986), Ivan Grbec (1889–1966), Janko Gregorc (1906–1989), dr. Radoslav Hrovatin (1908–1978), Anton Jobst (1894–1981), Ferdo Juvanec ml. (1908–1978), dr. Franc Kimovec (1878–1964), Srečko Koporc (1900–1965), Drago Korošec (1911–1991), Janez Kuhar (roj. 1911), Ivan Laharnar (1866–1944), Anton Lavrin (1908–1965), Sveto Marolt-Špik (1919–1944), Alojzij Mav (1898–1977), Alojzij Mihelčič (1880–1975), Viktor Mihelčič (roj. 1913), Franc Milek (roj. 1923), Rudi Pešl (1916–1945), Maks Pirnik (1902–1993), Mirko Polič (1890–1951), Ciril Pregelj (1897–1966), Stan-ko Premrl (1880–1965), Primož Ramovš (roj. 1921), Janko Ravnik (1891–1982), Rado Simoniti (1914–1981), Jože Skrinar (roj. 1918), Viktor Šafranek (1908–1979), Breda-Friderika Šček (1893–1968), Mil-ko Škoberne (1910–1981), Franc Šturm (1912–1943), Matija Tomc (1899–1986), Vilko Ukmar (1905–1991), Vinko Vodopivec (1878–1952), Demetrij Žebre (1912–1970) in Drago Žerjal (roj. 1920). Nekateri med njimi so se v februarju 1942 odzvali na razglašeni kulturni

molk in kasneje tudi idejno ter ustvarjalno prešli na stran partizanskega boja in gibanja (Arnič, Kozina, Pahor, Šivic idr., da naštejemo le nekatere med navedenimi⁶). Italijani in Nemci so med okupacijo posebej poudarjali pomen svoje lastne kulture in umetnosti, tudi glasbene. Uspešni pa so bili v glavnem le z deli tistih starih mojstrov, predvsem "klasikov" glasbene umetnosti, ki so po svojem univerzalnem izrazu že zdavnaj postali evropska in svetovna last, ne pa da bi bili fašistični, nacistični ali domobranski zagovorniki. Glasbena produkcija in reprodukcija sta se torej na Slovenskem nadaljevali tudi po letu 1941, po februarju 1942 pa tudi z delom in glasbeno poustvarjalnostjo in ustvarjalnostjo tako imenovanih idejno "desno" usmerjenih.

Nemški okupatorji, ki so jeseni 1943 zamenjali italijanske fašiste, s podobnim kulturnim delovanjem niti poskusili niso. Vse, kar so Italijani pustili starega oziroma kar so dali novega, je smelo služiti samo njihovim, fašističnim političnim ciljem. Z vsem, kar so počeli v kulturi (in s tem posredno tudi v glasbi), drugače kot Madžari in Nemci, kulturna avtonomija Ljubljanske province niti malo ni razrahljala italijanskega raznarodovalnega sistema.

Tako imenovano "desno" usmerjeno glasbeno šolstvo na Slovenskem v času sovražnikove okupacije ni molčalo. Šole Glasbene matice, ki so delovale ne le v Ljubljani in Mariboru, ampak tudi v drugih slovenskih mestih (v Ljubljani od 1882, v Novem mestu od 1898, v Celju in Gorici od 1908, v Kranju in Trstu od 1909, na Ptujju od 1918 naprej itd.), so tudi po okupaciji skoraj nepretrgoma nadaljevale tako s poukom kakor tudi s svojimi občudijskimi dejavnostmi (produkcije, interni in javni nastopi, akademije, simfonični, solistični in komorno-glasbeni nastopi itd.). Za nekatere od njih, pa ob sicer raziskavam nedostopnem področju slovenskega glasbenega šolstva obstajajo podatki, da so se v celoti prelevile v nemške glasbene šole; v največji možni meri velja to za Celje⁷ in Kranj.⁸ V Kranju je namreč v času od 1943 do 1945 delovala celo podružnica celovškega glasbenega Konservatorija.⁹ Sicer pa je v vsem vojnem času glasbeno šolstvo še najbolje uspevalo v Ljubljani. Tukaj je delovala šola Glasbene matice s Konservatorijem (1919–1926), preimenovanem v Državni konservatorij (1926–1939) z nižjo, srednjo in visoko glasbeno šolo, oziroma Glasbena akademija (1939–1945) s srednjo in visoko šolo ter z oddelki, ki so bili kar najbolj podobni naši današnji Akademiji za glasbo (od 1945 naprej). V dnevnem časopisju,¹⁰ ki je ves čas vojne v Ljubljani poročalo tudi o pomembnih glasbenih dogodkih in prinašalo tudi sprotne glasbene kritike in recenzije, je zabeleženo 21 nastopov učencev šole Glasbene matice in 23 nastopov študentov Glasbene akademije, skupaj torej 53 nastopov učencev glasbenega šolstva samo v okupirani Ljubljani. V Ljubljani pa je delovala tudi zelo obetavna (nižja) Glasbena šola Narod-

nega železničarskega glasbenega društva Sloga. Tudi ta je med vojno delovala nepretrgoma. Njeni učenci in učitelji so v tem času izvedli devet nastopov.¹¹ Zanje so natisnili tudi programe.¹² Nekaj obrobnihi časopisnih poročil in zapisov o nastopih učencev glasbenih šol je izšlo v dnevnem časopisu Maribora. Za preostala slovenska mesta pa teh poročil zaenkrat še ni na razpolago.

Še pestrejšje od življenja glasbenega šolstva je bilo simfonično glasbeno življenje. Ob njem so hkrati in enakovredno prirejali zborovske in vokalno-instrumentalne koncerte, tako posvetne kakor cerkvene vsebine. V Ljubljani, Mariboru in Celju so bile tako rekoč vsa vojna leta redne koncertne sezone z obetavnimi programi, solisti in dirigenti. Dnevno časopisje je redno poročalo o koncertih,¹³ na katerih so poleg tujih gostov nastopali povečini slovenski glasbeni umetniki.¹⁴ Tudi tukaj bi eventualno dosegljivi koncertni listi v marsičem dopolnili že nakazano podobo razgibanega solističnega, komornoglasbenega in simfoničnega življenja vojnega časa, tako na področju posvetne kakor cerkvene glasbe. V Ljubljani je bil med vojno najbolj dejaven Radijski simfonični orkester z dirigentom Dragom Mariom Šijanecem. Leta 1928 ga je ustanovil dirigent Kazimir Petrič, občasne simfonične koncerte pa je orkester pričel prirejati šele s prihodom D. M. Šijanca, med letoma 1935–1945. Šijanec je razširil orkester tudi z zunanjimi člani. Tako je Radijski simfonični orkester pod njegovim vodstvom deloval vse do začetka 1946.¹⁵ Drugi simfonični orkestri, ki so v Ljubljani obstajali pred letom 1941, so v vojnem času prenehali delovati, razen Orkestra ljubljanske Opere in baleta (ustanovljenega 1918), ki pa je med vojno deloval izključno za potrebe Opere in baleta. Od predvojno delujočih so ostali še Ljubljanska filharmonija (1935–1941), Orkestralno društvo Glasbene matice (1919–1941) in Orkester Ljubljanske garnizonske glasbe, preimenovan (1919–1941) v Glasbo Dravske divizije, ki ga je vodil znani dirigent in muzikolog dr. Josip Čerin (1867–1951). Tudi medvojne nastope teh ansamblov bi v marsičem jasneje in natančneje prikazala eventualna zapaščina (koncertni listi, plakati, programi, vstopnice ipd.), kakor jih lahko prikažejo zgolj skrbne strokovne glasbene kritike, ocene in poročila v periodičnem in dnevnem časopisu ter revijah.¹⁶

Opera z baletom v Ljubljani, ki je v okviru Slovenskega narodnega gledališča obstajala že od leta 1918, je v času ravnateljavanja slovenskega skladatelja, esejista, muzikologa, kritika in profesorja na Glasbeni akademiji oziroma Akademiji za glasbo Vilka Ukmarja v letih 1939–1945 nadaljevala z intenzivnim uprizarjanjem opernih in baletnih predstav in potem takoj prva povojna leta, po letu 1945 in v šestdesetih letih, dosegla enega svojih prvih in še do dandanes nepreseženih vrhunccev. V Mariboru so se vso vojno nadaljevale operne, operetne in baletne predstave, čeprav je bila tamkajšnja Opera Slovenskega narodnega

gledališča (ustanovljena 1918) z začetkom druge svetovne vojne (1941) zaprta. Zato pa je bilo v tem času v tamkajšnjem Mestnem gledališču 23 premiernih predstav.¹⁷ V nasprotju z ljubljansko Opero in baletom je bilo mariborsko Mestno gledališče ves čas okupacije v nemških rokah, zato so bile predstave pete in igrane izključno v nemščini. Za obe Operi z baletoma, ljubljansko in mariborsko, je značilno, da sta ob premiernih predstavah izdajali gledališke liste, plakate in dnevne liste (z zasedbo), čeprav ne redno.¹⁸ Gledališči sta morali zaradi policijskih ur in različno dolgih predstav spreminjati čas njihovega začetka. Obisk je bil, vsaj v ljubljanski Operi in baletu, naravnost osupljiv.¹⁹ Vrh obeh glasbenih gledališč med vojno je prav gotovo bilo gostovanje Rimske opere v Ljubljani z izvedbo Verdijeve *Traviate*, Puccinijeve *Madame Butterfly* in baletne predstave na glasbo Verdijevih *Sicilijanskih večernic*.²⁰

Tudi cerkvena glasba – skladateljevanje, koncerti in tiski med vojno ni zamrla. V okviru Cecilijanskega društva (ustanovljeno 1877 v Ljubljani, 1887 v Mariboru, podobni društvi pa sta bili tudi v Celovcu in Gorici) je bila najbolj intenzivna tako imenovana Orglarska šola (v Ljubljani od 1877, v Celju od 1899, v Mariboru pa od 1937 naprej), ki pa je s prvim letom okupacije prenehala delovati. Mesečnik za cerkveno glasbo *Cerkveni glasbenik* (ustanovljen 1878) ni prenehal izhajati vse do leta 1945. Njegov zadnji in pred- ter medvojni urednik glasbene priloge – slovenski skladatelj in organist Stanko Premrl, duša in srce ljubljanskega in s tem vsega slovenskega Cecilijanskega društva, ga je urejal v letih 1911–1945. Ob njem so se zbirali v vojnem času najuspešnejši slovenski cerkveni glasbeniki: Fran Gerbič (1840–1917), dr. Franc Kimovec, Matija Tomc in Vinko Vodopivec. Tako Cecilijansko društvo kakor *Cerkveni glasbenik* sta občasno in dokaj pogosto izdajala tudi druge edicije, na primer zbornike in glasbene zbirke (*Cecilija*, *Cantica Sacra* idr.). Glede na idejno privrženost okupatorju sta bila slovenska cerkvena glasbena produkcija in reprodukcija v vojnem času v veliki prednosti, tako po možnostih delovanja kakor tudi po rezultatih. Še posebej je potreba v tem primeru vsaj omeniti *Cerkveni glasbenik*, ki je poleg praviloma cerkvene verske vsebine redno spremljal tudi takratno slovensko posvetno glasbeno življenje in zato objavljaj poročila, ocene, recenzije in glasbene kritike.²¹ Po drugi svetovni vojni je prenehal izhajati.²²

Blišč in beda velikega časa – glasbena umetnost na Slovenskem in druga svetovna vojna: FUGA ALI KONTRAPUNKT

Ideološka polarizacija skrajnih razsežnosti v letih 1941–1945 je trajno zaznamovala tudi dogajanje na slovenski glasbeni sceni. V mislih imamo predvsem sintagmo o boju med komunizmom in protikomuniz-

mom. Pri tem seveda ne gre za istovetnost dogajanja, ampak podobnost miselnih vzorcev, ki so botrovali omenjenemu ideološkemu konstrukt. Tako v vojnem času kot tudi dandanes pa bi lahko nastal tudi diametralno nasproten odgovor nanj.²³ Tudi na Slovenskem so imela vsakovrstna "vojna" dogajanja in različne ideološke optike velik ali v večini primerov kar največji vpliv na slovenske umetniške izdelke na glasbenem področju. Vendar je v zvezi s tem treba razločevati med posameznimi glasbeniškimi praksami. V vojnem času jih je bilo kar nekaj: partizanska glasbena umetnost, ki ji lahko dodamo še glasbeno ustvarjalnost v zaporih, ilegali, taboriščih in izgnanstvu; glasbena umetnost propagandnega značaja s protikomunističnim ideološkim izhodiščem in ozadjem vojaške prakse, usmerjene proti narodnoosvobodilnemu boju; glasbena umetnost, ki je pomenila razvojno-tipološko kontinuiteto glasbene prakse predvojnega časa. Za eno kakor drugo bi lahko ugotovili, da je šlo za "odločnost" in "bojevitost", ki pa je hkrati tudi značilnost njene ideološke nasprotnice, glasbene poustvarjalnosti in ustvarjalnosti v službi slovenskega kvizlinštva. Če imamo v mislih odnos do vsega vojnega dogajanja, bi si tudi v glasbi lahko sposodili²⁴ izraz iz likovne umetnosti, pridobljen med svetovno vojno za označevanje tako imenovane "nevtralne" ali morda "sredinske" glasbene ustvarjalnosti; seveda pod pogojem, da smo že prej izločili, rangirali, označili idejno dve povsem divergentni glasbeni produkciji in reprodukciji, morda za začetek še pogojno imenovani "levo" in "desno." Kajti koncerti, glasbene prireditve, radijske oddaje v živo, mitingi itd. so ves vojni čas bili tako na eni (levi) kot tudi na drugi (desni) ideološko tipološki politični strani boja na Slovenskem. Profesionalne glasbene prireditve so bile torej tudi v partizanih, taboriščih in izgnanstvu. In tudi na njih je bilo moč slišati marsikaj "imenitnega", kot na primer cele simfonije, koncerte, sonate in celo zametek prve slovenske partizanske opere, ki je pričela nastajati v NOB.²⁵ O podobnem produkcijskem in reprodukcijskem glasbenem delu kvizlinške audiopropagandne dejavnosti pa vemo bolj malo. Pri tem je na obeh straneh še naprej veljalo za poglobitveni kriterij uspešnosti glasbenega opusa kompleksno vprašanje o poustvarjalnih in ustvarjalnih zmožnosti. Kajti tisti glasbeniki (poustvarjalci, izvajalci, interpreti in skladatelji), ki so se odločili, da s svojimi deli podpro "protikomunistični boj", s (po)ustvarjalnimi možnostmi v glavnem niso imeli težav. Medtem ko so bile možnosti za (po)ustvarjanje v partizanih v veliki meri odvisne od uspehov narodnoosvobodilnega boja. Te so se zelo spreminjale od primera do primera: nekateri so nekaj časa "mirno" (po) ustvarjali, nato pa so ta mir prostovoljno zamenjali za dosti težje razmere partizanstva ali domobranstva. Pri tem pa so oboje "motila" človeško strahotna vojna leta, ki pa so bila hkrati spodbuda za ustvarjanje. Prav to dokazuje bogata bera ne le naše

glasbene umetnosti medvojnega časa, ampak tudi umetnosti odpora v svetovnem merilu. Vsaj kar zadeva slovensko glasbo v narodnoosvobodilnem gibanju, lahko mirno in nepretenciozno zapišemo, da je šlo za fenomen.²⁶ Pri tem pa ne moremo mimo objektivnosti in ob tej, morda kar malce preoptimistični ugotovitvi dodati še to, da so si tudi slovenski glasbeni umetniki v vojnem času prizadevali, da bi "ustregli" okusu svojega občinstva. Pri recepciji je bila tudi javnost glede na sile, zapletene v spopad, močno ideološko diferencirana. Dejstvo, da so glasbeni umetniki, ki so pripadali ideološko povsem nasprotnima in izključujočima si stranema, "peli in igrali" krvavo in burno realnost in se v zvezi s tem posredno tudi medsebojno obtoževali. Kot bomo spoznali v nadaljevanju te študijske skice, se tej krvavi realnosti ni mogla povsem izogniti niti tako imenovana nevtralna ali sredinska glasbena (po)ustvarjalnost. Seveda je odgovor na vprašanje "o vrednosti političnih pesmi" bistven za vrednotenje te glasbene (po)ustvarjalnosti. Vprašanje politizacije umetnosti, tudi glasbene, ki ga je že zdavnaj in najprej postavila francoska revolucija, je bilo vselej predmet ostrih ideoloških kontroverz, ki so dosegle svoj vrh prav v 20. stoletju. To vprašanje ima svojo zgodovino tudi v slovenskem umetnostnem, če že ne ožjem glasbenem področju in ga je verjetno prvi postavil tedanji vodilni slovenski umetnostni zgodovinar Izidor Cankar;²⁷ neposredno za njim pa ga je vsaj v prenesenem pomenu iz umetnosti in likovnega segmenta v glasbo prenesel eden prvih slovenskih glasbenih estotov Stanko Vurnik.

V okupirani Sloveniji se mnogi glasbeni umetniki niso udeleževali uradnih glasbenih prireditev (koncertov in gledališko-glasbenih predstav) v Ljubljani in Mariboru iz različnih vzrokov. Tako je nekatere vezal kulturni molk kot oblika odpora proti okupatorju. Spet drugim so javno nastopanje ali izvajanje in tiskanje novonastalih del prepovedali ali jim onemogočili. Tretji so nastopali tako v Ljubljani kot tudi v partizanih. Zlasti na javnih koncertih v Ljubljani, Mariboru in drugje so v glavnem prevladovala "dobra" dela, saj so uradno glasbeno sceno pod okriljem in s toleranco okupatorjev pogojevali in o njej odločali "desni" ideološki (po)ustvarjalni kriteriji. Vsi po vrsti pa so domnevno upali, da bo "bilanca" po končani vojni boljša.²⁸ Namen naše skice je podati bolj celostno obravnavo fenomena glasbene umetnosti vojnega časa predvsem glede na ideološko ozadje in ideološki spopad med posameznimi glasbenimi zvrstmi, zato ne bomo podrobneje govorili o posameznih glasbenikih in njihovih usodah, seveda kolikor to ne bo nujno potrebno, pa tudi ne o tako pomembnih poglavjih kulturnega življenja, kot so bile manifestacije na slovenskem ozemlju v času morije druge svetovne vojne: kulturni molk, kulturne inštitucije, kulturniške akcije, idr.²⁹ Marveč bomo govorili o glavnih korpusih glasbene umetnosti vojnega časa, kot sta ustvarjanje, ki pomeni nadaljevanje predvojne glasbeniške prakse, in (po)us-

tvarjanje, ki so ju generirale ideje protikomunizma. Obenem pa se bomo še naprej dotikali in primerjali domobransko glasbo s partizansko.

Najpomembnejši tok medvojne glasbene dejavnosti je seveda tekel v senci vojne vihre in so ga v Ljubljani, Celju, Mariboru in drugod omogočale redne abonmajske koncertne in glasbeno-gledališke predstave. V času okupacije je bilo torej glasbeno (po)ustvarjanje bolj ali manj nemoteno. Koncerti in druge glasbeno-gledališke predstave so tudi za okupatorje pomenili možnost, da se predstavijo kot tolerantni podporniki avtohtone kulture, njihovi slovenski sodelavci pa so si na ta način prizadevali pridobiti status edinih varuhov glasbene tradicije in pospeševalcev sodobnih glasbenih stremljenj.

Tudi cerkvena glasba je ves vojni čas še najbolj kontinuirano živela naprej. Morda smo pri tem dolžni še odgovor na vprašanje, kako in koliko je vojni čas obremenjeval tako imenovano nevtralno sredinsko neodvisno glasbeno (po)ustvarjalnost. Še prej pa moramo poudariti, da pri tem nimamo v mislih usode posameznih glasbenikov, kot na primer Marjana Kozine, Karla Pahorja, Rada Simonitija, Pavla Šivica in Blaža Arniča, da naštejemo le najvidnejše predstavnike, ki so zatišje koncertnih dvoran, delovnih sob in predavalnic zamenjali za eksistencialno negotovo partizanstvo in še prej ujetništvo. Niti nimamo v mislih ideološke usmerjenosti posameznih glasbenih umetnikov v vojnem času, kar bo verjetno še predmet kakšne bodoče študije. Zanj bo nedvomno treba najprej vzeti v ozir izjavo mladega slikarja Mirka Šušteršiča v reviji Slovensko domobranstvo: *“Smatram, da je umetnost najtesneje povezana z življenjem. To trdijo tudi komunisti, kadar je govora o njihovih progresivnih umetnikih. Če pa razkrije proti komunist – umetnik svoje poglede na svet, planejo po njem, naj nikar ne meša politike z umetnostjo. Sam sem pripadal do leta 1941 najdoločnejšim levičarjem, zato prav dobro poznam rdeče voditelje s Kidričem na čelu, da si nisem bil nikoli član KPS in ateist. Ti ljudje pač ne morejo ustvariti boljšega reda, ker so sami popolnoma pokvarjeni in propadli. Ko sem leta 1942 videl, kaj počnejo ti rdeči ‘progresisti’ na Dolenjskem, sem se izjavil jasno in odločno proti njim ter proti njim tudi nastopil, za kar so mi grozili s smrtjo... Borba, ki jo bije današnje človeštvo, je prav za prav stara toliko kot človeštvo samo; gre za večni spopad človeka s človekom – živino, zato je potrebno, da tudi umetnost zauzame določeno stališče do komunizma, ki se proglašča za progresivnega”*.³⁰

Kljub navidezno mirnemu življenju nevtralne – sredinske glasbene ustvarjalnosti pa ji vojni čas ni bil preveč naklonjen. Če drugega ne, jo je resno ogrožala vedno bolj agresivna ideološko obarvana propaganda. Kot je razvidno iz nadaljnjega poglobljanja v desno, levo in sredinsko slovensko glasbeno (po)ustvarjalnost vojnega časa, je šlo v glasbe-

nem upodabljanju še naprej za (...)”*globoka doživetja likov narodnih junakov, ki so se pred sto leti borili proti pokvarjeni graščinski gospodi, tako kakor se danes slovenski domobranci bore proti izkoreninjeni komunistični in ofarski gospodi*”.³¹

Dne 29. decembra 1943 je v dnevniku Jutro izšel zanimiv razpis: *“Poveljstvo domobrancev razpisuje nagradni natečaj za najboljšo domobransko koračnico v besedilu in napevu. Besedilo naj bo zajeto iz današnjih borb in trpljenja slovenskega naroda. Iz njega naj bo razvidna nezlomljiva volja do zmage nad satanskim komunizmom. Napev naj bo udaren, slovenski, lahek za učenje*”.³²

Ob pregledu kulturnega življenja na slovenskem ozemlju, ki so ga zasedli okupatorji, in tam, kjer so po kapitulaciji Italije del oblastnih funkcij prevzeli domači kvizlingi, lahko ugotovimo, da so ti razumeli slovensko kulturo kot del lastne identitete. Za varuha te tradicije pa se je proglašala tudi nasprotna, partizanska stran. O vsem tem govori tudi kulturna politika slovenskega kvizlinštva, kajti njihove prireditve, koncerti in operno-baletne predstave v Ljubljani in Mariboru, so bili nemalokrat kljub težkemu času obdani z velikim bliščem in slovesnostmi, na katerih so sodelovali najvišji predstavniki okupatorskih oblasti. Slovenski kvizlingi (bela in plava garda in peta kolona) pa so se v zahvalo za to na vse mogoče načine predstavljali kot edini legitimni dediči slovenske kulturne tradicije in z njo tudi glasbene umetnosti. Zato ni bilo nobene potrebe in volje, da bi se njihova solidarnost z okupatorji izrazila tudi v prevzemu njihove kulture in njihove glasbene umetnosti. Pri tem mislimo na fašistično in nacistično glasbeno prakso.

Italijanska oziroma fašistična kulturna politika ni načrtovala nagle odprave slovenske kulturne tradicije, od tod sorazmerno velika toleranca do *“malega slovenskega sveta*”.³³ Na drugi strani so Italijani na vsakem koraku Slovencem dali vedeti, da jim okupacija prinaša veliko in mogočno italijansko kulturno tradicijo. Svojo tolerantnost so poudarjali ves čas. Tako je dnevnik Slovenec 20. novembra 1942 poročal o obisku visokega komisarja Emilia Graziolija na Glasbeni akademiji, ki v priložnostnem govoru ni pozabil poudariti, *“kako veliko dobro voljo je pokazal Duce do naših kulturnih ustanov, zlasti za glasbene zavode*”.³⁴ Tolerantnost pa ni bila zastonj, kar pojasnjujejo komisarjeve besede: *“V zameno za uso podporo, ki jo zavodi uživajo, ne terja Fašistična vlada nič drugega, kakor odkritosrčno lojalnost in trdno voljo za sodelovanje s strani tistih, ki so posredno ali neposredno odgovorni za te ustanove in za rast slovenskega kulturnega izročila*”.³⁵ Na koncu tega poročila še izvemo, da fašistična italijanska vlada *“želi, da se naša kultura v miru razvija in da sodeluje z italijanskimi kulturnimi stremljenji*”.³⁶ “Velikodušnost” italijanske kulturne politike se kaže tudi v drugih dejanjih. Del kulturne politike italijanske okupatorske oblasti je bilo tudi podeljeva-

nje štipendij. V tem lahko odkrijemo nekatere akcije in pobude, ki razkrivajo pravo ozadje fašistične kulturne politike. Cerkevni glasbenik je tako v prvi (dvojni) številki 64. letnika (5-6; maj-junij, 1941) na naslovni strani naravnost pozdravil okupacijo Slovenije in napovedal ter prerokoval skorajšnjo lojalnost novim oblastnikom – *Ob zgodovinski /s/premembi*.³⁷ Od tega letnika naprej je izpod peresa urednika Cerkvenega glasbenika in pisca Stanka Premrla izhajal članek v nadaljevanju z naslovom *Italijanski orgelski skladatelji in njih del (I. in II.)*.³⁸

Cilji in nameni nemškega okupatorja so bili po letu 1943 splošno znani: uničenje slovenskega jezika, slovenske kulture in končno uničenje slovenskega naroda. Načrt so Nemci že od vsega začetka uresničevali na Gorenjskem in Štajerskem, a ga je v veliki meri zavrli predvsem narodnoosvobodilni boj v obeh pokrajinah. Ko so Nemci po kapitulaciji Italije zasedli Ljubljansko pokrajino in domačim sodelavcem prepustili del upravnih oblastvenih funkcij, v kulturi tudi zaradi slabega vojaško-političnega položaja niti niso mogli imeti kakšnega velikega vpliva. To seveda velja v veliki meri tudi za glasbeno umetnost. Sicer pa govori o precej zoženem interesu nemških okupatorjev za kulturo nagovor novega vodje Urada za propagando, tisk in kulturo Ingomarja Verhouza ob prevzemu položaja 28. septembra 1944, ko je navzoče predstavnike slovenskih kvizlinških oblasti obvezal z zavezujočimi besedami.³⁹ V teh napotkih slovenskim okupatorjevim sodelavcem seveda sploh ni bil govor o umetnostnih vprašanjih. Šef nemškega urada je imel namreč v mislih konkretno vojaško sodelovanje slovenskih domobrancev. Kljub temu je ves čas obstajala vsaj teoretična možnost, da bi se ob drugačnem vojaškem in političnem razpletu medvojnega dogajanja razvila tudi slovenska različica nacistične glasbene umetnosti. Tako je že 30. marca 1944 nastalo prvo domobransko geslo: "*Slovenska zemlja, slovenski človek, nad obema pa bog!*"⁴⁰ Seveda je bilo najprimerneje pravo slovensko umetnost utemeljevati s kritiko "komunističnih" umetniških izdelkov: "*Svoj čas sem videl podobno izdajo komunistov, da ne govorim o notranji vsebinski ureditvi: komunističnim internacionalnim tendenčnim in vsemogoče jezičnim propagatorskim pesmim je tu postavljena nasproti resnično slovenska duševnost v pesmi, srčni utrip človeka, ki se zaveda, da je Slovenec in slovenski domobranec.*"⁴¹ Kljub zelo ugodni ideološki klimi v slovenski medvojni glasbi ni prišlo do realizacije glasbenih izdelkov, ki bi jih lahko primerjali s partizansko glasbo tistega časa in prostora, ker je imela nasprotna, partizanska stran kvaliteten glasbeni potencial. Slovenski kvizlingi so se tega očitno dobro zavedali, na kar opozarja tudi tale ugotovitev: "*Poglejmo našega sovraga komunist! So morda njegovo najmočnejše orožje puške? Nikakor ne! Mnogo več ljudi je ubil našemu narodu s svojimi idejnimi, pa tudi zunaj vojaškimi, propagandnimi prijemi, med njimi pa glasbena umetnost vsekakor*

ni bila na zadnjem mestu. Zločinsko izrabljanje najplemenitejših čustev – to je najtežje orožje naših komunistov. Usužnili so si umetnost in v njeni plemeniti obleki so približali svoje blodne ideale tudi poštenim ljudem. Danes tudi sicer ti vedo, da nekaj ni v redu, a še vedno se jim v glavah vrti od sladkega strupa.⁴²

Med tiste redke v tisku dosežene domobranske izdelke moramo na prvo mesto postaviti (edino?) domobransko pesmarico z naslovom *Domobranci pojemo*, ki je izšla leta 1944.⁴³ Čeprav je bil v časopisu naveden izid dveh pesmaric, pa je bila čisto prava pesmarica (z notami za napeve in besedila) le ena sama. Napeve zanjo je priredil A. Rohr(?), risbe vanjo je prispeval, "izvršil domobranec Ludvik Debeljak". Uvodniku sledi nagovor Slovincem, ki se začuda konča kot številne partizanske pesmarice s: "Tovariši, zapojmo!" Če pa še malce bolj skrbno prelistamo to drobno knjižico, najdemo na vsega 55 straneh tudi naslednje naslove domobranskih pesmi: *Regiment, Al'me boš kaj rada imela, Oj ta vojaški boben, Po jezeru, Barčica, Na planincih, Bom šel na planince, Po gorah grmi, Pozimi pa rožice, Škrjanček poje, Sinoči je pela, Je pa davi slanica pala, Kaj ti je deklica, Soča voda, Ljubica povej, Srce je žalostno, Adiyo pa zdrava ostani, Ptičke, Ko so fantje proti vasi šli, Gozdič je že zelen, Sijaj, sijaj, soncece, Vsi so prihajali, Ljubca moja in Kolkor kapljic*. Od vsega 28 napevov in melodij jih je torej kar velika večina na prevzete narodne napeve. Ali je to potemtakem kaj drugega, kot beležimo v bibliografiji slovenske glasbe v narodnoosvobodilnem boju (1941–1945) oziroma vsaj v njegovi prvi polovici, od začetka vojne do italijanske kapitulacije (1941–1943)? Tudi tu zasledimo veliko število prevzetih slovenskih ljudskih in ponarodelih (borbenih) pesmi, budniških in puntarskih (uporniških), delavskih in revolucionarnih ter protifašističnih in pesmi, ki so prišle k nam iz ruske (oktobrske) revolucije (1917) in španske državljanske vojne (1936–1939), in šele v drugem delu slovenskega narodnoosvobodilnega boja (1943–1945) lahko govorimo o izvirni partizanski glasbi (umetni partizanski pesmi, vokalni, vokalno-instrumentalni in instrumentalni), ki je nastala, bila izvajana in prirejena med NOB.⁴⁴

Še preden se lotimo kompletnega glasbenega opusa leve in desne ideološke strani, bi bilo zanimivo obravnavati vez med eno in drugo, to je tiste slovenske glasbenike, ustvarjalce in poustvarjalce, ki se v svojem opusu niso kaj dosti menili za ideologijo, to je sredinske, nevtralne umetnike. Gotovo je vprašljivost idejnega ozadja marsikaterega glasbenega opusa iz medvojne časa še najmanj sporna ob splošnih glasbenih izdelkih, kot so na primer simfonije, koncerti, sonate, tistih oblikah torej, ki v glasbeni zgodovini preteklih stoletij in desetletij nikoli niso pomenile kaj določnega; pri tem že na prvi pogled opazimo, da gre za tako imenovane absolutne glasbene oblike, ki kljub eventualnim nasil-

nim ideološkim opredelitvam nimajo nič skupnega s takšno ali drugačno ideologijo; morda velja ta ugotovitev tudi na podlagi poprejšnjih dvomov o bolj ali manj katoliški ali "protestantovski" Bachovi glasbi ali na primer o bolj verni ali "ateistični" Šostakovičevi glasbi. Vojni čas je torej z določenimi skladatelji tako ali drugače zaznamovan z nevtralnimi, sredinskimi, neodvisnimi, katerih opus je v večini primerov nevtralen zaznamovan z uveljavljenimi in univerzalnimi glasbenimi oblikami (koncerti, simfonije, sonate, fantazije, opere, operete itd.). Pri tem gre za problem vsebine, ki je glede na izkazane absolutne naslove dovolj univerzalen in avtorjev ne opredeljuje ideološko. Med Slovenci bi kaj podobnega lahko iskali v glasbi Matije Bravničarja (1897–1977), v njegovi *Fantaziji* za violino in klavir (1942) in operi oratoriju *Hlapec Jernej in njegova pravica* (1941, po besedilu Ivana Cankarja), Srečka Koporca (1900–1965), v njegovi prvi od dveh orkestralnih *Simfonij* (1942), Aleksandra Lajovca (roj. 1920), Antona Lajovca (1878–1960), Boga Leskovica (1909–1995), Franceta Marolta (1891–1951), Vasilija Mirka (1884–1962), Rista Savina – Friderika Širce (1859–1948), v njegovih *Petih mladinskih zborih* (1940–41), Lucijana Marije Škerjanca (1900–1973), v njegovih treh od vsega petih simfonijah: *Tretja* v C-duru (1941–42), *Četrta* v H-duru za godala (1942–43) in *Peta* v F-duru (1943), pa *Koncertu* za violino in orkester (1944), *Fantaziji* za klavir in orkester (1944), *Simfonični žalni glasbi* (1942), *Petem* (od vsega petih!) *godalnem kvartetu* (1945), dr. Danila Švare (1902–1981), v njegovi operi *Veronika Deseniška* (1943), in Demetrija Žebreta (1912–1970), v njegovih *Treh vizijah* (1939–42), simfonični pesnitvi *Svobodi naproti* (1944), *Maji in morju* za glas in mali orkester (1944, na besedilo A. Gradnika), *Treh samospevih* (1944, na besedilo M. Šarabona: *S poljubom še, Ti si začarala me in Razliva sonce se*), *Žalni glasbi v spomin na Slavka Osterca* za simfonični orkester (1945) ter *Deux poèmes lyriques* za violino in klavir (1945). Čeprav bi se pri vsakem od njih dalo tudi v ideološkem pogledu še marsikaj doreči, kar pa bi pokazale le njihove posamične monografske obdelave, ki pa jih za zdaj slovenska glasbena znanost še ne premore, razen nekaterih res redkih izjem.⁴⁵ Še bolj bi se lahko spraševali o zadržanosti in idejnih pogledih ter ideološki strani pri slovenskih glasbenih imenih, kot so: dr. Radoslav Hrovatin (1908–1978), Anton Jobst (1894–1981),⁴⁶ Josip Pavčič (1870–1949) in Emil Ulaga (roj. 1911). Oba velikana slovenske glasbe 20. stoletja in največja revolucionarja naše glasbene umetnosti Marij Kogoj (1892–1956) in Slavko Osterc (1895–1941) v vojnem času (1941–1945) nista več komponirala; Kogoj je ustvarjal najdlje do leta 1932, ko se je zaradi prezgodnje bolezni umaknil iz umetniškega sveta,⁴⁷ Osterc pa je preminil takoj po začetku vojne, 23. maja 1941. Na kateri idejni strani bi kljub trdni socialni prepričanosti še pred vojno pristala, je eno od

retoričnih vprašanj slovenske muzikologije. O njiju lahko vsaj namignemo, da bi se tako po že izkazanih opusih kot po zadržanosti po vsej verjetnosti znašla na "levici."

Med umrlimi slovenskimi glasbeniki pred vojno ali med njo moramo omentiti tudi Emila Adamiča (1877–1936), Mateja Hubada (1866–1937), Gojmiru Kreka (1875–1942), Zorko Prelovca (1887–1939), Antona Schwaba (1868–1938) in Nika Štritofa (1890–1944). Nobeden od njih ne v ustvarjalnem in ne v poustvarjalnem pogledu ni toliko zanimiv, da bi kakorkoli omenjali njihovo ideološko zadržanost. "Velika" slovenska glasbenika po J. P. Gallusu sta bila edinole Kogoj in Osterc.

Danes nas želijo mnogi prepričati, da je bila glavna značilnost zgodovinskega dogajanja v letih 1941–1945 predvsem boj med komunizmom in protikomunizmom. V glasbeni umetnosti si s tako poenostavljeno sintagmo ne moremo kaj prida pomagati. Pa vendarle, če že govorimo o boju znotraj glasbene prakse in njenih ideoloških dimenzijah, potem je treba reči, da je ta potekal predvsem med domobransko in odporniško partizansko glasbo. S tem da ob tej ugotovitvi ne smemo in ne moremo zanikati prednosti in pomanjkljivosti enih in ne drugih. V središču našega zanimanja je torej še vedno spopad med komunizmom in protikomunizmom, s tem da imamo pred očmi vsiljenost in poenostavljenost te teze.⁴⁸ Po domobranski tezi je partizanski in narodnoosvobodilni boj usmerjal in vodil komunistično – židovski monstrum, glavni očitek domobranstvu s partizanske strani pa je narodno izdajstvo zaradi njegove povezanosti z okupatorjem. Če ta model razvijamo naprej, lahko ugotovimo, da je bil tudi partizanski boj za osvoboditev zgolj prevara, slepilo. Kakor je bilo doslej ugotovljeno likovno simbolno predstavljanje slovenskega domobranstva *"s polmesecem kot delom domobranskega grba in nemški križ ... in s tem prav drobnim detajlom označeno bistvo domobranskega greha – njihovo sodelovanje pa tudi odvisnost od okupatorja"*,⁴⁹ pa kaj podobnega v glasbi ne najdemo. Če naj bi bila enim in drugim skupen prepoznavni znak le godba – pihalni orkester, ali kvečjemu še fantovsko petje, zbori, vokalna glasba, bi s tem poenostavljanjem vsaj slovenski glasbi v narodnoosvobodilnem boju naredili veliko krivico, zlasti njeni umetniški in ne zgolj utilitaristični funkciji.

Slovenski kvizlingi pa, kakor to navaja številna obča zgodovina našega naroda, niso bili le domobranci. Da bi v nadaljevanju lahko lažje spremljali glasbeno (re)produkcijo slovenske glasbene "desnice", je treba domobranstvo definirati. Ob najbolj znanih Slovenskih narodnih varnostnih stražah (SNVS) je to zagotovo tudi bela garda ali, poenostavljeno, kar vaše straže ali celo legija smrti. Italijani so jih uradno imenovali, menda na Mussolinijev predlog, *Milizia volontaria anticomunista* (MVAC), prostovoljna protikomunistična milica. Nemci pa so ime-

novali domobrance Prostovoljne pomožne policijske enote (SS) za boj proti tolпам".⁵⁰ "Kjer pa enot SNVS ni bilo, naj bi se ustanovile posebne prosvetne pisarne ali pa prosvetni vodi. Njihov pomen pa je omejevalo dejstvo, da šolske in javne kulturne ustanove niso spadale v pristojnost prosvetnega oddelka, temveč še zmeraj v kulturno-politični odsek štaba SNVZ... Glavna naloga prosvetnih pisarn je bilo uredniško delo pri izdajanju domobranskih časopisov, medtem ko so vodi opravljali na terenu različno prosvetno delo, kot na primer ustanavljali ter vodili so pevske zборе, godbe, tečaje, čitalnice, krožke itd., kar so delale sicer tudi prosvetne pisarne, in pri tem skušali pritegniti čimveč domačinov in jih spraviti pod domobranski vpliv."⁵¹ "Za zunanjo in tudi notranjo propagando, da bi dvigovala moralo domobrancev, je v okviru SNVS delovala tudi domobranska godba na pihala. Imeli so tudi šrameč⁵² orkester, ki je nastopal v radijskih oddajah. Priložnostno, posebno na deželi, so se oblikovali domobranski pevski zbori, ki so peli po navadi pri mašah za domobrance."⁵³ Vojaki oziroma SNVZ so imeli tudi značilne pesmi, s katerimi so se predstavljali. Tako so stalno peli pesem *Hej Slovenci!*, v virih pa je najti tudi še druge domobranske himne, kot npr. Slovenski domobranci. Iz razpoložljivega gradiva pa ni jasno razvidno, katera je bila uradna domobranska himna /na Primorskem/, seveda če je SNVS tako himno sploh imel."⁵⁴

"V prvem obdobju nove nemške 'narodnostne politike' /na Primorskem/ naj bi se precej kompromitirali tudi liberalci, predvsem s sprejemanjem županskih položajev. Ni bilo lahko odkriti pravo barvo ljudi, kajti marsikdo je tudi pod varstvom domobranske ali nemške posadke ni pokazal, ker se je pač zavedal velikanske premoči narodnoosvobodilnega gibanja in ni verjel v nemško in domobransko zmago."⁵⁵

V tem vsekakor kar dovolj razburkanem družbenem in tudi umetnostnem življenju je bilo torej tudi domobransko glasbeno življenje kar dovolj živo, a se je tako kvantitativno in kvalitativno lahko merilo s partizansko glasbo le v prvih vojnih letih (1941-43). Iz tega časa je dokazljiv "nagradni natečaj za domobransko koračnico". Poveljstvo domobrancev ga je razpisalo za besedilo in napev in dodalo še nekaj navodil: "Besedilo naj bo zajeto z današnjih borb in trpljenja slovenskega naroda. Iz njega naj bo razvidna nezlomljiva volja do zmage nad satanskim komunizmom. Napev naj bo udaren, slovenski, lahek za učenje..." Predvidene nagrade so bile: prva 1000 lir, druga 500 lir. Pravico do tekmovanja /so imeli/ vsi protikomunistični borci in delavci. Koračnice /je/ pregledal in določil nagrade poseben odbor strokovnjakov."⁵⁶ O nadaljnji usodi razpisa in njegovih rezultatih zvedo iz Cerkvenega glasbenika, ki je objavil rezultate Izida nagradnega natečaja za najboljšo domobransko koračnico: "Od mnogih prispelih pesmi jih je prišlo v pretres komisije samo deset. Komisija, ki ji je predsedoval pod-

polkovnik Ferdo Herzog, upravnik državnega gledališča, s člani: nadsvetnikom Heribertom Svetelom, ravnateljem Opere Vilkom Ukmarjem, ravnateljem Drame Cirilom Debevcem, skladateljem Janezom (pravilno Jankom, sic) Gregorcem, kapelnikom Florijanom Leskovarjem, stotnikom Ladislavom Lahom, nadporočnikom Danielom Barletom in književnikom Stankom Kociprom, je sklenila, da se prva nagrada ne podeli nobeni od predloženih koračnic, drugo nagrado pa je razdelila tako, da dobi pesem pod geslom *Za vero in dom* 300 lir, pesem pod geslom *Kriški-Bistra* pa 200 lir.⁵⁷ Nekaj več o /eventualni/ domobranski koračnici bomo še dodali, saj je bil razpis iz leta 1943 razpotegnjen v leto 1944, ko naj bi "...tekmovalci poslali svoje prispevke na poveljstvo Slovenskega domobranstva v zaprti kuverti z geslom, naslov avtorja pa v drugi kuverti. Tekmovalci naj pošljejo svoje prispevke do dne 15. januarja 1944 na poveljstvo Slovenskih domobrancev, Ljubljana, Gledališka ulica št. 11."⁵⁸

Iz tega časa je ostala zabeležena le v časopisu objavljena novica o izidu "*Dveh domobranskih pesmaric*".⁵⁹ Zanju smo že ugotovili in pravilno navedli, da je izšla le ena sama, tj. prva domobranska pesmarica z naslovom *Domobranci pojemo*, ki je bila res čisto prava pesmarica z notami za napeve in besedili; za drugo, z naslovom zbirka Slovenskih narodnih pesmi, pa je ugotovljeno, da je izšla samo z besedili.

Italijani so ob prihodu doživeli kar vzhicene pozdrave tudi v reviji *Cerkveni glasbenik* (CG). V glasilu slovenskih cerkvenih glasbenikov je njegov urednik S. Premrl priobčil pojoč "pozdrav" okupatorju: ("*Ob zgodovinski premembi / Na letošnji Veliki petek ...*"⁶⁰) z obširnimi člankom v dveh nadaljevanjih pod naslovom *Italijanski orgelski skladatelji in njih dela I in II*. Kljub odločilnemu, in več kot očitnemu sodelovanju "uradne slovenske glasbene politike" s tujimi zavojevalci pa je tudi cerkvena oblast imela težave s tujimi okupatorji, zlasti po letu 1943 z Nemci. Tudi na račun uradne ustanovitve kvizlinških enot na Slovenskem kot neke vrste deklariranih pomožnih vojaških enot v letu 1943 že beležimo npr. naslednje: "*Ko se je ustanovilo Slovensko domobranstvo, so se vsi fantje razen treh priglasili za vojaško službo. Pouk (v Orglarski šoli) se je zato delno vršil vse dotlej, ko so bili šolski prostori zasedeni po vojaštvu.*"⁶¹ Podobne težave so se v letu 1944 kazale tudi v vrstah CG: "*Zaradi prometnih ovir se list (CG) ni mogel dostavljati ne po vseh krajih Ljubljanske pokrajine, še manj na Hrvaško in druge zamejske kraje. Vkljub redukciji listov bo smel C. Glasbenik po zagotovilu oblasti kot edini slovenski glasbeni list še naprej izhajati...Ker občnega zbora ob zaključku preteklega leta (1943, sic) zaradi izrednih razmer ni bilo mogoče sklicati, se veljavnost sedanjega odbora podaljša za leto 1944.*"⁶² Seveda pristojne slovenske cerkvene oblasti niso stale križem rok za žrtve, ki jih je bilo tudi na tej strani nekaj, a zagotovo veliko manj kot na

partizanski strani. Tako so na primer navedli: "*Kot žrtve komunističnega divjanja so padli zadnje mesece sledeči naši organisti...*"⁶³

Iz tega časa beležimo tudi enega redkih, pa vendarle pomembnih glasbenih dogodkov. "*Natečaj zborovskega petja v Ljubljani*"⁶⁴ je potekal od 25. do 28. maja 1943 v dvorani kina Matica. To je bilo "tekmovalje" ljubljanskih šolskih zborov, kar potrjuje, da je vsaj takrat italijanski okupator še toleriral neprekinjeno delovanje slovenskega šolstva.

Zanimiv je tudi podatek, da so v vojnem času nekateri slovenski skladatelji nadaljevali šolanje tako na Glasbeni akademiji kot na Srednji glasbeni šoli. Tako npr. spet iz CG razberemo, da so na SGŠ na koncu šolskega leta 1943/44 diplomirali učenci *Zvonimir Ciglič, Uroš Krek in Klaro Marija Mizerit (vsi iz kompozicije), iz klavirja pa Jože Osana in Erik Sagadin*.⁶⁵ V podobnem tonu npr. izzveni vest: "*Skladatelj Vinko Vodopivec, župnik v Krombergu (Montorona) pri Gorici je znesek 200 lir, ki jih je prejel od Glasbene matice v Ljubljani pri odkupu njegovega moškega zbora 'Ubežni kralj', podaril Cerkvenemu glasbeniku...*"⁶⁶ In še dve, tri novice v zvezi s padlimi glasbeniki, organisti: "*Prvi petek v septembru (1944) je v boju padel hrabri poveljnik domobranske posadke v Črnem vrhu nad Idrijo, pod poročnik Jože Jakoš. Že med vojsko je ustopil v ljubljansko orglarsko šolo in kazal velik talent. Tudi sicer je bil ugleden fant. Bog mu obilno plačaj njegovo žrtev!*"⁶⁷ "*Že več kot pred enim letom (1943 ali 1944, ?) je bil v Škofji Loki od komunistov ubit tamošnji zelo delavni in zmožni organist in pevovodja Jože Matek. Pokoj njegovi duši!*"⁶⁸ V letu 1945 sta se obseg in število CG vse bolj krčila tako da je v tem letu izšla le še ena, trojna številka CG (1-3).⁶⁹

VARIACIJE NA DOMOBRANSKO GLASBO...

Tudi domobranska glasbeniška praksa je poznala in delovala v podobnih manifestacijskih oblikah kot glasba v narodnoosvobodilnem boju, le da morda v manjšem številu in v mnogo manj dodelani organizaciji. Doslej smo že omenili zборе, godbo, tisk, redno koncertno življenje, posvetno in cerkveno. Ne moremo pa pri slovenskem domobranstvu govoriti o organiziranem glasbenem življenju, razen nekaterih poskusov, ki jih bomo še spoznali vsaj za Ljubljano tudi na podlagi razpoložljivega dokumentarnega gradiva. Prav gotovo sta si bili partizanska in domobranska glasba še najbližji v prireditvah podobnih mitingom, godbah (pihalnih orkestrih) in zborih. Posebnega dokaza o eventualno bogatem gledališko-glasbenem življenju nimamo. Tudi ni znan obstoj posebnih gledaliških skupin. Morda to zaradi prostega vstopa slovenskih domobrancev, seveda pod okriljem in v "varstvu" okupatorjev, v poklicna slovenska gledališča (v Ljubljani in Mariboru) niti ni bilo potrebno, kaj šele nujno. Kar se tiče pihalnih godb, je znan podatek

edinole za Domobransko godbo v Ljubljani, ki jo je vodil kapelnik **Florijan Leskovar**. K tej redki institucionalni obliki domobranske glasbe se bomo še vrnili. O delovanju pevskih zborov, tudi ni posebnih podatkov in dokazov za kaj takšnega, kot so recimo v partizanski glasbi pomenili Invalidski pevski zbor, Pevski zbor JA "Srečko Kosovel" in podobni. Domobranci na Slovenskem niso imeli svoje radijske postaje, saj je Radio Ljubljana deloval na strani OF in s tem posredno tudi na strani partizanov. Na domobranski strani tudi ni bilo organiziranih oblik kulturnega in še posebej glasbenega življenja, kot so bili na partizanski strani Znanstveni inštitut, Kulturni kongres idr. Zato pa poznamo tip revolucionarne pesmi na Slovenskem že iz dobe reformacije, iz 16. stoletja, po letu 1530, ko so bili verski boji ideološki izraz socialnega gibanja in kmečkih uporov (od začetka 16. stoletja in po letu 1515). Še največ revolucionarnih pesmi je odsevalo v slovenski partizanski glasbi, in to iz časov meščanske revolucije in začetkov delavskega gibanja (konec 18. stoletja in tja do leta 1864). Brezpredmetno je zdaj ugotavljati, ali so te pesmi obstajale že prej. Prav gotovo so, kar lahko domnevamo vsaj iz ohranjenih besedil. Napevi (note) v dokaz pa se žal niso ohranili. Zato je prvi tak primer s povsem drugega idejnega področja, kakor je bila recimo v letih 1941–1945 partizanska glasba. To je protestantski koral, ki ga pripisujejo Martinu Luthru in nosi v izvirniku naslov *Ein feste Burg ist unser Gott*, ki sta ga Heine in Engels imenovala kar "marsejezo" kmečkih uporov. Glede na to uvrstitev bi morali zajeti v ta okvir še vrsto podobnih pesmi iz husitskih in Luthrovih časov, ki so tedaj nedvomno igrale revolucionarno vlogo. Te pesmi se v večini primerov vsebinsko kot nalašč nanašajo na boga, računajoč na njegovo podporo in pravičnost. Prav zaradi te in take ideološke opredelitve in njihove vsebine jih v nadaljevanju veliko bolj pripisujemo "desni" strani, umetnosti slovenskih kvizlingov, domobrancev. Ali pa so jih znali v umetniški sporočilnosti izrabiti? O tem dokazno gradivo ne govori. Za take primere bi bili lahko glasbenemu potencialu slovenskih domobrancev na voljo tudi nabožni napevi iz tistih časov, morda še iz Trubarjevega Katekizma in drugih pesmaric, od vključno 16. stoletja naprej. Iz medvojnega časa pa vendarle lahko zabeležimo nekaj redkih primerov univerzalne ustvarjalnosti slovenske glasbe v narodnoosvobodilnem boju: *Ave Marijo* po Bach-Gounodovi istoimenski skladbi v priredbi skladatelja Cirila Cvetka, enkrat za harmonij in drugič za orgle.⁷⁰

Tudi sicer je bil celoten opus slovenske glasbe v narodnoosvobodilnem boju neenakovredno večji od tistega, ki ga lahko z zanesljivimi in dokazljivimi gradivi pripišemo slovenskemu domobranstvu. Vsaj kar zadeva prvi opus, lahko z mirno vestjo zabeležimo 738 del, med katera sodijo scenska dela (22), vokalna, zborovska dela (537), instrumentalna (91) in dela brez znane zasedbe (88).⁷¹ Vsa ta dela so bila v več kot

štiriletni vojni na Slovenskem tudi izvedena. Izvedli so jih številni solisti in komorne skupine, instrumentalne in orkestralne ter vokalne skupine (zbori) in vokalno-instrumentalni ansambli. Za te izvedbe prav tako lahko navedemo najmanj 514 izvajalcev.⁷²

Kdo pa so bili ti ves čas tako pogojno "desno" usmerjeni slovenskih skladatelji? Pretirano bogatega dokaznega gradiva za to nimamo. Sodi-mo jih lahko le po njihovih opusih in njihovem delovanju: **Zvonimir Ciglič** (roj. 1921), **Janko Gregorc** (1906–1989), **Samo Hubad** (roj. 1917), **Ferdo Juvanec ml.** (1908–1978), dr. **Franc Kimovec** (1878–1964), **Marijan Lipovšek** (1910–1995), **Alojz Mav** (1898–1977), **Mirko Polič** (1890–1951), **Ciril Pregelj** (1897–1966), **Stanko Premrl** (1880–1965), **Primož Ramovš** (roj. 1921), **Mihael Rožanc** (1885–1945), **Saša Šantel** (1883–1945), **Matija Tomc** (1899–1986), **Vilko Ukmar** (1905–1991) in **Vinko Vodopivec** (1878–1952).

Slovensko domobransko glasbo lahko še dodatno spoznamo "v sliki in besedi" v eni redkih revij tistega časa, v *Slovenskem domobranstvu*.⁷³ Tako najdemo na fotografijah: "trobentača v uniformi",⁷⁴ "srbske dobrovoljce, ki korakajo po beograjskih ulicah, z godbo v ozadju",⁷⁵ "domobranska godba igra ranjencem za kratek čas",⁷⁶ "domobranci varujejo našo prestolnico. Ob delavnikih pa odmevajo po ljubljanskih ulicah pesmi domobrancev, ki korakajo na dnevne vaje, ob nedeljah pa domobranska godba zaigra Ljubljančanom za razvedrilo v Tivoliju",⁷⁷ "domobranci ljubijo, kakor vsi vojaki pesem in godbo. Za to razvedrilo skrbi domobranska godba-slike iz vaj domobranske godbe, pri kateri se domobranci urijo v izvajanju najlepših skladb",⁷⁸ "v prostih urah naši stražniki radi zapojejo-Takšno je življenje policijskega zbora v vojašnici",⁷⁹ "zvon vabi domobrance k polnočnici /in/ kmalu potem je zadonela s kora 'Sveta noč'",⁸⁰ "slavju so dali poudarek nastopi pevske in igral-ske skupine tehničnega odseka ter domobranska godba.-Slike nam prikazujejo pevsko skupino s pevovodjem g. Pfeiferjem na čelu".⁸¹

*"Da se domobranci zavedajo svojega kulturnega poslanstva med Slovenci, dokazuje tudi njihovo kulturno, prosvetno in vzgojno delo v ožjem smislu, za katerega najdejo kljub vsem težavam bojevanja še vedno dovolj časa prav zaradi svoje vneme za tako delo. Danes lahko govorimo o domobranski književnosti, o domobranski pesmi, o domo-branski glasbi, o domobranski umetnosti sploh, o domobranski prosveti in o domobranski šoli. Seveda je jasno, da to delo ne more biti tako prečiščeno, kot je delo, ki ga vrši kulturni delavec v mirnem času v svoji delovni sobi. Domobranski prosvetar ustvarja v urah, ko je utrujen od boja, ustvarja s papirjem sedeč v nizkem bunkerju pri slabi svetilki ali kar zunaj na prostem. Ni važno tako zelo, kaj ustvarja, bistveno je, kakšen namen, kakšno prepričanje in kakšna volja silita domobranskega prosvetarja k ustvarjanju, h kulturnemu delu."*⁸² "Pred razhodom

domobranci še zapojejo veselo pesmico”,⁸³ “večerno veselje v kantini (s harmoniko in kitaro v roki)”.⁸⁴

Eden večjih in dokumentiranih domobranskih kulturnih praznikov pa je bil “v petek, 13. aprila /1945/ ob 5 pop. /ko/ so nam domobranci pripravili v dramskem gledališču /v Ljubljani/ lep glasbeno recitacijski večer... nato je vojaška godba pod vodstvom kapelnika nadporočnika g. Florjana F. Leskovarja zaigrala njegovo novo koračnico ‘General Rupnik,’ ki je s tem doživela svojo krstno izvedbo. Nato je godba izvajala dve večji skladbi, Jenkovo uverturo ‘Kosovo’ in Parmovo baletno glasbo ‘Zlatorog,’ s tema dvema skladbama kakor tudi s Petricevimi ‘Metliškimi plesi’ (krstna izvedba) in Učakarjevim venčkom narodnih ‘Fantje na vasi’ je godba pokazala izredno tehnično in intonacijsko dovršenost, tako da je mogla vse skladbe izvesti v povsem koncertni obliki. Tako posreduje vojaška godba tudi lažje dostopno glasbeno umetnost domačih autorjev v dovršeni obliki in izvršuje s tem važno kulturno poslans-tvo. Recitacijsko solistični del so izvajali ga. in g. por. Čekuta, v. n. g. Matjašič in g. Cankar. Pod vodstvom g. Pfeiferja pa je domobranski pevski zbor zapel deloma sam deloma s spremljavo vojaške godbe nekaj slovenskih umetnih pesmi in dve domobranski koračnici. Zbor je sledil vsem dirigentovim željam, tako da nam je predstavil pesmi v njihovi pravi glasbeno umetniški vrednosti. Zvočnost bi bila brez dvoma bogatejša pri večjem številu pevcev-seveda z enako tehnično dovršenostjo. Zbor je nastopil tudi igralsko in sicer v Kunaverje/v/em ‘Prizoru na straži’ in Čekutovi zborni recitaciji ‘Narod naš, mi tvoji smo’ (krstna izvedba).”⁸⁵

Eden najtehtnejših dokazov enostavnosti slovenske domobranske glasbe je vsekakor že omenjena edina slovenska domobranska pesmarica z naslovom *Domobranci pojemo*. Ta je prinesla vsega 28 napevov z notami in besedili in vsi po vrsti so koncipirani na slovenske narodne pesmi. Tudi zato so oblikovno, melodično, harmonsko, ritmično in barvno enostavni, preprosti. Škoda bi bilo izgubljati besede za dokazovanje njihove enostavnosti, saj se v nobenem od muzikoloških analitičnih elementov te pesmi niso odmaknile od izvirne ljudske pesmi. Kljub temu, da je bila pesmarica pospremljena na pot z morda “nezasluženi-mi” avreolami, jih navedimo vsaj nekaj. “Uvod” je poln hvale, poudarkov, “novosti”: “V tej zbirki je zbranih nekaj najlepših naših slovenskih narodnih pesmi. Zapisane so tako, kakor jih pojo slovenski domobranci v Trstu. Značilno za našo pesem je, da jo pojemo več glasno. Ravno večglasje ji daje njeno svojsko lepoto. Naša narodna pesem, ki je doma pousod, pa naj bo to v meščanskih hišah ali pa v skromnih kmečkih domovih, nas spremlja pousod. Pousod kamor gredo naši ljudje, gre z njimi naša pesem, ki jih veže na rodno grudo in jih usak dan spominja, da so sinovi slovenskega naroda. Narodna pesem je tista, ki je združeva-

la naše ljudi v najtežjih časih in jih združuje tudi danes, ko preživlja narod čase, ki so izza turških časov najtežji. Danes se je slovenska narodna pesem preselila v domobranske vojašnice, kjer veže in druži domobrancelje iz vseh krajev naše lepe domovine. Pojejo jo v zboru s spremljevanjem ali brez nje.”⁸⁶ Tudi “nagovor” v nadaljevanju te pesmarice je še vedno spodbuden: “Slovenci! Narodna pesem je duša naše domovine. Kdor ljubi domovino, poje narodno pesem v domačem krogu in v vojašnici. Slovenski domobranci ostanemo svoji pesmi zvesti! Tovarishi, zapojmo!”⁸⁷

Morda manjka v pesmarici še ena od značilnih slovenskih ponarodelih pesmi *Oj, Doberdob*, tudi značilna za prevzeto slovensko narodno pesem kot last kvizlinške-domobranske glasbene umetnosti.

V zvezi z nadaljnjim analiziranjem in vrednotenjem domobranskega glasbenega opusa je prav gotovo vredna obravnave povojna izdaja zvočne kasete z naslovom *Slovenske zemlje čuvarji*.⁸⁸ Na njej najdemo *Pesmi in godbo slovenskih domobrancev*, ki so izšle kot “originalni posnetek” iz leta 1944. Kasete ima podnaslov *Bog-narod-domovina* – razpoznavni znak slovenskega kvizlinštva-domobranstva. Približno 40 minut kasete je razdeljeno na pojoči del in instrumentalni. Slednjega zastopa pihalna godba s petimi skladbami: *Naprej zastava slave* (D.Jenko—S.Jenko, prir. F. Leskovar), *Vsi so prihajali*, *Na straži* (obe narodni, prir. F. Leskovar), *Triglavska koračnica* (J. Fučik-prir. F. Leskovar) in *Koračnica planinskega polka* (prir. F. Leskovar), pod taktirko kapelnika **Florijan Leskovarja**. Domobranski zbor vodi **Drago Pfeifer**, na klavirju ga spremlja neimenovani izvajalec, morda celo zborovodja, predstavlja pa se s pesmimi: *Mi smo slovenski vojaki*, *Moja domovina* (Alojz Mav), *Naj čuje nas glas* (Alojz Mav) in *Slovenski domobran*. Domobranski (moški) zbor poje tudi sam, a cappella, pesmi: *Mi legonarji*, *Oj, Doberdob* in *Oj, slovenska zemljica*. Na kaseti izvajata domobranski (moški) zbor in domobranska godba skupaj dve pesmi: *Za dom v boj* in *Domobranska koračnica*, sklepno *Koračnico generala Rupnika* pa izvajata neimenovani ženski duet in godba. Očitno je vse izvedbe, v katerih nastopa godba, vodil kapelnik Florijan Leskovar. Da je tudi spremni govor na kaseti v duhu in ideologiji slovenskega domobranstva, ni treba posebej poudarjati, kajti na tem zvočnem zapisu gre zgolj za ponovitev zgodovinskih dejstev. Slaba kakovost pa je značilna tudi za “pozni povojni” diskografski dosežek slovenske domobranske glasbe. Petnajst objavljenih skladb, neke vrste retrospektivo slovenske domobranske glasbe iz let 1941–1945, bi lahko še dodatno dopolnili z notami, ki so pričele izhajati v *Novi zavezi*, glasilu Nove slovenske zaveze (od 1992 naprej).⁸⁹ Med njimi najdemo marsikatero od izvedenih del na omenjeni zvočni kaseti; je pa tudi nekaj novih, ki jih ni ne na kaseti in ne v obravnavani domobranski pesmarici. Denimo priredba Mavove

skladbe za moški zbor *Moja domovina*, ki jo je naknadno, že v povojnem času harmoniziral v Kanado emigrirani slovenski (domobranski) skladatelj **Jože Osana** (1919–1996).⁹⁰

Nekaj malega gradiva o izvirni slovenski domobranski glasbi je ostalo tudi v naših arhivih.⁹¹ Med prvimi sta tu dve domobranski koračnici z naslovom *Za dragi dom* izpod peresa skladatelja **Draga Pfeiferja**. Prva od njiju ima naslov *Slovenski smo vojaki mi*, druga pa *Hura! Za dom v boj!* Pri obeh gre za značilno domobransko domoljubje (besedilo) in v glasbenem pogledu za enostavno melodijo, koračniški tempo; tudi za harmonijo je značilen enostaven stavek (od štiriglasja do dvoglasja). Glede na besedilo sta bili očitno namenjeni zborom s spremljavo (brez označenih harmonij!) ali a cappella. Na ilustraciji na naslovnici te kratke pesmarice je domobranec v vojaški uniformi, ki koraka pod domobransko zastavo. Delo je bilo izdano v ciklostirani tehniki, ohranilo pa se je najbrž v Znanstvenem inštitutu IOOF.⁹² To lahko sklepamo po dveh samostojno izdanih domobranskih pesmih v rokopisu in tudi v ciklostirani tehniki, kajti vse štiri so bile najdene skupaj. Ti zadnji pesmi imata naslov: *Strnimo se v čete!* in *Nebo žari*. Podpis pod rokopisom in ciklostiranim izvodom pove, da naj bi bil avtor obeh skoraj neznani Pavel Z/Ž/agar, komponirani pa naj bi bili že 23. februarja 1938. Če je pesem *Strnimo se v čete!* podobna Pfeiferjevima, pa je druga Z/Ž/agarjeva, sestavljena iz šestih stavkov. Vse štiri so vokalni zbori, torej z besedilom, brez označenih harmonij, kratke dvo– do največ trivrstičnice in z obveznim štiriglasnim kompozicijskim stavkom. Iz istega arhiva izvira tudi ciklostirana izdaja *Narodnih in domobranskih pesmi*,⁹³ ki naj bi izšle po letu 1943. Ker pa gre v tem primeru izključno za besedila, je ta izdelek bolj pripisati literarni kot glasbeni umetnosti. Med njimi najdemo znane pesmi, kot so na primer *Slovenska himna*, *Hej Slovenci*, *Domobranska himna*, *Naj čuje nas*, *Mi slovenski smo vojaki*, *Domobran-ci!*, *Moja domovina*, *Mi slovenski mladi fantje*, *Slovenec sem*, *Slovensko ljudstvo vedi*, *Tito je hotel* (ta naj bi se pela na napev *Lili Marlen!*), *Kje dom je moj*, *N'mav čez izaro*, *Iz stolpa sem*, *Leži ravno polje*, *Oj hišica očetova*, *Ljuba si pomlad*, *Zastava že razvita je*, *Preljubi dom*, *Oblaki so rdeči*, *Ena ptička*, *Po jezeru*, *Fantič sem star šele osemnajst let*, *Zvezda mila*, *Eno drevo*, *Pridi Gorenjc* in *V hribih se dela dan*. Kot je razvidno iz naslovov pesmi, gre res za besedila za petje, ki so neke vrste kombinacije – kontrafakture izključno domobranskih besedil in slovenskih narodnih pesmi. Te so prevzemali za svoje zdaj domobranci, zdaj partizani.

Iz drugega ohranjenega gradiva⁹⁴ pa lahko navedemo še nekaj besedil za petje in sicer: *Naša himna*, *Partizan po cesti gre*, *Kdo je kriv*, *Titova himna*, *Titovi načrti* (spet s predvidenim napevom *Lili Marlen*). Verjetno gre samo še za eno izdajo istih besedil za petje. Podobnih ohranjenih primerov je še nekaj, kar samo potrjuje nekatere doslej upravičene

dvome, da se domobranski glasbeni potencial ni mogel v ničemer povsem strokovno, niti po kakovosti niti po obsegu, kosati s podobno slovensko glasbo narodnoosvobodilnega boja.⁹⁵

Iz skopo ohranjenega gradiva o slovenski Domobranski godbi nika-
kor ne moremo razbrati njene sestave oziroma zasedbe ali velikosti. Iz
različnih fragmentarno ohranjenih odpustnic, napredovanj ipd. lahko
razberemo le imena, ki so bila tako ali drugače povezana s tem verjetno
edinim vojaškim (protokolarnim) domobranskim ansamblom. Navedi-
mo nekatere:⁹⁶ narednik godbenik Dominik Štupica, poročnik (prej višji
narednik in hkrati tambur—major) Henrik Strah, Josip V/W/indiš, na-
rednik Dušan Boštele, Milan Pritekelj idr. Vse kadrovske spremembe,
napredovanja in odpuste, je ves čas podpisoval kapelnik nadporočnik
Florijan Leskovar. Arhiva, ki bi v celoti razkril (kadrovsko) zasedbo
slovenske domobranske godbe ni na razpolago, zato lahko s kančkom
znanstve distance omenimo ljudi, kot so npr.: Avgust Grintal, Primož
Ramovš idr.

Slovensko domobranstvo je dobilo organizirano glasbeno življenje
tudi z ustanovitvijo in delovanjem odseka za kulturo.⁹⁷ Iz gradiva razbe-
remo, da je bil odsek formiran z odlokom šefa pokrajinske uprave št.
690/1 dne 30. maja 1944 v okviru Informacijskega oddelka. V tem
najvišjem domobranskem organizacijskem organu sta sodelovala kot
člana tudi takratni ravnatelj ljubljanske Opere **Vilko Ukmar** in profesor
Jože Osana, iz nekega drugega zapisnika seje odseka za kulturo⁹⁸ pa
razberemo, da je bil član tega "uglednega domobranskega" organa na
Slovenskem tudi profesor **Zvonimir Ciglič**. Ta je bil imenovan celo za
referenta v referatu za negovanje simfonične glasbe. Zbral naj bi bil
člane orkestra in z njimi pričel vaditi v juliju 1944. O delovanju tega
ansambla pa žal nimamo na razpolago nobenih podatkov, očitno je
njegove morebitne nastope zasenčil Šijančev Radijski simfonični orke-
ster, ki je ves čas druge svetovne vojne v Ljubljani nastopal na rednih
abonmajskih koncertih, sam ali s tujimi solisti in dirigenti. Delo odsekov
slovenskega domobranskega Informacijskega oddelka je bilo nagraje-
vano, plačano. O tej specifikki slovenskega kvizlinštva govori še en
dokument.⁹⁹ Od 1. julija 1944 naprej je deloval tudi referat za narodopis-
je, in to kot tretji organ tega najvišjega slovenskega domobranskega
upravno-političnega organa.¹⁰⁰ Prva dva sta bila referat za občestveno
in duhovno kulturo in referat za glasbo in ples. Članstvo v teh "speciali-
ziranih" umetniških organih ni bilo pretirano. Iz ohranjenih številc je
razvidno, da je marsikdaj šlo bolj za formalnost kot v resnici za množič-
no glasbeno ozaveščanje. Tako je npr. mali orkester štel "le" enaindvaj-
set glasbenikov, pevski zbor "le" osem pevcev itd.¹⁰¹

Drugi vir¹⁰² govori o načrtu delovanja Narodne prosvete in njenih
petih skupin, ki naj bi opravljale kulturno-prosvetno delo med naro-

dom: Lutkovno gledališče, Mali orkester "z 21 člani je do sedaj /?/ imel pet koncertov: štiri v Postojni za Narodne pionirje, enega pa v Ljubljani na Taboru za delavce. Vodi ga g. Ciglič Zvonimir. Orkester ima pripravljenih nekaj skladb, ki bi jih lahko odigrali v Ljubljani, pa tudi na deželi. Grupa je sicer organizirana vendar zaradi nenačrtnosti dela in zaradi nejasnosti kam pravzaprav ta skupina spada, ne rodi tistega uspeha kot bi ga lahko. Vaje imajo v Frančiškanski dvorani dvakrat na teden".¹⁰³ V nadaljevanju pa lahko razberemo tudi nekaj v zvezi z delovanjem Pevskega zbora, ki "še ni organiziran."¹⁰⁴ Na koncu poročila je zaradi očitnih težav z delovanjem še nekaj pozivov, med katerimi je še najbolj prepričljiv: "V interesu stvari je, da se uprašanje Narodne prosvete čim prej in v celoti reši, ker se bodo v nasprotnem primeru še ti ljudje razšli. Da bodo plodno delovale te grupe je tudi potrebno, da se sodelavce zaščiti glede dela, kar je oči vidno mogoče, saj člani Malega orkestra pa tudi Malega gledališča so bili do sedaj nekako izvezeti."¹⁰⁵

NAMESTO SKLEPA – FINALE IN CODA

Tudi po vojni, po letu 1945, se je slovensko domobranstvo tu pa tam še obujalo. Malo manj sicer v glasbenem pogledu, čeprav so nekateri slovenski kvizlingi z emigriranjem preko Italije v oddaljeno Argentino ali Kanado in ZDA še nadaljevali svoje medvojne dejavnosti. Tak je bil prav gotovo Drago Mario Šijanec v Argentini pa Jože Osana najprej v Argentini in potem še v Kanadi.

Na Slovenskem je ta dejavnost ponovno oživila z zadnjim pojavom demokratizacije in s slovensko pomladjo 1991. Iz tega časa je namreč ponovna obuditev Nove slovenske zaveze, neposredne nadaljevalke slovenskega domobranstva. V nadaljevanju njene propagandne dejavnosti je še najbolj zanimiva revija z naslovom *Zaveza*. Ta je doslej že objavila marsikateri (po)natis katere od že navedenih in obravnavanih domobranskih pesmi, ki pa so v vseh obravnavanih muzikoloških kriterijih glasbene analize še vedno ostale preproste, na izjemno nizki strokovno kompozicijski ravni. Kljub nekaterim novim harmonizacijam in priredbam (Lojze Mav, Jože Osana, Maks Strmčnik idr.) so vse domobranske pesmi ohranile svojo prvotno podobo.

Nekaj še odprtih vprašanj slovenskega domobranstva je razgrnil v enem od obširnih in objavljenih intervjujev eden njegovih pomembnejših sooblikovalcev skladatelj in dirigent **Zvonimir Ciglič** (roj. 1921, živi v Ljubljani).¹⁰⁶ Pogovor je izšel pod naslovom *Med Bogom in Satanom-Trnjeva pot skladatelja, dirigenta in glasbenega pedagoga Zvonimirja Cigliča* (Slovenec, 7.–12. november 1994, str. 18; intervju opravil Ive A. Stanič). Iz njegovega obsežnega orkestralnega opusa lahko iz medvojnega ustvarjanja navedemo: *Silhueto* (1943) in *Nokturno* (1944). Našlo pa bi se še kaj.

Nekaj povojnih obuditev domobranske glasbe najdemo tudi v okviru sprave med tako imenovanimi "levimi" in "desnimi" silami na Slovenskem. Ena takšnih priložnosti je vsakoletna poklonitev povojnim (nedolžnim) žrtvam v Kočevskem Rogu. Za to in podobne priložnosti so bile posebej skomponirane in izvedene priredbe poljske vojaške pesmi iz leta 1584 neznanega avtorja *V črnem Rogu*, slovensko besedilo je napisal Jože Snoj, za bas-bariton in trobila,¹⁰⁷ *Slovo* poljske vojaške pesmi iz leta 1830, neznanih avtorjev, prevod besedila je oskrbel dr. Tone Pretnar, za bariton in trobila¹⁰⁸ in *Sonce že doli gre*¹⁰⁹ za štiriglasni zbor (a cappella). Še prej so tudi v povojni Zavezi izšle naslednje domobranske pesmi: *Moja domovina* (Lojze Mav; priredba Maks Strmčnik in harmonizacija Jože Osana,¹¹⁰ *Naj čuje nas* (Lojze Mav)¹¹¹ in *Domobranci* (neznani avtor).¹¹² Podobni poskusi so znani tudi iz likovnega, književno-literarnega sveta, ... in drugih področij. Slovensko domobranstvo je kljub skromnim dosegom v čistih umetniških dosežkih ostalo živ soelement slovenske politične, (raz)narodovalne in tudi umetniške potence.¹¹³

Tak je skoraj frenetični poskus prizanja pesnika Franceta Balantiča, ponatis domobranskih *Črni bukev*, pesniški poskus avtorja Henrika Dolesa s povojno zbirko *Tvoj sin, svetloba*, takšna je bila morda tudi ena zadnjih razstav Slovenske kulturne akcije iz argentinskega Buenos Airesa z naslovom *Zapisi iz zdomstva*. Morda bi v tej galeriji obravnavanja slovenske glasbene "desnice" še lahko dodali nekatere v zdomstvu delujoče slovenske glasbenike, kot so Jože Osana in Drago Mario Šijanec pa skladatelji **Marko Bajuk**, **France Czigan**, **Alojzij Geržinič** (roj. 1915), **Silvo Mihelič**, **Mirko Renner** (1919–1993), dr. **Julij Savelli** (1912–1993), **Mirko Špacapan**, **Vendelin Špendov** in **Jože Šterbenc**. Tu so potem še reproduktivni umetniki: altistka **Franja Golobova** (poroč. Bernot, 1908–1984), zborovodkinja **Anka Savelli—Gaser** (roj. 1941), pevci, tako ali drugače še dandanes prisotni na slovenski glasbeni sceni: sopranistka **Veronika Fink-Menvielle** (roj. 1963), mezzosopranistka **Bernarda Fink-Inzko** (roj. 1955), bas-baritonist **Marko Fink** (roj. 1952), baritonista **Marko Bajuk** (roj. 1952), **Juan Vasle** (roj. 1954) idr.; vsi po vrsti vedno manj povezani z belogardizmom, saj kot potomci Slovencev iz Argentine plemenitijo slovenski glasbeni prostor z glasbo, ki je vse prej kot omejena in ozko usmerjena. Vsi so odlični reproduktivci, lahko bi celo rekli neke vrste "predstavniki nevtralne, sredinske, neodvisne generacije, most in sprava med Slovenci", ki je morda sami ne bi nikoli zmogli?

Ali sedaj res že lahko postavimo univerzalno ločnico med tako imenovano "levo" usmerjeno, partizansko glasbo in njeno radoživo ter ves vojni čas prisotno nasprotnico, "desno" usmerjeno, domobransko? Razlike med njima so bile idejne in glasbene, strokovne in laične. Pa

vendar bi bilo še najbolj "humano", morda tudi pošteno iskanje tiste prave teoretične in praktične resnice, ki bi "po poti lepote pripeljala do nje."¹¹⁴ Kritična misel o umetnosti nasploh je bila živa veliko prej, preden sta se pojavila partizanstvo in domobranstvo. Gre za neke vrste "pacifizem, humanizem in antimilitarizem prave /likovne/ umetnosti vojnega časa".¹¹⁵

Naj ne izzveni sklep te skice preoptimistično, če v primerjavi s slovensko glasbo narodnoosvobodilnega boja postavimo slovensko domobransko glasbo kar najnižje, v "preddverje slovenske glasbene polpreteklosti" nasploh. Primerjava dveh največjih sopotnic in nasprotnic glasbe na Slovenskem med drugo vojno je v prid partizanski, ki je vendarle nekaj stopenj nad domobransko. Že predhodne študije so namreč pokazale, da je partizanska glasba po glasbenem opusu kakor po kakovosti "pomenila v primerjavi z glasbo ostalih južnoslovanskih narodov in narodnosti neprimerno večji razcvet. Prednjači pa tudi v primerjavi z drugimi evropskimi narodi (Češko, Finsko, Francijo, Italijo, Madžarsko, Nemčijo, Poljsko, Romunijo, Slovaško, /nekdanjo/ Sovjetsko zvezo in državami le-te ter Španijo) in njihovimi glasbenimi opusi in opusi njihovih osvobodilnih gibanj. Kaj podobnega, kar je dala slovenskemu narodu partizanska glasba oziroma slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju, bi komajda lahko našli v dandanašnjih osvobodilnih gibanjih in modernih vojnah v deželah Afrike, obeh Amerik, Azije in še kje." ¹¹⁶

Kakšno pa je bilo zadržanje slovenskih glasbenikov med zadnjo vojno, bi pokazale edinole podrobne analize s prepotrebnimi bio- in bibliografijami. Delovanje številnih slovenskih glasbenikov (ustvarjalcev in poustvarjalcev) pa daje iz določene znanstvene in časovne distance vsaj nekatere indice, da so nekateri bolj kolaboracionirali z okupatorji in njihovimi sodelavci kot ne: Marko Bajuk st. (1882-?), Julij Betetto (1885—1963), Janez Bole (roj. 1919), Zorka Bradač (roj. 1916), Miroslav Brajnik (roj. 1920), Franjo Bregar st. (1910-?), Danilo Bučar (1896–1971), Vilma Bukovec (roj. 1920), Jakov Cipci (1901—1975), Stanko Colnarič (roj. 1922), Anica Čepe (1919-?), dr. Josip Čerin (1867–1951), Drago Čuden (1915–1988), Danilo Danev (roj. 1915), Ado Darian (1895–1966), Albert Dermelj (1912–1986), Anton Dermota (1910–1989), Vladimir Dolničar (1911–1967), Erika Druzovič (roj. 1911), Hinko Druzovič (1873–1959), Jeanette Foedransperg (1885–1956), Ivan Franci (1907–1987), Rudolf Franci (roj. 1920), Emil Frelih (roj. 1912), Tone Gašperšič (roj. 1916), Jože Gašperšič (roj. 1921), Jarmila Gerbič (1877–1964), Zlata Gjungenac-Gavella (1898–1982), Franjo Godec (1917-?), Ivan Gorenšek (1902-?), Milan Gorenšek (1917-?), Jože Gostič (1900–1963), Ivan Grbec (1889–1966), Jože Gregorc (roj. 1914), Jurij Gregorc (1916–1985), Miro Gregorin (roj. 1913),

Adolf Groebming (1891–1969), Jože Hanc (roj. 1914), Lojze Hercog (1894–1970), Valerija Heybal (1918–1994), Irma Hladnik (1897–1978), Hilda Horak (1914–1995), Silva Hrašovec (1910–1994), Joško Juvančič (1903–1954), Karel Jeraj (1874–1951), Karola Jeraj-Škerjanc (roj. 1911), Peter Jereb (1868–1951), Maks Jurca (1913–1982), Elza Karlovac (1910–1961), dr. Roman Klasinc (roj. 1907), Mila Kogej (1903–1982), Anton Koren (1907–1987), Štefanija Korenčan-Odar (1905–?), Ladko Korošec (1920–1995), Pavel Kozina (1878–1945), Marjan Kristančič (1908–1982), Josip Križaj (1887–1968), Srečko Kumar (1888–1954), Egon Kunej (roj. 1912–1997), Ksenija Kušej-Novak (roj. 1914), Janez Laharnar (1866–1945), France Langus (1920–1972), Josip Lavtižar (1851–1943), Ivan Levar (1888–1950), Ciril Ličar (1894–1957), Hilda Lobe (1903–1995), Pavla Lovše (1891–1964), Stana Lovšin (1919–?), Marica Lubej (1902–1983), Friderik Lupša (1908–1986), Vera Majdič (1898–1994), Cirila Medved (1893–1968), Danilo Merlak (1921–1979), Anita Meze (1913–1980), Manja Mlejn timer (roj. 1915), Alojzij Mihelčič (1880–1975), Slavko Mihelčič (roj. 1912), Anton Neffat (1893–1950), Ivan Noč (1901–?), Pavel Oblak (roj. 1922), Rudi Omota (roj. 1910), Anton Orel (1914–1948), Rihard Orel (1881–1966), Marcel Ostaševski (roj. 1916), Maruša Patik (roj. 1920), Josip Pavčič (1870–1949), Milan Pertot (1900–1967), Jelica Pertot-Portograndi (roj. 1909), Tone Petrovčič (1900–?), Leon Pfeifer (1907–1986), Josip Pikelj (roj. 1913), Ferdo Pirc (roj. 1918), Anton Pogačar (1913–?), Milica Polajnar (roj. 1915), Leopold Polenec (1912–1974), Štefanija Polič (1893–1978), Jadviga Poženel-Štrukelj (1901–?), Ciril Pregelj (1897–1966), Stanko Prek (roj. 1915), Robert Primožič (1893–1943), Frančišek Pristov (roj. 1919), Anton Prus (roj. 1921), Mirko Pugelj (1901–1974), Gustav Rakuša (1905–1976), Angela Ramšak (1905–?), Pavel Rančigaj (1899–1972), Pavel Rasberger (1882–1967), Anton Ravnik (1895–1989), Janez (Ivan) Rijavec (1905–1980), Josip Rijavec (1890–1959), Dana Ročnik-Gregorič (1914–1994), Marjan Rus (1905–1974), Mirca Sancin (1901–1970), Franjo Serajnik (1874–1955), Miloš Skrbinišek (1915–?), Samo Smerkolj (roj. 1921), Venčeslav Snoj (1908–1967), Viktor Steska (1868–1946), Viktor Šafranek (1908–1979), Mario Šimenc (1896–1958), Viktor Šonc (1877–1964), Niko Štirtof (1890–1944), Andrej Štrukelj (roj. 1909), Slavko Štrukelj (1914–?), Avgust Šuligoj (1900–?), Zdravko Švikaršič (1885–1986), Stanko Trobina (roj. 1907), Angela Trost (1883–1962), Anton Trost (1889–1973), Emil Ulaga (roj. 1911), Anton Uršič (1905–1964), Ksenija Vidali—Žebre (roj. 1913), Valens Vodusek (1912–1989), Marica Vogel timer (1904–1976), Ubald Vrabec (1905–1994), Jurče Vreže (1906–1987), Albin Weingerl (roj. 1923), Wanda Wistinghausen-Chulawska (1877–1946), Srečko Zalokar (roj. 1917), Zora Zarnik (1904–1972), Ludvik Zepič (1887–1971), Drago

Zupan (1897–1966), Martin Železnik (1891–?), Janko Žirovnik (1855–?) in Davorin Župančič (1912–?).¹¹⁷ Po eni od predhodnih ugotovitev (1988/89, op. pisc.), ki je pomenila nekakšen pregled biografij slovenskih skladateljev, glasbenikov, izvajalcev, dirigentov, zborovodij, piscev, smo že ugotovili, da je v času narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem od vsega približno 250 ugotovljenih skladateljev in glasbenikov, delovalo 47 levo usmerjenih in 52 desno usmerjenih.¹¹⁸ Celoten glasbeni opus levo usmerjenih je precej presegel glasbeni opus desno usmerjenih: 22 scenskih del (6 oper, 6 operet, 3 glasbene drame, 3 druga scenska dela s petjem in 4 parodični skeči), 537 vokalnih del (50 zborov s spremljavo, 410 zborov brez spremljave, 77 samospevov in del za glasove s spremljavo), 90 instrumentalnih del (9 za simfonični orkester, eno za godalni, 26 za pihalni, 13 za vokalne soliste, zbor in orkester, dve za mali orkester – jazzovska in zabavna dela, eno za harmonikarski orkester, 17 komornoglasbenih del in 21 solističnih instrumentalnih del) ter 88 del brez znane zasedbe, skupaj torej **737** najrazličnejših del, priredb in harmonizacij.¹¹⁹

Je pa seveda na slovenskem glasbenem odru še vedno realna prisotnost sedanje domobranske glasbe ali glasbe skladateljev na tujem.¹²⁰ In čeprav ima tudi dovolj zunajglasbenih ideoloških konotacij, je vendarle pozitivno, da se sploh pojavlja. Kot piše ob eni takšnih priložnosti muzikolog, zgodovinar cerkvene glasbe in glavni urednik Cerkvenega glasbenika dr. Edo Škulj: *“Ko je leta 1945 v Sloveniji zasijala komunistična svoboda, so se nekateri Slovenci umaknili v zavetje za državnimi mejami. Največ jih je šlo na Koroško, nekaj tudi v Italijo. S seboj so odnesli slovensko vernost, besedo in kulturo, ki se je obdržala predvsem v slovenski pesmi. Z njo so se v domišljiji vračali v rojstne kraje ali so žalovali za svojimi mrtvimi.*

V tujini Slovenci niso obesili svojih citer na vrbe, kot nekdanj Judje v babilonskem izgnanstvu, ampak so jih vzeli v roke in zapeli. Kar samodejno so nastajali zbori, če je skupina pevcev le dobila zborovodja. Zopet se je uveljavilo staro pravilo: dobrih ali slabih zborov ni, dobri ali slabi so zborovodje. Zato so nekateri zbori dosegli prav zavidljivo raven, npr. emigrantski pevski zbor pod vodstvom Andreja Pogačarja. Zaradi pomanjkanja pesmaric so si zborovodje pomagali s tem, da so prirejali ljudske pesmi. Tisti, ki so bili poklicni glasbeniki, čeprav med njimi ni bilo nobenega skladatelja, so ustvarili prave bisere v obliki venčkov ljudskih pesmi. Pozneje so zlagali tudi umetne zborovske skladbe in samospeve. Zelo posrečena je zamisel, da ob 50. obletnici slovenskega izhoda Koroška poje slišimo vsaj nekaj skladb tistih slovenskih skladateljev, ki jih je komunistična revolucija pognala po svetu. Še bolj posrečena pa je zamisel, da bo v tem letu (1995, op. pis.) Krščanska kulturna zveza izdala zborovske Skladbe slovenskih skladateljev na tujem, in

sicer v treh zvezkih: posvetni mešani zbori, cerkveni mešani zbori in ženski zbori."¹²¹

Prav tako je pomemben tudi podatek, da se nenehno bogati glasbeno dejavnost potomcev slovenskih domobrancev v ekzilu; najbolj vsekakor v Argentini in Kanadi. Na podlagi dosegljive diskografije (plošče in kasete) si približe vsaj na kratko oglejmo šest dosegljivih glasbenih (zvočnih) kaset (vse so izšle v letu 1993, na njih pa so posnetki dekliških, otroških, mladinskih, mešanih, moških in ženskih pevskih zborov, orkestralna glasba za harmonikarski orkester, nastali v letih 1959 do 1982 in pa lasersko ploščo (iz leta 1993) z naslovom *Domobranske pesmi in koračnice*.

Dekliški, Otroški in Mladinski pevski zbor pri župniji Marija Pomagaj v Torontu pojejo izmenoma tako slovensko kot ameriško in kanadsko glasbeno literaturo.¹²² Na vseh posnetkih je ime zborovodje Toneta Zrneca, največkrat pa gre za izvirno ali prirejeno slovensko narodno pesem: *Roža na urtu, Barčica, Hribčki ponižajte se, Lepo moje ravno polje, Da bi biva liepa ura, Dobro jutro boutra, Leži,leži,ravno polje, Žalovale še rož'ce so, Goreči ogenj, Pojdam u rute, Ta zima že zapuša nas, Kresniček, Zvezdica zaspanka; Vrana poje, Korenjak, Dedek samonog, Cvilimožek, Je ptička priletela, Prvošolka, Slovenski svobodnjaki, Bog je ustvaril zemljico, Bežimo,tecimo, Dekle je po vodo šla, Uččenjak, In povedat' so prišli, Tam stoji pa hlevček, Kaj se vam zdi, Sijaj,sijaj,sončece, O Katri; Domovini, Oj,zlati časi, Pobelego pol'e, Moj očka 'ma konjička dva, Čuk se je oženil, Večer za našo vasjo, Vušnejša ja ni, V Gorenjsko oziram se, Oj,Triglav,moj dom, Lepa Jana, Jaz pa pojdem na Gorenjsko, Od kneza Marka, Zapojmo pesem, Preko polja gre pomlad, Kosova svatba, Kmetič na svetu veselo, Le angel me je klical, Med volom in oslom, Eno dete je rojeno, Sveta noč, Jezušček na slamici, Božična noč, Pred tebe,božje dete, Počivaj milo detece, Zapoj veselo,o kristjan, Gospod je vstal, Poglejte duše in Jezus naš je vstal od smrti. Vsakdo, ki vsaj malo spremlja slovensko zborovsko petje, ve, da gre v navedenih besedilih za univerzalno mladinsko glasbeno literaturo in ustvarjalnost skladateljev: Viktorja Mihelčiča, Petra Liparja, Rada Simonitija, Matije Tomca, Tonea Zrneca, Vasilija Mirka, Radovana Gobca, Lojzeta Mava, Luke Kramolca, Janeza Kuharja, Jurija Flajšmana, Jakoba Aljaža, Antona Jobsta, Cirila Preglja, Oskarja Deva, Mirka Renerja, Franca Ačka in Jerka Gržinčiča. Vsi so različno idejno in slogovno usmerjeni in če k njihove- mu opusu prištejemo številne narodne pesmi s celotnega slovenskega etničnega ozemlja, tostran in onstran meja, lahko vsaj na splošno spet govorimo o "spravi" v glasbeni umetnosti. Ta je na omenjenih posnetkih vsekakor tako univerzalna, da kakšnih posebnih ideoloških razdorov v zdaj že drugi, tretji generaciji slovenskega ekzila ni treba ne iskati ne podžigati. Vsekakor potrjuje to tezo tako izbor naslovov kot tudi*

avtorjev. Na zvočni kaseti z naslovom *Trenutki z Baragom* so posnetki že omenjenih in živečih slovenskih domobrancev (Jože Osana) kot tudi nekaj instrumentalne glasbe in kanadsko zvonoslovje. Poleg vokalne slišimo na njej še nekaj kar najbolj univerzalne instrumentalne (orkestralne in solistične) glasbe. Zvočna kaseta z naslovom *Orkester Lebarjeve harmonikarske šole* (Toronto, Kanada) pa prinaša zgolj orkestralno glasbo. Priredbe za 15-članski harmonikarski orkester, sestavljen iz Slovencev in Kanadčanov, sta največ prispevala Tone Zrnec in dirigent Matija Lebar. Na njej je marsikateri že navedeni naslov slovenske ljudske ali narodne pesmi. Šesta zvočna kaseta prinaša moške zборе. Gre za posnetke Okteta slovenskih fantov (ustanovitelj in organizacijski vodja Lojze Oražem, pevovodja Tone Zrnec). Tudi na tej kaseti so univerzalna slovenska glasbena besedila, kot na primer *Nocoj pa, oh nocoj*, *Na trgu*, *Moj deklič*, *Po jezeru bliz' Triglava* in *Glejte, kako umira pravični*, skladatelj Frana Venturinja, Vasilija Mirka, Petra Jereba, F. S. Vilharja in Jakobusa Gallusa. In na njej ni najti drugega kot zgolj "čisto glasbeno umetnost."

Povsem drugačen pa je kontekst laserske plošče – zgoščenke z naslovom *Domobranske pesmi in koračnice*.¹²³ Poleg Jenkove *Naprej zastava slave*, *Mi smo slovenski vojaki*, *Vsi so prihajali*, *Moja domovina*, *Regiment po cesti gre*, *Delaj dekle pušelj*, *Oj, Doberdob*, *Vsi so prihajali*, *Triglavska koračnica* in *Slovenija v svetu*, so na njej tudi "biseri slovenskega domobranstva": *Mi legionarji*, *Domobranska koračnica*, *Za dom v boj*, *Slovenski domobran*, *Naj čuje nas* in *Kdor ima srce* (*Rupniku podarjena*). Izvajalci "Preživeli domobranci in prijatelji" z dirigentom I. Križmanom, ob spremljavi J. Osane in J. Oražma, ki so izdali lasersko ploščo (in kaseto) v Torontu 5. marca 1995, "ob 50 obletnici pomorje-ne slovenske Domobranske vojske, zvijačno vrnjene iz Vetrinja, na Koroškem leta 1945", pa imajo gotovo s tem diskografskim dosežkom bistveno drugačne kot zgolj glasbene in umetniške namene.

Slovenija je imela oboroženo kolaboracijo. Glavne oborožene formacije, ki so se bojevale proti partizanom, so bile vaše straže in Legija smrti, ki jih je okupator preimenoval v Prostovoljno protikomunistično milico, Slovensko domobranstvo, Slovenski varnostni zbor, Gorenjska samozaščita (Oberkrainer Selbstschutz) in četniški oddelki.¹²⁴ Vse te enote so ustanovili, ker so imeli v OF vodilno vlogo komunisti in je VOS OF v Ljubljani usmrtil nekaj deset Slovencev (kolaboracionistov in drugih nasprotnikov). Do pomladi 1942 se je v Ljubljani izoblikoval t.i. protikomunistični tabor. V njem je bila tudi večina duhovščine ljubljanske škofije iz Ljubljane, Dolenjskega in Notranjskega (z Gorenjskega, Štajerskega in Koroškega je okupator izgnal večino duhovščine); od nje so papeževa okrožnica *Divini redemptoris* in pravila Katoliške akcije zahtevali boj proti komunizmu. Organizacijsko obliko je ta odpor dobil

aprila ali maja 1942 v Slovenski zavezi, ki je bila omejena na Ljubljansko pokrajino in je istega meseca ustanovila prve ilegalne oddelke. Posamezne stranke oz. gibanja so že 1941 ustanovile nekakšne legije (Slovenska, Sokolska, Narodna), ki bi se morda kdaj obrnile proti okupatorju, so pa predvsem delovale na obveščevalnem in propagandnem področju proti OF. Prvi ilegalni oboroženi oddelki, podrejeni Mihailovičevemu zastopniku za Slovenijo, majorju Karlu Novaku, so se zaradi šibkosti sčasoma podredili italijanskemu okupatorju in postali sestavni del njegovega okupacijskega sistema. Iz prvih protipartizanskih in protikomunističnih oddelkov je na vzhodnem Dolenjskem junija 1942 nastal lažni partizanski, t.i. Štajerski bataljon; ko so ga partizani odkrili, je julija 1942 iz njega nastala Legija smrti, ki je že odkrito sodelovala z italijansko vojsko pri preganjanju partizanov.¹²⁵ Odkar sta nemški okupator in protikomunistični tabor v Ljubljani septembra 1943 ustanovila Slovensko domobranstvo ter ga usmerila v boj proti partizanstvu, so se na Dolenjskem in Notranjskem okrepile prvine državljanske vojne. Te pa so se z ustanovitvijo Slovenskega narodnega varnostnega zbora novembra 1943 na Primorskem in v začetku 1944 Gorenjske samozaščite (Oberkrainer Selbstschutz) ter jeseni 1943 četništva na Štajerskem v neki, sicer manjši meri razširile tudi na te pokrajine.¹²⁶ Zatorej lahko z vso odgovornostjo in odkritostjo zapišemo, da v Evropi najbrž ni bilo nobeno odporništvo tako sistematično organizirano kot slovensko, temu pa je prav tako sledila edinstvena kolaboracija. Vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja se je že na začetku 1944. leta zavzemalo za *“bolj načrtno, bolj sistematično in s pogledom v daljšo perspektivo”* usmerjeno razvijanje ljudske oblasti in slovenske državnosti v Jugoslaviji. Temu so bili namenjeni odloki in sklepi 1. zasedanja SNOS v Črnomlju (19. in 20. februarja 1944). Predsedstvo SNOS je z odseki in komisijami in zavodi usmerjalo dejavnost na civilnem področju povsod tam, kjer je moglo, in pripravljalo ukrepe za povojno življenje. V Evropi najbrž ni bilo nobeno odporništvo tako sistematično organizirano kot slovensko: imelo je svoje ustanove, kot so Znanstveni inštitut pri predsedstvu SNOS, Denarni zavod Slovenije, Slovensko narodno gledališče, široko razvejeno šolstvo z nekaj sto osnovnimi šolami ter že s prvimi glasbenimi šolami in pevovodskimi in zborovodskimi tečaji, dve godbi, radijsko postajo itd.¹²⁷

OPOMBE

- ¹ Prim. Enciklopedija Slovenije, 2. knj., Ce-Ed Mladinska knjiga, Ljubljana 1988, str. 308.
- ² Prim. izjavo J. Jacqueta v sklepih mednarodnega teatrološkega simpozija v Arrasu (Francija, 1957) in A. Rijavca, Glasba kot ceremonija in ritual v NOB Slovenije v letih 1941-45 in kasneje, tipk. hrani avtor, 13. kongres Mednarodnega muzikološkega društva, Strasbourg (Francija, 29. 8.-3.9. 1982).
- ³ Prim. F. Križnar, Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1992, str. 90-91.
- ⁴ Prim. P. Mihelčič, Več kot pesem (v.: Delo, 16/1974, št. 100, 29. 4. 1974, str. 2).
- ⁵ Prim. Repertoar slovenskih gledališč 1867-1967, Slovenski gledališki in filmski muzej, Ljubljana 1969 in periodični (slovenski ter nemški) tisk 1941-1945 v Ljubljani in Mariboru (Ljubljana: Jutro, Slovenski narod in Slovenec, hrani NUK-Časopisna zbirka; Maribor: Štajerski gospodar in Mariborer/Marburger/Zeitung, hranita NUK-Časopisna zbirka v Ljubljani in Višja študijska knjižnica /danes Univerzitetna knjižnica/ v Mariboru).
- ⁶ Opomba avtorja F. Križnarja.
- ⁷ Prim. Marburger Zeitung, 83/1943, št. 356, Maribor, 22. 12. 1943, str. 3.
- ⁸ Prim. L. Kunst-Dolgan, Oris razvoja glasbene šole v Kranju (v.: Glasbena šola v Kranju ob 50-letnici obstoja in delovanja, GŠ Kranj 1959).
- ⁹ Ibidem.
- ¹⁰ Prim. Jutro, Slovenec in Slovenski narod, 1941-1945, hrani NUK-Časopisna zbirka.
- ¹¹ Prim. C. Budkovič, Glasbena šola Narodnega železničarskega glasbenega društva "Sloga" v Ljubljani, (v.: Obzornik Prešernove družbe, Ljubljana 1987, št. 1-2, str. 912 in ibidem, št. 3, str. 220-25).
- ¹² To gradivo (zaenkrat) še vedno ni dosegljivo (op. F. Križnarja).
- ¹³ Avtor (F. Križnar) je v predhodni publikaciji (prim. Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju, ibidem, v tabeli številka 7 na strani 145 obdelal natančno število koncertov v Celju, Ljubljani, Mariboru in Novem mestu ter naštel 76 simfoničnih, zborovskih in vokalno-instrumentalnih koncertov (cerkvenih in posvetnih), 63 solističnih in komornih koncertov (spet skupaj cerkvenih in posvetnih), v skupnem seštevku 139 prireditev v času 1941-1945.
- ¹⁴ Prim. Mariborer/Marburger/Zeitung, Slovenec in Slovenski narod, 1941-1945.
- ¹⁵ Leta 1946 ga je nasledila Tržaška filharmonija, ki se je kasneje ponovno preimenovala v Radijski (simfonični) orkester Slovenske filharmonije.
- ¹⁶ Prim. Jutro, Mariborer/Marburger/Zeitung, Slovenec in Slovenski narod, 1941-1945.
- ¹⁷ Prim. Mariborer/Marburger/Zeitung, 1941-1945.

- ¹⁸ Prim. ustni pogovor z V. Ukmarjem, 13. 6. 1987 (posnetek pogovora hrani F. Križnar).
- ¹⁹ Ibidem.
- ²⁰ Prim. Slovenec, 69/1941, št. 158-61, 8. do 11. 7. 1941, str. 3: št. 158 (8.7.1941); ibidem, št.159 (9.7.1941), in ibidem, št. 161 (11.7.1941).
- ²¹ Prim. Cerkvni glasbenik, 1941–1945, hrani NUK-Glasbena zbirka.
- ²² Ponovno in redno izhaja kot mesečnik (združene po tri številke vsakega letnika) od 1978 naprej.
- ²³ I. Durjava, Blišč in beda velikega časa: Likovna umetnost na Slovenskem in druga svetovna vojna (osnutek za študijo; v.: Borec, 46/1994, št.5, april 1994, str. 320-43).
- ²⁴ Ibidem, str.322 in op. na str. 341.
- ²⁵ R. Simoniti, Partizanka Ana (v.: F. Križnar, Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju, ibidem, str. 101).
- ²⁶ Ibidem, str. 94-95.
- ²⁷ I.Durjava, ibidem, str. 325.
- ²⁸ Ibidem, str. 326.
- ²⁹ O vseh teh pojavih in oblikah delovanja je na razpolago že kar obsežna literatura. Glavna pozornost dosedanjih raziskovalcev je bila usmerjena predvsem v kulturno in še posebej glasbeno življenje kot del narodnoosvobodilnega boja. Neprimerno skromneje pa so obdelana poglavja kulturnega in še posebej glasbenega življenja nasprotni strani, morda tudi zato, ker je bilo to nasploh skromnejše, pa še o tistem, ki je bilo evidentno, se je ohranilo bore malo razpoložljivih dokaznih dokumentov (prim. F. Križnar, ibidem, str. 171–173, Viri in literatura).
- ³⁰ M.Šušteršič, Kdo je kulturni (v.: Slovensko domobranstvo, 1-2 / 1945, št.13, 8. 2. 1945).
- ³¹ K. Mrak-Bulovec, Slovensko domobranstvo, 1/1944, 28. 12. 1944, št. 11.
- ³² U-, Iz Ljubljane, Nagradni natečaj za domobransko koračnico (v.: Jutro, 23/1943, 29. 12. 1943, str.3).
- ³³ Izraz smo si (po I. Durjava, ib., str. 331 in op. 32 na str. 342) sposodili pri Umberto Urbaniju, vodji italijanskega tiskovnega urada, iz njegove knjige, posvečene slovenski umetnosti s poudarkom na književnosti (prim. U. Urbani, Picolo Mondo Sloveno/=Mali slovenski svet, Ljubljana 1941-XX).
- ³⁴ Ibidem in še dodatno: Visoki komisar obiskal Glasbeno akademijo. Zagotovil je podporo vlade kulturnim zavodom, zahteval pa lojalno sodelovanje z oblastmi (v.: Slovenec, 70/1942-XXI, št. 268a, 20.11.1942, str. 2).
- ³⁵ Ibidem.
- ³⁶ Ibidem.
- ³⁷ Prim. CG, 64/1941, št. 5-6, str. 65: "Na letošnji Veliki petek 11. aprila 1941 so italijanske vojne čete zasedle Ljubljano in del slovenskega ozemlja. 3. maja je bila s Kraljevim odlokom ustanovljena Ljubljanska pokrajina kot nova provinca Italijanskega Kraljestva. Za vodjo Ljubljanske pokrajine je bil imenovan Visoki Komisar Ekscelenca Emilio Grazioli. Novoimenovani Visoki Komisar je po nastopu svoje službe takoj

stopil v stik z raznimi zastopniki našega ljudstva in se je s pravim razumevanjem in uso vnemo zauzel za potrebe naše pokrajine, ki jim je Rim velikodušno dal posebno avtonomno ustavo. Po tej ustavi nam bo ostal ohranjen naš slovenski jezik in bodo obvarovana naša kulturna in etična izročila. Tako – upamo – se bo tudi naša slovenska cerkvena in svetna glasba mogla istotako še v bodoče s podporo novih oblasti samobitno uspešno in plodno razvijati.”

³⁸ Prim. CG, 64/1941, št.7-9, str. 93-96 in ibidem, št. 10-12, str. 108-12.

³⁹ Prim. Nagovor vodje Urada za propagando, tisk in kulturo (v.: Družinski tednik, 16/1944, 28.9.1944, str.2).

⁴⁰ Prim. M. Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, 4. knj., Ljubljana 1973, str. 241.

⁴¹ td, Kulturni obzornik. Dve domobranski pesmarici (v.: Slovenec, 72/1944, 11. 10. 1944, str. 3). Pri tem je za ugotavljanje domobranskega glasbenega življenja in dela na Slovenskem pomembna le prva, kajti druga prinaša v nasprotju s prvo (note in napevi) le 60 besedil za domobranske pesmi (op. F. K.).

⁴² Ibidem.

⁴³ Orig. tisk hrani NUK-GZ.

⁴⁴ F. Križnar, Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju, ibidem, str. 40.

⁴⁵ Naj v tej zvezi navedemo vsaj nekatere (dosegljive) monografije o slovenskih glasbenikih, ki so “preživeli” vojni čas, čas med leti 1941–1945: Julij Betetto (C. Cvetko, Lj., 1990), Anton Jobst (F. Križnar, Lj., 1990), Marjan Kozina (C. Cvetko, Lj., 1983), Anton Lajovic (D. Cvetko, Lj., 1985), Sveto Marolt-Špik (C. Budkovič, Lj., 1977), Slavko Osterc (D. Cvetko, Lj., 1993), Mirko Polič (C. Cvetko, Lj., 1995), Risto Savin (D. Cvetko, Lj., 1949), Lucijan Marija Škerjanc (Lj., 1958) idr.

⁴⁶ Prim. F. Križnar, Anton Jobst, 1894–1981, življenje in delo glasbenika in skladatelja, Pegaz, Ljubljana 1990.

⁴⁷ Kogojevi dnevi 1980–1994, 15 let, napisal in uredil F. Križnar (s sodelavci), Prosvetno društvo “Soča”, Kanal 1994, str. 44.

⁴⁸ I. Durjava, ibidem, str. 335.

⁴⁹ Ibidem, str. 337.

⁵⁰ M. Ivanič, Bela garda (v.: Intervju s Stanetom Potočarjem, Nedeljski dnevnik, 30. 10. 1994, str.26).

⁵¹ B. Mlakar, Domobranstvo na Primorskem (1943–1945), Borec, Ljubljana 1982, str. 127, in Arhiv IZDG, sedaj Inštitut za novejšo slovensko zgodovino), fond SNVZ, fasc. 4/III. Notranja propaganda je obstajala v glavnem v obliki propagandnih ur po vojašnicah.

⁵² Šramel je orkester, instrumentalni kvartet, sestavljen iz dveh violin, klarineta ali harmonike in kitare in je igral zabavno glasbo (v.: SSKJ, 4. knj., Prev-Š, SAZU in DZS, Ljubljana 1985, str. 1102).

⁵³ P. Selak, Moja velika noč 1944 (v.: Katoliški glas, 15. do 22. 4. 1971). Domobranci so npr. zahtevali tudi od slovenskega skladatelja Vinka Vodopivca v Kromberku, da jim uglasbi pesem, vendar je skladatelj to odločno odklonil. Ustna izjava Iva Juvančiča, 1. 9. 1978.

⁵⁴ B. Mlakar, ibidem, str. 138.

⁵⁵ Ibidem, str. 140.

⁵⁶ Prim. Jutro, 23/1943, 29.12.1943, str. 3.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Prim. CG, 67/1944, št. 6-8, str. 55.

⁵⁹ Prim. Slovenec, 72/1944, št. 233, 11. 10. 1944, str. 3.

⁶⁰ Prim. CG, 64/1941, št. 5-6, str. 65 in še dodatno citat celotne objave tega "razglasa" ali morda celo "pamfleta" pod op. 37!

⁶¹ Prim. CG, ibidem, št. 7-9, str. 93-96, in ibidem, št. 10-12, str. 108-12.

⁶² Ibidem, CG, 67/1944, št. 1-3, str. 13.

⁶³ Ibidem, Poročilo tajnika Jožeta Jamnika.

⁶⁴ Prim. Čustvenost in folklorizem v Sloveniji/Natečaj zborovskega petja v Ljubljani (v.: Ljubljanska mladina, 1/1943-XXI, št. 12, 31. 5. 1943, str. 5).

⁶⁵ Ibidem, št. 6-8, str. 55.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem, št. 11-12, str. 92.

⁶⁸ Prim. CG, 68/1945, št. 1-3, str. 20.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Prim. Arhiv MLRS (rokopis obeh cit. skladb)

⁷¹ F. Križnar, Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju, ibidem, str. 134.

⁷² Ibidem, str. 144.

⁷³ Hrani NUK-RZ.

⁷⁴ Prim. Slovensko domobranstvo, 1/1944, št. 2 (17. 8. 1944) – naslovnica.

⁷⁵ Ibidem, št. 7 (26.10.1944).

⁷⁶ Ibidem, št. 8 (16.11.1944).

⁷⁷ Ibidem, št. 9 (30. 9.1944).

⁷⁸ Ibidem, št.10 (14.12.1944).

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Ibidem, št.11 (28.12.1944).

⁸¹ Ibidem, št.12 (28.12.1944 ali 28.1.1945 ali 28. 2. 1945).

⁸² Ibidem, št.13 (8. 2.1945).

⁸³ Ibidem, št.15 (24. 3.1945).

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem, št.17 (25. 4.1945).

⁸⁶ Prim. UVOD v domobranski pesmarici Domobranci pojemo, orig. hrani NUK-GZ.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Izdali preživeli slovenski domobranci (verjetno v tujini, ZDA ali /in/ Kanadi), 1989 (primerek hrani F. Križnar).

⁸⁹ Prim. NUK-ČZ.

⁹⁰ Prim. Zaveza, glasilo Nove slovenske zaveze, št. 15, 2/1992, št. 1, marec 1992.

⁹¹ Prim. Inštitut za novejšo zgodovino (INZ) v Ljubljani (arhiv) oziroma nekdanji IZDG. Gre za gradivo, ki je bilo popisano in sprejeto od (nekdanjega RSNZ SRS, 3. 6. 1970, F 1-174).

⁹² Prim. žig na orig. tega dokumenta, ibidem.

⁹³ Prim. INZ, fond 69.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ F. Križnar, Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju, ibidem.

⁹⁶ Prim. INZ, fasc. 20/II.-11807-11808.

⁹⁷ Prim. poročilo za čas od 1. 6. do 1. 9. 1944, INZ, fasc. 115, M/II.-IV-.

⁹⁸ Prim. rkp, dodan k zgornjemu dokumentu (hrani INZ).

⁹⁹ Odredba št. II 0250672 (X./por. št. 237/1, z dne 20. 1. 1945, hrani INZ.

¹⁰⁰ Prim. poročilo odseka za narodopisje, ibidem.

¹⁰¹ Prim. dopis Načelstvu informacijskega oddelka pri Pokrajinski upravi, št. X./4-a štev. 20/1, z dne 5. 2. 1945, orig. hrani INZ.

¹⁰² Z naslovom Narodna prosveta, ibidem, INZ.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Prim. Slovenec, 7. – 12. 11. 1994, str. 18, sedem nadaljevanj, intervjujev z Z. Cigličem opravil in objavil Ive A. Stanič.

¹⁰⁷ Rkp. hrani pevec Marjan Štefančič in Zaveza, 4/1994, št.2 (13). Dodatno primerjaj še arhivski posnetek Radia Slovenija, št. K-4744, z dne 22. 6. 1994, 2.18 minut, izvajalci: M. Štefančič – bas, Jože Žitnik in Stanko Praprotnik – trobenti ter Božidar Lotrič – pozavna; priredil J. Žitnik.

¹⁰⁸ Prim. ibidem, 2.28 minut; isti izvajalci.

¹⁰⁹ Avtograf hrani M. Štefančič, izšel pa je tudi v rokopisni obliki v Zavezi, 4/1994, št. 3, (14).

¹¹⁰ Zaveza, ibidem, 2/1992, št. 1 (14); ibidem, 3/1993, št. 3 (10), in ibidem, 4/1994, št. 1 (12).

¹¹¹ Ibidem, 2/1992, št. 2 (5).

¹¹² Ibidem, št. 3 (6).

¹¹³ Prim. H. Doles, Tvoj sin, Svetloba, izdal France Baraga, Ljubljana 1994; razstava v NUK, Ljubljana 1994, z naslovom Zapisi iz zdomstva, razstava ob 40-letnici Slovenske kulturne akcije (SKA) iz Buenos Airesa (Argentina).

¹¹⁴ Citat Vilka Ukmarja avtorju (F. Križnarju).

¹¹⁵ Citat Izidorja Cankarja (v.: I. Durjava, ibidem, str. 338).

¹¹⁶ Prim. F. Križnar, ibidem, str. 155.

¹¹⁷ Navedeni so po abecedi in zato ne glede na to, ali so ustvarjalci (skladatelji) ali poustvarjalci (izvajalci; prim. Franc Križnar, Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju, magistrsko delo, tipkopi, Ljubljana 1989, str. 129-270).

¹¹⁸ Ibidem, str. 270.

¹¹⁹ Ibidem, str. 315.

¹²⁰ Prim. koncertni list Krščanske kulturne zveze v Celovcu za koncert v tamkajšnjem Domu glasbe, 5. marca 1995 ob 14.30. uri z naslovom Koroška poje – pesmi slovenskih skladateljev na tujem.

¹²¹ Ibidem.

¹²² Prim. zvočne (glasbene) kasete v arhivu Radia Slovenija v Ljubljani.

¹²³ Prim. ploščo št. TMCD-0195, ibidem.

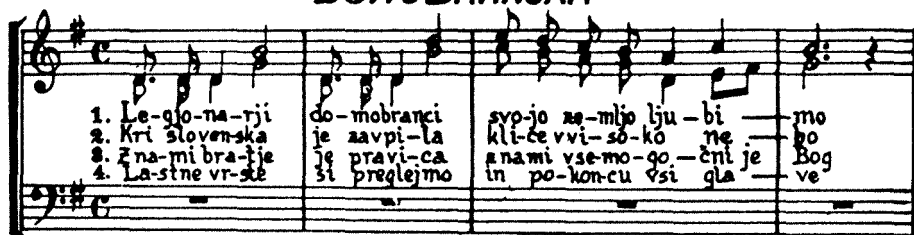
¹²⁴ Prim. Ferenc T., Osvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945 (v.: katalog k razstavi ob petdesetletnici konca druge svetovne vojne, Ljubljana 1995, str. 7).

¹²⁵ Ibidem, str. 9.

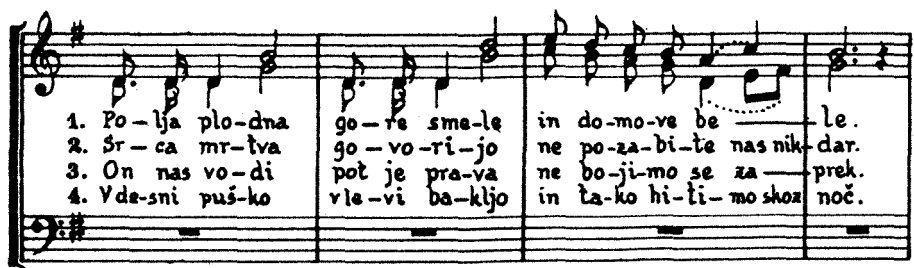
¹²⁶ Ibidem, str. 10–11.

¹²⁷ Ibidem, str. 11.

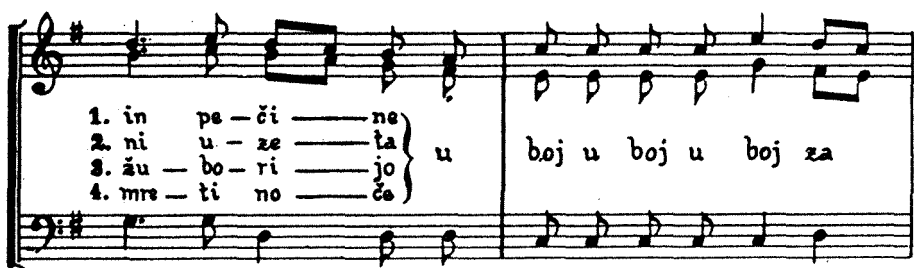
DOMOBRANSKA

1. Le-glo-na-rji do-mobranci syo-jo ze-mijo lju-bi mo
2. Kri slovenska je zavpi-la kli-če vvi-so-ko ne bo
3. Žna-mi bra-tje je pravi-ca a nami vse-mo-go-čnt je Bog
4. La-sne vr-še št preglejmo in po-kon-cu vsi gla-ve

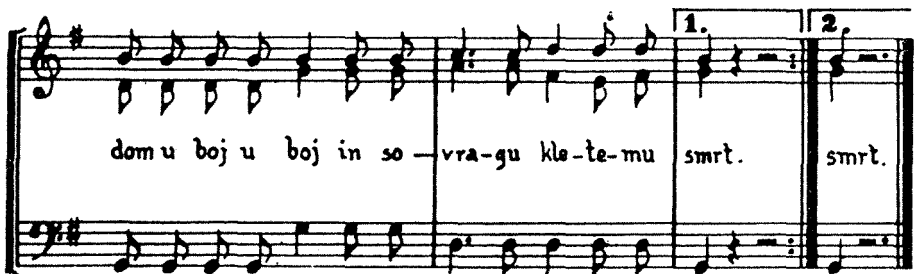
1. Po-lja plo-dna go-re sme-le in do-mo-ve be-le
2. Sr-ca mr-tva go-vo-ri-jo ne po-za-bi-te nas nik-dar.
3. On nas vo-di pot je pra-va ne bo-ji-mo se za-prek.
4. Vde-sni puš-ko vle-vi ba-kljo in ta-ko hi-li-mo sko-zi noč.

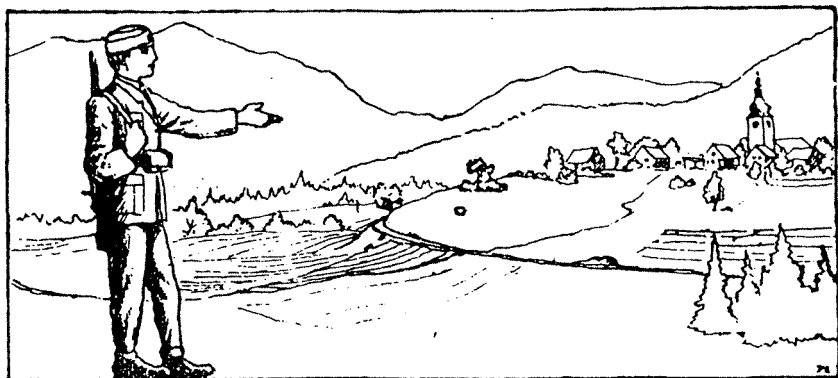
1. in pe-či — ne
2. ni u-ze — ta
3. žu-bo-ri — jo
4. mre-ti no — če } u boj u boj u boj za

1. Cer-kve mno-ge in do-li-ne re-ke bi-stre
2. Na-ša bor-ba za-to je sve-ta do-klar-gru-da
3. Šu-me nam vpo-zdrav šu-mi-jo in stu-den-ci
4. Pest je-kle-na sr-ce je vro-če na-rod naš u-

dom u boj u boj in so-vra-gu kle-te-mu smrt. 1. smrt. 2. smrt.

Izmed 28 objavljenih skladb v prvi in edini domobranski pesmarici z notami, ki je izšla v Ljubljani 1944, je bila tudi prva od objavljenih z naslovom Domobranska – za triglasni moški pevski zbor a cappella, kitična pesem s priloženo ilustracijo. (Original hrani NUK-GZ v Ljubljani.)

1./ Lutkovno gledališče je popolnoma organizirano in je imelo svojo prvo predstavo v Vladoi palači za domobranske otroke. Preko te predstave pa ni prišlo, ker še zmerom nima primerne prostora za prireditve. Sodelavcev ima 12 in ima naštudirano še eno igro, ki bi jo lahko takoj uprizorilo. Po mnenju vodje te grupe, gospoda P e n g o v a Jožeta je zato nabolj primerna dvorana v Akademskem domu na Miklošičevi cesti 5. Trenutno se tam najaja telovadnica sportnega društva "Hermes", vendar pa s 1. aprilom pogodba poteče in je dana možnost, da dobi to dvorano Lutkovno gledališče. Grupa bi lahko gostovala tudi v večjih krajih v bližini Ljubljane, posebno v šolskih prostorih. Oder je namreč zločljiv in prenosljiv.

2./ Mali orkester z 21 člani je do sedaj imel pet koncertov: štiri v Postojni za Narodne pionirje, enega pa v Ljubljani na Taboru tudi za delavce. Vodi ga g. C i g l i č Zvonimir. Orkester ima pripravljenih nekaj skladb, ki bi jih lahko odigral v Ljubljani, pa tudi na deželi. Grupa je sicer organizirana vendar zaradi nenačrtosti dela in zaradi nejasnosti kam pravzaprav ta skupina spada, ne rodi tistega uspeha kot bi ga lahko. Člani orkestra tudi niso za svoje delo od nikogar plačani. Vaje imajo v Frančiškanski dvorani dvakrat na teden.

II 0250685

66668

- 2 -

~~67844~~

5./ Pevski zbor še ni organiziran.

V interesa stvari je, da se vprašanje Narodne prosvete čim prej in v celoti reši, ker se bodo v nasprotnem primeru še ti ljudje razšli. Da bodo plodno delovale te grupe je tudi potrebno, da se sodelavce zaščitijo glede dela, kar je očitno mogoče, saj člani mlad Malega orkestra pa tudi Malega gledališča so bili do sedaj nekako izvzeti.

SLOVEN. DOMOBR.
zaup. GODBA
 štev. 52
 v Ljubljani dne 24-X- 1944

(11977)
+

~~17666~~

~~II 0217543~~

Poveljniku organizacijskega štaba Slovensk.Domobranst

Narednik-godbenik godbe Slovenskega Domobranstva ŠTUPIČA Dominik je na dan 23 oktobra 1944 leta pobegnil iz svoje edinice in se do danes še ni vrnil. Po podatkih je šel verovatno na Primorsko.

Rojen je 4. julija 1913 v Sodražici, občina Sodražica, a Stanuje v Ljubljani, Poljanska c.št.49.

Osební opis: visok 1,75 cm., lasje: kostanjeve, oči: grahaste, posebnih znakov nima.

Od spreme nosi s seboj novo uniforma brez orožja.

Številka domobranske izkaz. 002764.

Prednje se dostavlja s prošnjo v vednost.-

KAPELNIK, nadporočnik,

A. *Por. J. Lovkovec*

II 0217157

SLOVEN. DOMOBR.
GODBA
 štev. 139
 v Ljubljani dne 9/II 1944

(11978)
+

~~17666~~

II 0217158

Dostavlja predlog za napredovanje v čin poročnika, za v.nared. Strah Henrika.-

POVELJSTVU SLOVENSKEGA DOMOBRANSTVA
/Organizacijski štab/

~~II 0217544~~

V prigibu dostavlja se Predlog za napredovanje v čin aktivnega poročnika, za višjega narednika godbe Slovenskega Domobranstva Strah Henrika, kateri je do sedaj vodil godbo kot tambur-mažor /vodja godbe/ z prošnjo v nadaljnji postopek.-

Slovenska domobranska godba je bila, kot je razvidno iz dveh priloženih pisnih fragmentov, povsem vojaško organizirana. (Original hrani INZ v Ljubljani.)

DER DEUTSCHE BERATER

für die Provinz Laibach in Laibach

Amt Propaganda, Presse und Kultur

Gesch. - Zeichen: Mj/Ka. -/150/

Bei weiteren Schreiben bitte Sachbetreff, Tag und
Geschäftszeichen dieses Schreibens angeben.

66670

LAIBACH, den

10.4.1945

II 0250687

An den

Chef der Provinzialverwaltung
- Informationsabteilung -

Laibach

Betrifft: Genehmigung zur Gründung eines Vereins für Volkskultur
und Unterhaltung.
Zum Schreiben vom 10.4.45 X/1 No.230/1.

Auf Ihre obige Zuschrift gestatte ich mir Ihnen mitzuteilen,
dass gegen die Gründung eines Vereins für "Kultur und Unter-
haltung" unter dem Namen "Volkskultur", der die Sektionen

Marionettentheater,
Kleines Orchester,
Gesangschor,
Kleines Theater,
literarische und Rezitationssektion

umfasst, keine Bedenken bestehen.

Mit der Arbeit, die im Rahmen der Volkskultur Aktion geplant ist,
kann sofort begonnen werden.

Chef der Provinzialverwaltung Laibach
Sof pokrajinske uprave
Ljubljana

Eingelangt - Laibach: 11. IV. 1945

X/1	No St. 230/2	Referent
-----	-----------------	----------

G. i. e. r. v. "Kultur"!

Offizier 12/4

St. 20/2 11. IV. 45

[Signature]
- Mitterhammer -

Nekateri dokumenti o organizaciji kulture in še posebej glasbene umetnosti so bili še leta 1945 predstavljeni tudi v nemškem jeziku. (Original hrani INZ v Ljubljani.)

25 X 1944

SLOVENSKO DOMOBRANSTVO

Organizacijski štab

dn. 2 XI. 1944 opr. št. 2306

Poveljniku Slov. varnost. narodnih straž.-

Prosim za poročilo, ali se je imenovani prijavil za vpis pri temu poveljstvu in v katero edinico je razporejen.

Za imenovanim je razpisana tiralica z naredbo tuk. štaba št. 57 od 28.10.1944 toč. VII pod 3.

Prosim, da se imenovanemu vzame uniforma in ostala oprema in vrne tuk. štabu.

Za poveljnika,
podpolkovnik,

M. Vojak

SLOVENSKI NARODNI VARNOSTNI ZBOR
na Jadranskem Primorju
ORGANIZACIJSKI ŠTAB

Št. 603 dne 28.11.1944.

Poveljniku 2 bataljona Pestojana - odstop

P. p. inspektorja,
Nacelnik štaba:

Kajzer

1. SLOVENSKI UDARNI POLK
na Primorskem
II. BATALJON

V arhiv.

poročnik Jankovič

Št. 70 dne 10. I. 45

II 0217158

Dostavlja predlog za
napredovanje v čin
poročnika, za v. n. red.
Strah Henrika.-

POVELJSTVU SLOVENSKEGA DOMOBRA NSTVA
/Organizacijski štab/

II 0217544

V prigibu dostavlja se Predlog za napredovanje v čin
aktivnega poročnika, za višjega narednika godbe Slovenskega Domobranstva
Strah Henrika, kateri je do sedaj vodil godbo kot tambur-mažor /vodja godbe/
z prošnjo v nadaljni postopek.-

Poveljnik, podpolkovnik,

Janko Kravljak

Fragmenta iz vojaškega dela življenja članov Domobranske godbe v Ljubljani. (Original
hrani INZ v Ljubljani.)

II 0250231

(66176)

~~57004~~

Poročilo

o delu odseka za kulturo v času od 1.VI.-1.IX.1944.

Z odlokom šefa pokrajinske uprave št. 690/1 pr z dne 30.V. 1944 je bil v okviru Informacijskega oddelka postavljen odsek za kulturo. Glede na navedeno uredbo sem izdelal načrt za podrobno delo tega odseka. Pripravljen je osnutek načrta, o katerem smo že razpravljali na seji v ponedeljek 26.junija ob 17.uri pod predsedstvom načelnika dr.Puša. Seje so se udeležili gg: načelnik prosvetnega oddelka dr.Lovro Sušnik, ravnatelj opere Vilko Ukmar, dramaturg prof. Janko Moder, kulturni urednik Slovence dr.Tine Debeljak in prof.Jože Osana.Profesor dr.Stele je odsotnost pri seji opravičil in podal svoje mnenje v posebnem pismu. Na seji smo predvsem razpravljali o kulturnih vprašanjih, ki bi spadala v področje odseka in o njegovih nalogah in funkcijah. Osnutek bo treba še spremeniti, na kar sem sklical novo sejo omenjenih gospodov. Zaradi organizacije odseka sem se posvetoval z gg.prof.dr.Remo em, dr.Steletom in šefom kabineata g.Vladimirjem Sušom. V okviru referata za znakovno umetnost je bil osnovan referat za gojitev simfonične glasbe. Za referenta je bil imenovan g.Zvonimir Ciglič.Zbral je člane orkestra, s katerimi je prišel v začetku julija vaditi, da postanejo s primernimi vajami osnova za večji sinfonični orkester.

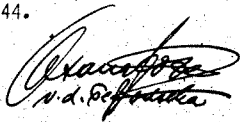
Na seji, ki so se udeležili v petek 14.julija ob 17.uri pod predsedstvom načelnika Informacijskega oddelka gg: ravnatelj Ciril Debevo, ravnatelj Vilko Ukmar, načelnik prosv.oddelka dr.Lovro Sušnik, arhitekt Vlado Gajšek, univerz. prof.Dr.Franc Stele, dramaturg Janko Moder in prof.Jože Osana je bil končan osnutek¹⁷⁸ ustanovitvi odseka za kulturo. Razpravljalo se je tudi o vprašanjih slovenskega kulturnega sveta.

25.julija je bila sklicana seja Prosvetne zveze, na kateri se je reševalo vprašanje zastopstva prosvete v kulturnem svetu in sodelovanja v kulturnem odseku.

V času od 4. do 8.avgusta se je v.d.šef odseka udeležil kulturnih prireditev v Gorici. Tam je bil ustanovljen slovenski kulturni svet za Gorico in je priredil prvo slovensko akademijo in prvo znanstveno predavanje. 10.avgusta sta bila imenovana za referer ta odseka gg. arhitekt Vlado Gajšek in dramaturg prof.Janko Moder.

Pri mobilizacijah ima v.d.šef odseka dopust vojaške službe do 1.XI.1944.

V Ljubljani, 1.septembra 1944.

v.d.šef odseka

Samosvojo vlogo v glasbenem življenju slovenskega domobranstva so odigrali tudi pomembni slovenski glasbeniki, kot na primer Vilko Ukmar, Jože Osana, Zvonimir Ciglič idr. (Original fragmenta Poročila hrani INZ v Ljubljani.)

Za
dragi
dom

2
domobranski
koračnici

Drago Pfeifer

Ljubljana 1945

Naslovnica in ena od obeh domobranskih koračnic, ki sta izšli v Ljubljani v prvi polovici 1945. (Original hrani INZ v Ljubljani.)

Hura! Za dom v boj!

Korakoma

KONEC

Hu.ra! Za dom v boj! Mi smo slo-ven-ske zemlje ču-
 var-ji, ge.slo je na-se: Dom, narod, Bog! Naj raz-be-
 sne se strašni vi-har-ji, zna-mi je na-rod, zna-mi je
 Bog! Mi, do.mo.bran-ci vsi se bo-ri-mo
 na-rod slovenski sov-rag nam tepta, vsi za o-ro-žje
 krepko zgrabi-mo, v boj na sov-ra-ga po-ve-lje ve-lja!
 Poj-di-mo v boj za ve-ro nam sveto, pe-sem slo-ven-ska
 naj se gla-si: Zdru-že-ni v borbi se bo-ri-mo vneto,
 na rod slovenski ži-vi, naj ži-vi! Mi smo slo-

Ponovi od * do * nato konec.

Naslovnica in ena od obeh domobranskih koračnic, ki sta izšli v Ljubljani v prvi polovici 1945. (Original hrani INZ v Ljubljani.)

IZJAVE GLASBENIKOV O SLOVENSKI DOMOBRANSKI GLASBI

ZVONIMIR CIGLIČ

Skladatelj in dirigent, rojen 1921, Ljubljana, živi v Ljubljani (ustna izjava dne 9. 2. 1995, Ljubljana):

“L. M. Škerjanc je svojo Tretjo simfonijo (v C-duru; 1941) posvetil Grazioliju!

Leta 1945 (po zadnji vojni) pa se je L. M. Škerjanc cel mesec skrival in nismo vedeli kje je. Za seboj je imel J. Vidmarja, E. Kardelja in B. Kidriča. Skrival se je, ker je bil že pred vojno v Društvu prijateljev Sovjetske zveze. Nikoli pa ni bil komunist. In te je tam spoznal. Po vojni so mu prav politični prvaki rekli: ‘Luce, skrij se!’ Kajti na oblast so prišli Maček, Ribičič, Leskošek-Luka, Lepin, in drugi. Karol Pahor je bil tisti, ki je Škerjancu naročil: ‘Skrij se!’ Ko smo imeli glasbeniki po vojni v Ljubljani sestanek v mali filharmonični dvorani, je spet Pahor povedal, da bodo Škerjanca, če ga najdejo, ubili. Še prej pa mu bodo dali ‘ribat’ ljubljanski Kongresni trg. Po vojni je L. M. Škerjanc postal rektor Akademije za glasbo, akademik in sploh vodilna slovenska glasbena osebnost. Spet drugi, Kozina, Pahor, Simoniti, ki pa so vsi bili v partizanih, pa kaj takega nikoli niso dosegli.

Partizanske glasbe sploh ni! Je pa partizanska Literatura. Napevi za partizansko glasbo so tako ali tako ruska folklor.

Potemtakem so tudi literatura A. Hienga in likovni izdelki kiparja J. Savinška domobranski. Oba sta bila med vojno domobranca, s puško v roki. Pred vojno pa je bil prav to moj krog. Sestavljali smo ga gledališki igravec B. Miklavc, pesnik P. Oblak, literat A. Hieng, arhitekt J. Savinšek in jaz; tudi Šivičeva (zdajšnja) žena (Lidija Pokorn) je bila zraven. Domobranec je bil tudi Primož Ramovš, slovenski skladatelj in akademik, saj je takrat, med vojno, igral rog v domobranski godbi.

Ali je potem Hiengova literatura domobranska? Ali je potem Savinško-vo kiparstvo domobransko? Kaj je potem to domobranska glasba? Saj je ni! **Saj tudi partizanske glasbe ni!** Vse to je le posledica Cvetkove (dr. Dragotin Cvetko) pasti. On vas je (slovenske muzikologe) vse zaslužnjil s to tezo!”

RADOVAN GOBEC

Skladatelj in zborovodja, rojen 1909, živel v Ljubljani, kjer je kmalu po cit. pisni izjavi 14. aprila 1995 tudi umrl (pisna izjava dne 17. 1. 1995, Ljubljana).

Nič ne ve o “slovenski belogardistični glasbi”.

FRANC MILEK

Glasbenik, rojen 1923, živi v Črnomlju (pisna izjava dne 9. 2. 1995, Črnomelj):

“V Črnomlju je v letih 1942–1943 obstajala manjša belogardistična postojanka...na pohodih na teren ali po mestu so prepevali tudi slovensko narodno pesem *Delaj, delaj, dekle pušeljč*. Drugih pesmi ni bilo slišati, zato bi morda težko govorili o domobranski glasbi v Beli krajini. Tudi zato bi morda težko našel primerjavo med domobransko in partizansko glasbo, saj prva pri nas v Črnomlju sploh ni bila prisotna. Partizanska pesem pa je imela večstranski pomen:

1. Združevala je ljudi v borbi proti okupatorju.
2. Razvijala je patriotizem.
3. Prisotna je bila mržnja do okupatorja in drugih sovražnikov.
4. O partizanski glasbi lahko rečem, da je bila visoka v vsebinski, harmonični in melodični dovršenosti.
5. Lahko ugotovim tudi aktivno delovanje slovenskih skladateljev.”

JOŽE SKRINAR

Glasbenik, rojen 1918, živi v Trbovljah (pisna izjava dne 21. 1. 1995, Trbovlje).

Nič ne ve o slovenski domobranski glasbi in zanjo nima nikakršnih podatkov.

PAVEL ŠIVIC

Skladatelj in pianist, rojen 1908, živel v Ljubljani, kjer je kmalu po cit. izjavi, 31. maja 1995, umrl (ustna izjava dne 22. 1. 1995, Ljubljana):

“Domobranci niso imeli nič, ne umetnikov – ustvarjalcev in ne pous-tvarjalcev – izvajalcev v primerjavi s slovenskim partizanskim potencia-lom...”

JANEZ KUCHAR

Zborovodja in skladatelj, rojen 1911, živi v Ljubljani (ustna izjava dne 20. 3. 1995, Ljubljana).

Nič ne ve o slovenski domobranski glasbi in zanjo nima nikakršnih podatkov.

CIRIL CVETKO

Dirigent, skladatelj in glasbeni pisec, rojen 1920, živi v Ljubljani (ustna izjava dne 21. 3. 1995, Ljubljana):

“Domobranska godba je igrala marše, koračnice...” Drugega (o domo-branski glasbi) ne ve.

MARIJAN LIPOVŠEK

Pianist in skladatelj, rojen 1910, živel v Ljubljani (pisna izjava dne 22. 3. 1995, Ljubljana), kjer je 25. 12. 1995 umrl.

Nič ne ve o slovenski domobranski glasbi in zanjo nima nikakršnih podatkov.

VIKTOR MIHELČIČ

Skladatelj, rojen 1913, živi v Kamniku (ustna izjava dne 29. 3. 1995, Kamnik).

Nič ne ve o slovenski domobranski glasbi in zanjo nima nikakršnih podatkov.

BOJAN ADAMIČ

Skladatelj in dirigent, rojen 1912, živel v Ljubljani (ustna izjava dne 5. 4. 1995, Ljubljana), kjer je umrl 3. 11. 1995.

Nič ne ve o slovenski domobranski glasbi in zanjo nima podatkov. O eventualni povezavi ali (neuradnem) sodelovanju med Domobransko godbo in Godbo GŠ NOV in POS nima nikakršnih podatkov. To pa ne pomeni, da takšno sodelovanje ni obstajalo.

SLAVKO MIHELČIČ

Skladatelj, rojen 1912, živi v Ljubljani (ustna izjava dne 30. marca 1995, Ljubljana).

Nič ne ve, kar bi bilo v zvezi s slovensko domobransko glasbo.

PRIMOŽ RAMOVŠ

Akademik, skladatelj, rojen 1921, živi v Ljubljani (ustna izjava dne 20. 4. 1995, Ljubljana):

“Diplomiral sem na ljubljanski Glasbeni akademiji junija 1941. Takrat sem zvedel za objavo poletnega glasbenega tečaja na Akademiji v Sieni (Italiji). Šlo je za poletni tečaj iz kompozicije od julija do septembra istega leta (1941). Na tem tečaju pri prof. Vitu Frazziju (1888–1975) sem bil popolnoma razočaran, saj so tam ugotovili ‘patološki stil’ mojih skladb. Nič čudnega, saj je bila glasba takrat v Italiji najmodernejša, a la C. Debussy in M. Ravel. V sredini septembra 1941 sem se iz Siene vrnil nazaj v Ljubljano. Potem pa me je zanimal študij pri Alfredu Caselliju (1883–1947) v Rimu. Tako sem decembra istega leta (1941) odpotoval ponovno v Rim. Tam naj bi ostal do junija naslednjega leta (1942). Ker pa se je vojna vedno bolj razvnela in zaostrovala, so mi od doma pisali: ‘Ne hodi domov, ostani tam, kjer pač si!’ Tako sem ostal potem v Rimu še do junija naslednjega leta (1943). Takrat sem se dokončno vrnil v Ljubljano. Italijani so v vojni 8. septembra 1943 kapitulirali in so očitno že precej popuščali. Po vrnitvi domov sem tako prvič nastopil službo, delo poklicnega brezposelneža. To je potem v vojnem času trajalo celo leto (do leta 1944). Junija tega leta pa se je pripravljala nemška mobilizacija za ‘Todt’, neke vrste delovne brigade za obnavljanje raznih komunikacij. Bil bi prav gotovo na vrsti za tovrstno mobilizacijo, saj sem bil v najboljših letih za to, star 23 let. Ko sem izvedel za to, sem šel vprašat Ferda Herzoga, ali me vzamejo v Domo-bransko godbo v Ljubljani. Njen dirigent je bil poročnik Florijan Lesko-var, komandant pa podpolkovnik Krener. Ta godba je takrat imela svoje prostore na Aškerčevi c. 1 (današnja stavba Srednjih šol za

tehniške stroke), kjer je bila tudi domobranska vojašnica. Ker sem leta 1941 hkrati iz kompozicije diplomiral še iz (francoskega) roga (v razredu F. Moravca in L. Smrekarja) in iz tolkal, sem imel tudi vse 'uradne' pogoje za tako službo. Služba je bila zame medvojni azil. Vaje smo imeli samo dopoldne (3 do 4 ure), dobival sem plačo, vojaško hrano (1 kg kruha na dan, drugi pa 10 dkg/dan!) in imel sem še druge bonitete. Godba je bila zares velika, saj je v njej igralo 12 krilnic, 3 flavte, cela skupina klarinetov..., skupaj približno 80 godbenikov. Jaz sem recimo igral četrti rog. V domobransko godbo pa so ves čas prihajali novi in novi pribežniki. V letu 1945 je tako domobranska godba štela že okrog sto članov. To je bila največja 'pleh muzika', kar sem jih v svojem življenju sploh videl in slišal. Popoldneve in večere smo imeli proste razen obveznosti, ki so prišle z igranjem na pogrebih, na promendanih koncertih pred današnjo ljubljansko Narodno galerijo vsako nedeljo dopoldne, sodelovali smo še pri mašah v ž. c. sv. Jožefa v Ljubljani (današnja opustela cerkev na Zrinjskega c. 9). Gostovali smo tudi zunaj Ljubljane. Tako smo bili na eni strani kar dovolj zaposleni, ampak dela navkljub vojnemu času le ni bilo preveč in ne premalo. Zame je bilo delo, igranje v domobranski godbi, idealno, saj sem bil popoldne in zvečer navadno prost in sem lahko v miru komponiral. Kajti bil je vendarle kruti vojni čas.

Repertoar domobranske godbe je v glavnem obsegal koračnice, ki smo jih podedovali v notnih knjižicah od (staro)jugoslovanske godbe, razne priredbe, venčke, kot so Verdiana, Chopiniana in druge, med njimi n.pr. koračnica *Alte Kameraden*, *Most na Drini* itd. Repertoar je bil godbeniško povsem profesionalen in ideološko nič kaj posebej obarvan. Potem pa se je domobranska godba preselila v prostore bivše ljubljanske realke (stavba današnje Srednje šole za elektrotehniko na Vegovi ul. 1). Tam smo leta 1945 tudi doživeli svoj konec, dan osvoboditve Ljubljane – 9. maj 1945. Takrat sta prišli skupaj obe godbi: Godba GŠ NOV in POS in Domobranska godba, in mi (Domobranska godba) smo jim predali ves notni arhiv, nekaj instrumentov... oni (Godba GŠ NOV in POS) pa so vse to povsem prijateljsko sprejeli. Še prej nas je naš komandant polk. Krener razpustil in nas kot člane domobranske godbe tudi uradno (vojaško) razrešil vseh dolžnosti. Tako smo lahko ostali ali v Ljubljani ali pa se priključili skupinam vojakov in različnih vojska, ki so z juga bežali proti severu – zahodu, na Koroško in naprej. Taka ali drugačna odločitev nam je bila povsem svobodno prepuščena. Več kot polovica vseh članov domobranske godbe nas je ostala v Ljubljani, drugi so zbežali. Kot poklicni domobranci, vojaki, glasbeniki, godbeniki domobranske godbe nismo imeli na glavi nobenega masla, kaj šele krivde: niti se nismo vojskovali, nismo ne streljali in zato tudi ne ubijali. Od nas, stotnije članov domobranske godbe, nihče ni nikogar

ne ranil ne ubil na nobeni strani takratne svetovne vojne morije. Med nami je bila polovica godbenikov bivše (staro)jugoslovanske vojske in njene godbe, spet druga polovica pa smo bili 'mularija', kot sem bil sam, ki se je v glavnem /s/krila z delovanjem in igranjem v domobranski godbi.

Godbeniki GŠ NOV in POS so z osvoboditvijo Ljubljane prišli v naše prostore na realki v Vegovi ulici, dobili od nas notni arhiv in nekaj instrumentov, mi pa smo se z njimi razšli povsem prijateljsko. Potem smo po Ljubljani hodili še dva dni kar v civilu, skupaj z železničarsko godbo 'Sloga', kmalu za tem pa je prišla že prva odredba, da nam, nekdanjim godbenikom domobranske godbe, to ni več dovoljeno. Za to je prišla naslednja, da se moramo vsi domobranci javiti pristojnim oblastem. In to sem tudi storil med prvimi. Vsi po vrsti smo se javili oblastem kot nekdanji člani domobranske godbe. Še dobro se spomnim, da nas je v ljubljanski Kazini popisoval Bojan Adamič. Potem so nas 13. maja (1945) poslali v ljubljanske Škofove zavode (Šentvid nad Ljubljano), kamor smo kar odpešali: v civilu, brez instrumentov, kot neke vrste čisto pravi vojni ujetniki. Tam sem bil potem natančno 90 dni ali skoraj tri mesece in prišel nazaj ven s 44 kilogrami telesne teže. V tem času smo bili zasliševani, nekaj so jih od tam (po znanih scenarijih) odpeljali tudi v Kočevje kot mnoge povojne žrtve, ne, da bi jim dokazali kakšno krivdo. Po zaslišanjih so nas obtoževali, da smo 'delali z igranjem v domobranski godbi sovražno propagando'. Jaz sem bil pred sodiščem oproščen. Javni tožilec je obtožnico umaknil, ker je videl, da sem nedolžen. Nekaj je bilo tudi amnestiranih. Ker pa sem bil oproščen obtožbe, sem bil izpuščen dva dni pozneje kot drugi, ki so bili amnestirani. Izpuščen sem bil 10. avgusta (1945). Izvedel sem tudi, da sem se v postopku zasliševanja in pisanja obtožnice zelo dobro zagoval. Po izpustitvi in vrnitvi v Ljubljano, na svoj dom, sem se moral še nekaj tednov redno javljati tedanjim oblastem, bil sem torej pod neke vrste nadzorom, po vsem tem pa nisem imel nikoli in nobenih težav v zvezi z delovanjem, igranjem v slovenski domobranski godbi. Morda sem bil še kdaj po koncu druge svetovne vojne 'persona non grata', drugega pa res ne.

Prvega septembra 1945 pa sem že nastopil službo bibliotekarja v SAZU, kjer je bil moj oče, akademik prof. dr. Fran Ramovš glavni tajnik. To delo sem potem opravljal do naslednjega leta, jeseni 1946, ko sem odšel na redno služenje 'kadrovskega roka JLA', kakor se je takrat reklo redni vojaščini. Odšel sem v Šibenik k mornariški pehoti, česar sem bil naravnost vesel, saj sem imel tako pred seboj kar najmanj, tj. komaj dve napovedani leti tega služenja. Po 14 mesecih me je ujelo 'uradno' skrajšanje na 12 mesecev služenja za vse, ki smo imeli fakultetno izobrazbo. In tako sem bil v januarju 1948 rešen še tega. Po

takratnem zakonu pa so me potem vzeli v službo tudi tja, odkoder sem odšel v JLA, v Knjižnico SAZU. Hkrati pa sem bil očitno 'očiščen vseh grehov'. Pričel sem še honorarno poučevati na glasbeni šoli Ljubljana-Center (Vegova ul. 5), čez dve leti (1950) pa še na Srednji glasbeni in baletni šoli, kjer sem honorarno predaval teoretske predmete vse do 1965. leta. Leta 1952 sem postal vodja in upravnik Knjižnice SAZU, kar sem opravljal vse do leta 1987, ko sem bil upokojen. Takrat sem za seboj pustil kot prvi in edini uslužbenec te Knjižnice kar 23 nadaljevalcev, uslužbencev, kolegov. Iz vsega tega časa pa seveda ostaja za menoj tudi moj ustvarjalni, glasbeni, kompozicijski opus.

Domobranska godba, v kateri sem igral nekaj manj kot leto dni (junij 1944 do maj 1945), pa razen že omenjenih koračnic ni imela na repertoarju kakšnega posebnega, domobranskega, ideološko obarvanega repertoarja, opusa, ki bi jo lahko po tej strani posebej zaznamoval. Njen kapelnik, že omenjeni F. Leskovar, je morda kdaj kaj priredil, instrumentiral, drugega pa ne. Tako je drugačna od vsega povedanega edinole *Koračnica generalu Rupniku* kot edina njegova skladba nasploh; pa še ta je čisto navaden marš.

Član domobranske godbe je bil tudi skladatelj in pianist Jože Osana, danes v Kanadi živeči slovenski glasbenik. Bil je arhivar domobranske godbe, po zadnji vojni pa je bil med tistimi, ki so zbežali iz domovine."

SLAVKO KERMELJ

Glasbenik, medvojni član Godbe GŠ NOV in POS, rojen 1914, kot upokojenec živi v Retečah (ustna izjava dne 1. 5. 1995, Reteče-Škofja Loka):

"Spomnim se, da je prišla domobranska godba enkrat iz Ljubljane igrat v Ribnico. Z njimi smo dobili zvezo preko aktivistov in naših javk, kajti najavljeno je bilo, da bi nekateri njeni člani želeli prestopiti v Godbo GŠ NOV in POS; potem pa iz tega ni bilo nič. Kajti partizansko življenje je bilo v tistem času veliko težje kot domobransko. Tudi sicer je bila ustanovitev slovenskega domobranstva v marsičem pogojena s težkim partizanskim življenjem. Domobransko življenje je bilo vsekakor nekaj drugega kakor partizanski boj. Domobrancem je bilo v zvezi s tegobami težkega partizanskega življenja veliko prizaneseno....

... Drago Lorbek mi je ob koncu vojne, v maju 1945, povedal, da je domobranska godba nastanjena v stavbi tedanje ljubljanske realke, na Vegovi ulici, in da ima tam ves notni arhiv, instrumente idr. Ali ne bi morda naša godba (Godba GŠ NOV in POS) vse to prevzela? Nagovoril me je, da sva šla skupaj tja. Takrat formacijsko nisem bil več član Godbe GŠ NOV in POS, ampak sem bil že premeščen v 1. tankovsko brigado. Po duši in srcu pa sem bil seveda ves čas glasbenik. Tudi zato sem šel z Lorbekom tja. Lorbek je bil skupaj s kapelnikom domobranske godbe F. Leskovarjem pred vojno na dirigentskem tečaju v Beogra-

du. In sva šla. Lorbek me je predstavil članom domobranske godbe. Od arhivarja (ali Jarca ali Osane) sva dobila ves notni material. Pogovor z njimi je bil takrat bolj uraden, vojaški, kurtoazen, in to je bil moj edini neposredni stik z domobransko godbo. Čeprav sem se posredno z njo še srečeval...

D. Lorbek se je v tistem času še enkrat oglasil pri meni. Takrat z novico in željo, da ga je Leskovarjeva žena zaprosila za eventualno posredovanje v ljubljanskih Škofovih zavodih (v Šentvidu nad Ljubljano) za takrat že zaprte člane domobranske godbe, kjer je bil tudi njen mož, kapelnik godbe F. Leskovar. Med ujetniki so se menda razširile govorice, da jih bodo vse pobili. Lorbek se na to ni kaj dosti spoznal, pa tudi zvez ni imel. Vedel pa je, da je pri ljubljanski Udbi 'zadolžen' za njihovo usodo podpolkovnik Zlatnar. Zlatnarja sem poznal še iz GŠ NOV in POS. Tako sva šla z Lorbekom k njemu. Povedal sem mu, da so med ujetniki v Škofovih zavodih tudi člani domobranske godbe, da v svoji domobranski 'službi' niso nosili orožja, torej niso bili oboroženi, kaj šele da bi streljali ali koga ubili. Naravnost in odkrito sva ga prosila za pomoč, njihovo rešitev in izpustitev. Svojo prošnjo sva utemeljila še s tem, da bomo godbenike tako ali tako še potrebovali, če bomo ustanavljali nove vojaške godbe. Partizanska vojska je obe svoji godbi (Godbo GŠ NOV in POS in Godbo VII. korpusa) razpustila. Zlatnar je obljubil, da bo posredoval, omenil pa mi je težko situacijo, saj se nenehno in hitro spreminjajo odredbe, ukazi itd., slovenska Udba pa tudi ni imela vseh pristojnosti. Šele leta 1953 sem izvedel, da se je polkovniku Zlatnarju posredovanje posrečilo. To mi je povedal takrat mladi in glavni udbaš v Škofovih zavodih (danes ugleden slovenski kriminolog na Pravni fakulteti ljubljanske Univerze prof. dr. Janez Pečar), ravno ko sem iz rok L. Stariča v Slovenski filharmoniji prejemal čisto nov Selmerjev klarinet. Takrat sem si namreč po vseh vojaških službah zaželel edinole še glasbeniške poti. Pečar sploh ni vedel, da sem glasbenik. Pot slovenske domobranske godbe oziroma nekaterih njenih članov se je tudi po Zlatnarjevi, Lorbekovi in moji intervenciji srečno končala. Takole je J. Pečar povedal o tistem dogodku: 'Ko sem bil (leta 1945) še v Škofovih zavodih v Šentvidu nad Ljubljano, so bili tam zaprti tudi člani slovenske domobranske godbe. Naenkrat pa pride komanda z ministrstva (?; prim. intervencijo: Zlatnar, Lorbek, Kermelj), da vse te glasbenike slovenske domobranske godbe izpustimo. In ko smo vso to skupino zbrali in postrojili, jih poklicali, kdo od njih so glasbeniki, so izstopili iz vrste in smo jih ločili od drugih domobrancev. Izločeni so potem medse iz drugega kroga, iz kroga oficirjev, vabili še nekoga oziroma mu kazali, da je tudi njegovo mesto med njimi, med godbeniki. To je bil njihov kapelnik oficir Florijan Leskovar. Ni se jim odzval. Zato sem pristopil k njemu osebno in ga vprašal: Ali vi niste

glasbenik, godbenik? Njegov odgovor pa je bil: Ja, sem in nisem. Dodal pa je še, da je oficir. Pa sem še tiščal vanj: Pa vendar imate zagotovo kaj opraviti z glasbo tudi kot oficir? Saj Vas vendar Vaši glasbeniki kličejo medse? Ne, jaz sem oficir! je bil zadnji Leskovarjev odgovor. In tako je bila potem pot kapelnika F. Leskovarja v Kočevje, med zloglasne in pravno nedokazane krivce – žrtve povojnih pobojev. Drugi pa so bili seveda izpuščeni.”

CVETKO BUDKOVIČ

Glasbeni pedagog in muzikolog, rojen 1920, živi v Ljubljani (ustna izjava dne 2. 5. 1995, Ljubljana):

“Nekoč sem res v Grosupljem slišal izvrstno domobransko petje. V decembru 1943, ko sem med prvo in drugo partizanščino ležal doma, se spomnim, da so prikorakali skozi vas in zelo ubrano, tri-, štiriglasno prepevali slovenske narodne pesmi. To so mogli biti ali člani kakega dovolj verziranega zbora ali celo morda kakšni tečajniki orglarskega tečaja.”

JANEZ BITENC

Glasbeni pedagog, skladatelj in publicist, rojen 1925, živi v Ljubljani (ustna izjava dne 17. 5. 1995, Ljubljana):

“Nekoč sem res slišal prepevati domobranski pevski zbor v Ljubljani. S pesmijo *Moj fantič...* so jo kar strumno in ubrano urezali po mestu, menda skupaj z domobransko godbo. Korakali in prepevali ter igrali so po današnji Dunajski in Slovenski cesti. Peli so zelo ubrano, štiriglasno, verjetno so bili člani zbora pevsko šolani. Mislim, da je bil član slovenske domobranske godbe tudi Milan Pritekelj, igral je klarinet. Pred tem je hodil (med vojno) v Glasbeno šolo ‘Sloga’.”

KRATICE

CG	– Cerkvni glasbenik
DZS	– Državna založba Slovenije (v Ljubljani); danes glej DZS,d.d.
fasc.	– fascikel (snopič, sveženj, zveščič)
F. K.	– Franc Križnar
GŠ	– Glasbena šola
INZ	– Inštitut za novejšo zgodovino (v Ljubljani); prej IZDG
IO OF	– Izvršni odbor Osvobodilne fronte
MLRS	– Muzej ljudske revolucije Slovenije (v Ljubljani); Muzej novejšje zgodovine
MVAC	– Milizia volontaria anticomunistica (Prostovoljna protikomunistična milica)
NUK-ČZ	– NUK-Časopisna zbirka
NUK-GZ	– NUK-Glasbena zbirka
NUK-RZ	– NUK-Rokopisna zbirka
RSNZ	– Republiški sekretariat za notranje zadeve
SKA	– Slovenska kulturna akcija (v Argentini)
SGŠ	– Srednja glasbena šola
SNOS	– Slovenski narodnoosvobodilni svet
SNVS	– Slovenske narodne varnostne straže
SRS	– Socialistična Republika Slovenija

Pavel Jamnik

TABORIŠČNA KNJIGA DELOVNEGA TABORIŠČA VERDRENG NA KOČEVSKEM

O povojnih delovnih taboriščih na zaprtem območju Kočevske so se v letu 1990 pojavila prva objavljena pričevanja nekdanjih jetnikov. (1)

Pred tem je bilo moč v časopisih prebrati različna ugibanja, kaj je tam bilo in kaj še vedno je. Z odprtjem zaprtega območja junija 1990, ko je vladna komisija območje obiskala, je postalo jasno, kaj je tam danes. Novinarji so si ogledali tudi nekdanje vasi kočevskih Nemcev, kjer so bila od konca štiridesetih do sredine petdesetih let delovna taborišča (Mlaka, Borovec, Inlauf, Verdreng). S tem so bile povezane tudi objave pričevanj (2, 3, 4, 5, 6). Nekaj bivših jetnikov je "zaslišala" tudi vladna Komisija za ugotavljanje povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti.

O sami organiziranosti, delovanju, številu zaprtih, vzrokih zapiranja in trajanju kazni na podlagi dokumentarnega gradiva ni bilo objavljene-ga še nič. Dokumenti so pomanjkljivi oziroma vsaj o vzrokih zapiranja razpršeni po sodnih arhivih.

Za ugotavljanje socialne in starostne strukture, formalnih vzrokov zapiranja, dolžine kazni in časa obstoja posameznega taborišča je temeljni dokument zaporniška knjiga.

V oddaji "Dosje – Kočevska Reka" avtorice R. Pesek, predvajane na TVS 1 dne 14/9-1992, je bila omenjena zaporniška knjiga ženskega taborišča v Verdrengu. V tem taborišču so bile ženske na družbeno koristnem delu do konca leta 1949, ko so dokončale gradnjo taborišča za moške, ki so tja po pričevanjih prišli aprila 1950 (4, 5, 6).

Ohranila se je tudi ena od taboriščnih knjig moških jetnikov Verdren-ga. Knjiga je bila že po opustitvi taborišča najdena v Verdrengu, danes pa jo hrani sin najditelja, ki se mu za prijaznost, da je knjigo posodil in s tem omogočil objavo podatkov, najlepše zahvaljujem.

Že takoj ob listanju po knjigi pa se postavi vprašanje, kako vpisane podatke predstaviti. V dosedanjih časopisnih objavah se je ustvarjal vtis, da so na Kočevsko ljudi zapirali zgolj zaradi političnih deliktov. V določeni meri to lahko drži, vendar pa je za tako oceno potrebno najprej upoštevati takratno zakonodajo na področju kaznovalnega prava in jo primerjati z delikti, zaradi katerih so bili ljudje poslani v taborišče. Če bi rekli, da je šlo za popolnoma politično taborišče, bi to konec koncev pomenilo, da je vsa povojna zakonodaja služila zgolj preganjanju nas-protnikov politične ureditve, ne pa tudi preganjanju klasičnih kriminal-

nih dejanj. V taboriščni knjigi delovnega taborišča Verdrengr so med delikti, ki jih lahko štejeemo za politične, in nenazadnje jih ni tako malo, tudi taki, ki nedvomno spadajo v skupino klasičnih prekrškov in kriminalnih dejanj. Samo to dejstvo pa zopet ni dovolj. Glede na pričevanja in objavljeno dokumentacijo (npr. Dachauski, Nagodetov ... proces) je bilo pravo v povojnem obdobju uporabljeno tudi za prikritje dejanskega vzroka aretacije in zaprtja. To ilustrira tudi objavljena sodba enega od taboriščnikov Verdrengra, ki je tudi vpisan v knjigo, ki jo obdelujem (7). Po pritožbi obsojenega, da je bil obsojen za kaznivo dejanje po zakonu, ki takrat še ni obstajal, mu je pristojno Okrožno sodišče pritožbo zavrnilo in med drugim v obrazložitvi zapisalo, "da so konkretno izvršena kazniva dejanja bila že takrat pred tem dnem družbi nevarna in naperjena proti pridobitvam narodnoosvobodilne borbe". (7). V pravni državi se kazenski zakon retroaktivno ne uporablja, zato se danes zbuja vtis, da je bil takrat človek lahko obsojen za kaznivo dejanje, čeprav je storil le "večjo nesramnost." Taka kaznovanja po analogiji so omogočala samovoljno in nezakonito obsojanje.

Zaradi teh dilem se nisem želel spuščati pri podajanju podatkov iz taboriščne knjige Verdrengr v podrobnejše interpretacije, temveč sem podatke predstavil zgolj v sociološkem smislu. Pravno preučevanje obsodb in vzrokov za take obsodbe pa je lahko predmet drugače zastavljene uporabe v knjigo vpisanih podatkov. Z istim namenom sem se izognil tudi primerjavi podatkov iz knjige z objavljenimi pričevanji zaprtih. Pri teh pričevanjih gre predvsem za čustveno opisovanje doživetega, taboriščna knjiga pa nudi zgolj datumske, številčne in statusne podatke.

PODATKI V KNJIGI

Za zaporniško knjigo je bila uporabljena "Denarna knjiga – obr. 4,1" Državne založbe Slovenije. Na platnicah je nalepka z napisom Verdrengr. V denarni knjigi so bile na zgornjem robu listov vpisane posamezne računovodske rubrike, ki so jih za potrebe taboriščne knjige odrezali stran, namesto teh pa na zgornji notranji rob platnic vpisali nova imena rubrik, in sicer:

1. zaporedna številka
2. matična številka
3. priimek in ime
4. datum rojstva
5. poklic in stan
6. dolžina kazni
7. začetek kazni
8. konec kazni

9. zadnje bivališče
10. opis delikta
11. prišel v taborišče
12. odšel iz taborišča
13. opombe

V večini primerov so vse rubrike za taboriščnike izpolnjene, le rubrika odšel iz taborišča je izpisana redko.

Zaporedna številka

Ta rubrika je bila mišljena kot zaporedna številka vpisa v taboriščno knjigo. Tako evidentiranje pa zaradi abecednega reda vpisovanja taboriščnikov ni bilo mogoče, zato je prišlo do podvajanja. Če bi vpisovalec želel ažurno voditi to rubriko, bi moral v knjigi poiskati zadnji vpis in novega taboriščnika vpisati pod naslednjo številko. Tega očitno niso delali, zato je več taboriščnikov brez zaporedne številke. Številke se ne ujemajo niti z datumom prihoda v taborišče. Prvi taboriščnik, vpisan v knjigo, ima številko 1, že na naslednji strani pa se številke 3, 4, 5, 6, 7 ponovijo še enkrat. Vtis je, da je zaporedne številke vpisal nekdo naknadno, ko je bil del taboriščnikov že vpisan. Zaporedno številko ima le 271 od skupno 455 vpisanih v knjigi.

Matična številka

Vsak taboriščnik je dobil taboriščno matično številko. Za razliko od zaporedne ima matično številko vpisan vsak. Na podlagi vpisanih matičnih številk je razvidno, da je poleg te knjige v taborišču Verdreng morala obstajati vsaj še ena knjiga.

Najmanjša matična številka vpisana v knjigi je 7 z datumom prihoda v taborišče 12/5-1950, najvišja pa 855 z datumom prihoda 4/4-1951. Še višja matična številka 883, je brez datuma prihoda.

Glede na zaporednost vpisovanja taboriščnika v knjigo, npr. št. 7 s prihodom 12/5-1950, naslednji vpis št. 192 s prihodom 16/6-1950 in naslednji št. 18 s prihodom 12/5-1950, kaže, da je bila knjiga, ki jo opisujemo, vpeljana, ko je taborišče že funkcioniralo. Verjetno je šlo za neko novo notranjo delitev taborišča ali premeščanje iz enega oddelka v drugega (mogoče barake) in s tem začetek vodenja nove taboriščne knjige za predstavljene, ki pa so bili vpisani z matičnimi številkami, ki so jih dobili ob prihodu.

Matična številka nam pove, da je bilo do dne 4/4-1951 na prisilnem delu v taborišču Verdreng najmanj 855 ljudi, glede na vpisano številko brez datuma prihoda pa 883.

Priimek in ime

Vsega skupaj je v taboriščno knjigo vpisano 455 ljudi. Od tega so za 41 ljudi podatki, razen priimka in imena ter matične številke, pomanjkljivi.

Vpis samo priimka in imena pa se ne pojavi pred aprilom 1951, tako da je kakršenkoli manjkajoči podatek pred aprilom 1951 verjetno le posledica malomarnosti vpisovalca.

Datum rojstva

Med 452 taboriščniki, za katere so vpisani podatki o rojstvu, je bil leta 1951 na prisilnem delu v Verdrengu najstarejši taboriščnik rojen leta 1885 (66 let star).

Najmlajša vpisana sta bila dva fanta, rojena 1933 (18 let).

Največ, 45 ljudi, je bilo letnik rojstva 1930 (21 let).

V starosti od 19 let (letnik 1932) do 30 let (letnik 1921) je bilo v taborišču 222 moških.

Iz podatkov je razvidno, da je bila glavnina odstranjenih iz družbe v najbolj produktivnih letih, vendar sistem ni gledal skozi prste niti starim. Najstarejši taboriščnik je bil obsojen zaradi "obvezne oddaje", kar ne bi bilo nič izstopajočega, če ne bi imel dvanajst otrok.

Poklic in stan

Poklici taboriščnikov se razlikujejo glede na delikte, za katere so obsojeni. Lahko rečemo, da je zastopana cela paleta poklicev povojne Slovenije, razen političnih funkcionarjev in ljudi z univerzitetno izobrazbo. Poklici so od kmeta, delavca, rudarja, različnih obrtnikov, šoferjev pa do poklicev, ki se na slojevske lestvice uvrščajo že višje, npr. trgovski poslovodja, komercialist. V taborišču so bili zaprti tudi trije oficirji JA.

Od 403 taboriščnikov, ki imajo vpisan podatek o stanu, je 189 poročenih, 202 sta samska, 2 razvezana in 10 vdovcev.

Dolžina kazni, začetek kazni, konec kazni

O dolžini kazni je na podlagi vpisanih podatkov nemogoče soditi. Kot sem zapisal že v uvodu, ni namen tega teksta ugotavljati, ali so bili taboriščniki poslani na prisilno delo na podlagi resnično storjenih deliktov ali je njihovo zaprtje konstrukt in rezultat takratnih družbenih dogajanj. Za ugotavljanje zakonske skladnosti dolžine kazni z deliktom bi bilo treba videti sodbo posameznega taboriščnika, jo primerjati z zakonom, ki je kazen določal in šele takrat bi lahko rekli, ali le-ta odgovarja predpisani višini. Iz obstoječih podatkov lahko ugotovimo le, katera dejanja so bila glede na dolžino izrečenih kazni družbeno nevarna, koliko pa so izrečene kazni skladne s takratno zakonodajo in po katerem zakonu so bili sploh obsojeni, pa nam razpoložljivi podatki v taboriščni knjigi ne omogočajo ugotoviti. Vseeno naj navedem zakone, ki so stopili v veljavo od 1945. do 1951. leta.

V skladu s postopnim izpopolnjevanjem državnega in družbenega sistema je teklo tudi postopno izpopolnjevanje kazenske zakonodaje. Že leta 1945 so bili sprejeti:

- Zakon o zatiranju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže,
- Zakon o zaščiti ljudskega premoženja,
- Zakon o prepovedi izražanja nacionalne, rasne in verske mržnje,
- Zakon o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo,
- Zakon o vrstah kazni.

12/2-1948 je začel veljati splošni del kazenskega zakonika, ki je še vseboval določbe o analogiji in o krivdi, določbe o odgovornosti za pripravljalna dejanja ter za udeležence, zato je bil to zakon, ki je že v osnovi ogrožal temeljne pravice in svoboščine ter omogočal samovoljo.

V letu 1948 sta bila sprejeta še:

- Zakon o kaznivih dejanjih zoper uradno dolžnost in
- Zakon o vojaških kaznivih dejanjih.

1/7-1951 je začel veljati nov kazenski zakon, ki je vseboval tudi posebni del – se pravi seznam tistih dejanj, ki so prepovedana in so zanj določene kazni. (8)

V knjigo vpisani podatki o dolžini, začetku in koncu kazni kažejo tudi na to, da so bili ljudje za delikte obsojeni in da ne gre preprosto za zapiranje brez procesov in s tem odstranjevanje iz družbe. Obsodbe so seveda lahko predmet diskusije, vendar pa je vtis, ki ga daje zaporniška knjiga, da je bilo formalno pravu zadoščeno. Vsebinsko pa je tako moč glede na družbene usmeritve krojiti kot take usmeritve pač zahtevajo ali celo pričakujejo.

Od 455 taboriščnikov za 41 podatkov o dolžini, začetku in koncu kazni ter prihodu v taborišče ni. Po matičnih številkah sodeč so to taboriščniki, ki so bili sprejeti v taborišče po aprilu 1951, kar kaže na nevpisovanje podatkov, ne pa na zapiranje brez sodbe, kakor bi lahko izgledalo na prvi pogled.

Začetek kazni se v redkih primerih po letu 1951 ujema z datumom prihoda v taborišče, kar pomeni, da je bil kaznovani istega dne kot je bila izrečena kazen že sprejet v Verdreng. V večini primerov pa so bili kaznjenci v taborišče sprejeti od nekaj dni do več let po začetku prestajanja kazni.

414 taboriščnikov, za katere so vpisani podatki, je bilo obsojenih na skupno 1349 let 6 mesecev in 8 dni (pri računanju sem vzel mesec s 30 dnevi), kar je povprečno na zaprtega 3 leta 3 mesece in 3 dni. Nekaj podatkov o razponu kaznovanja za posamezne delikte je zapisanega pri opisu delikta.

Zadnje bivališče

Med taboriščniki ni bilo tujih državljanov. Za tri, ki so po imenih in priimkih sodeč Slovenci, je kot zadnje bivališče navedena tujina (Nemčija, Holandija). Vsi trije so bili zaprti zaradi pobega čez mejo, kar kaže, da so bili aretirani šele, ko so drugič poskušali priti čez mejo, saj zadnje bivališče v tujini pomeni, da so tam že bili, preden so jih aretirali.

14 taboriščnikov je iz ostalih delov Jugoslavije, verjetno pa so bili zaposleni v Sloveniji ali pa so bili v Sloveniji ujeti pri deliktu, npr. poskus pobega čez mejo.

Prihod in odhod iz taborišča

Prvi vpisan datum prihoda v taborišče je 26/2-1950. Takrat je bil sprejet en taboriščnik. V letu 1950 je bilo v 12 različnih dneh sprejetih 52 ljudi, v letu 1951 pa v 16 dneh 319 ljudi.

Zadnji vpisan datum prihoda v taborišče je 15/4-1951. Tega dne je bilo sprejetih 69 taboriščnikov, za 84 ljudi ni vpisanega podatka, kdaj so prišli v Verdreng.

Največ ljudi naenkrat je prišlo v taborišče 13/2-1951, in sicer 106.

Za rubriko odhod iz taborišča bi lahko rekli, da se ni izpolnjevala. Od 455 vpisanih v knjigo je podatek o odhodu zapisan le za 32 ljudi.

13 ljudi je odšlo v KPD, v katerega oziroma kam, ni navedeno. Prvič so odšli 31/3-1951 štirje, zadnji pa 20/4-1951.

8 ljudi je odšlo domov, in sicer od 5/4 do 21/5-1951. 21/5-1951 je tudi zadnji datum kakršnegakoli vpisa v taboriščno knjigo.

V taborišče Barovec so odšli trije, in sicer 3/4 in 17/4-1951.

6 taboriščnikov so 20/4-1951 poslali v KPD Kočevje.

Dva zaprta sta pobegnila, in sicer:

- K. C., delavec, poročen, star 25, oče enega otroka, obsojen zaradi "meje" na 3 leta. Začetek kazni 15/4-1950, konec 15/4-1953. V taborišče je prišel 13/1-1951 in po treh mesecih, 9/4-1951, pobegnil.
- L. F., strojni tehnik, samski, obsojen na 3 leta zaradi "falsificiranja javnega pečata". Začetek kazni 26/6-1949 do 26/6-1952. V Verdreng je prišel 16/3-1952, vendar je po štirih dneh, 20/3-1951 že pobegnil.

Odhodi taboriščnikov v knjigi niso zabeleženi niti za kaznovane, ki se jim je kazen iztekla pred zadnjim datumom kakršnegakoli vpisa v knjigo.

Na podlagi vpisovanja podatkov o **prihodu** in **odhodu** se razkrije tudi obdobje, ko je bila taboriščna knjiga v uporabi. Prvi vpis je z dne 26/2-1950 in zadnji z dne 21/5-1951, torej eno leto in tri mesece.

OPOMBA

Ta rubrika se ni vpisovala. Vpisani so le podatki, da je L. F. pobegnil in za dva zaprta, da sta oficirja JA in njun čin.

Opis delikta

Opis delikta je podan z eno ali nekaj besedami. Zaradi odsotnosti kakršnekoli pravne oznake delikta je onemogočeno primerjanje ali

iskanje teh inkriminiranih dejanj po takrat veljavnih zakonih. Obenem primerjavo otežujejo še obsodbe za enake delikte v različnih letih, med katerimi so začeli veljati drugi zakoni oziroma se je zakonodaja spreminjala. Kot sem zapisal že v uvodu, je vprašanje, kaj se skriva za opisom delikta na mestu. Zaradi tega v tej smeri, ker konkretnih sodnih dokumentov o posameznem kaznovanem ni, ni smiselno razpredati. To je danes prepuščeno prizadetim z možnostjo zahteve po obnovi postopka.

Vseh deliktov, zaradi katerih je bilo v Verdrengu zaprtih 414 ljudi, za katere so podatki o vzroku vpisani, je 73. Od teh je bil za 26 deliktov kaznovan le po en taboriščnik, za 47 pa po dva ali več. Nekatera dejanja so taka, da jih lahko štejemo za klasična kriminalna dejanja in prekrške. Del deliktov je odraz postrevolucionarnega ohranjanja vzpostavljenega novega družbenega reda. Tem deliktom bi se z današnjega gledišča lahko reklo politično preganjanje. Nekateri od njih sodijo med tiste, zaradi katerih so sprožene razprave o popravi krivic.

Med obema vrstama deliktov pa so tudi taki, pri katerih se je brez dokumentacije o postopku nemogoče opredeliti, v katero skupino spadajo. Taka dejanja so npr. malomarno poslovanje, neredno poslovanje, malomarno vršenje službe. Tem deliktom danes vsaj v nekaterih elementih odgovarja npr. kaznivo dejanje nevestnega gospodarjenja, prešlepitev kupcev, poneverba, zloraba položaja ali pravic. Vsekakor pa je treba te delikte presojsati v luči takratne družbeno-ekonomske ureditve. Kdaj je pri posamezni inkriminaciji prevladalo družbeno pred ekonomskim in v kakšni meri je kakšno ekonomsko obarvano dejanje sploh bilo ekonomsko in ne družbeno politično, pa spet ni moč presojsati le na podlagi nekaj besednega opisa delikta v taboriščni knjigi.

V nadaljevanju podajam pregled vseh 73 deliktov, ki sem jih poskušal razporediti po zgoraj omenjeni delitvi. Delikte navajam z opisom oziroma imenom delikta, kakor je vpisan v taboriščni knjigi:

A) KLASIČNI KRIMINALNI DELIKTI IN PREKRŠKI IN ŠTEVILO ZAPORNIKOV		
1. uboj		3
2. sodelovanje z okupatorjem		19
3. požig		2
4. dezerter		3
5. tihotapstvo		3
6. neprijava požara		3
7. kršenje javne morale		3
8. kršenje nočnega miru		2
9. kršenje miru		2
10. kršenje javnega reda		6
11. kriminal		2
12. žaljenje časti		2

13. falsificiranje javnega pečata	1
14. neprijava uboja	1
15. prikrivanje tatvine	1
16. poneverba	13
17. vlom	8
18. tatvina	39
19. pretep	17
20. sabotaža z orožjem	1
21. kupovanje ukradenega blaga	4
22. rušenje spomenikov	1
23. prevara	1
24. nepravilna vožnja	1
25. karambol	6
26. neplačevanje preživnine	1
27. kartanje	1
28. telesna poškodba	1
B) INKRIMINACIJE ZARADI OHRANJANJA NOVE DRUŽBENO-EKO- NOMSKE UREDITVE	
1. meja in špekulacija z valuto	1
2. prehod preko meje, meja	11
3. pomoč pri pobegu čez mejo	7
4. poskus pobega preko meje	36
5. prehod, ilegalni prehod	4
6. nameravan pobeg	2
7. pobeg preko meje	29
8. neprijava pobega v ilegalo	1
9. prikrivanje bande	1
10. sodelovanje s križarji	1
11. neprijava bande-sum umora	1
12. ilegalna banda	2
13. podpiranje bande	
14. križarjev	
15. ilegalcev	
16. pomoč ilegalcem	16
17. neprijava ilegalcev	
18. neprijava skrivalcev	23
19. skrivanje sina	1
20. neprijava sina	4
21. neprijava pobega	27
22. skrivač	2
23. črni zakol	4
24. obvezna oddaja	13
25. neprijava vina	1

26. klevetanje ljudske oblasti	1
27. klevetanje	3
28. sovražna propaganda	9
29. raziskovalec Sv. pisma (Jehovec)	1

C) DELIKTI, KI BI LAHKO SPADALI TAKO POD A KOT B

1. gospodarska sabotaža	3
2. zloraba službene dolžnosti	4
3. špekulacija	16
4. škodljivec državne imovine	1
5. črna borza	3
6. malomarno vršenje službe	8
7. malverzacija	1
8. nedovoljena trgovina	12
9. utaja	3
10. kršitev uradne dolžnosti	4
11. prekupčevanje	2
12. manipulacija	1
13. malomarno poslovanje	1
14. neuradno poslovanje	1
15. zapustitev dela	1
16. manipulacija z bencinskimi boni	1

DELIKTI S PO ENIM KAZNOVANIM PO VRSTNEM REDU VIŠINE KAZNI OD SKUPNO 73 RAZLIČNIH DELIKTOV:

1. meja in špekulacija z valuto	18 let
2. prikrivanje bande	18 let
3. sodelovanje s križarji	16 let
4. raziskovalec Sv. pisma (Jehovec)	10 let
5. neprijava bande – sum umora	9 let 2 meseca
6. škodljivec državne imovine	4 leta
7. skrivanje sina	3 leta
8. falsificiranje javnega pečata	3 leta
9. neprijava umora	3 leta
10. prikrivanje tatvine	2 leti 10 mesecev
11. malverzacija	2 leti
12. neprijava pobega v ilegalo	2 leti
13. sabotaža z orožjem	1 leto 3 mesece
14. rušenje spomenikov	1 leto
15. neprijava vina	10 mesecev
16. prevara	10 mesecev
17. nepravilna vožnja	9 mesecev
18. kritiziranje ljudske oblasti	4 mesece
19. neplačevanje preživnine	3 mesece
20. kartanje	3 mesece

21. manipulacija	3 mesece
22. malomarno poslovanje	3 mesece
23. neuradno poslovanje	2 meseca
24. manipulacija z bencinskimi boni	33 dni
25. zapustitev dela	20 dni
26. telesna poškodba	19 dni

DESET DELIKTOV Z NAJVEČJIM ŠTEVILOM KAZNOVANIH

1. tatvina	39
2. poskus pobega preko meje	36
3. pobeg preko meje	29
4. neprijava pobega	27
5. neprijava ilegalcev, skrivačev	23
6. sodelovanje z okupatorjem	19
7. pretep	17
8. špekulacija	16
9. podpiranje bande, križarjev, ilegalcev, pomoč illegalcem	6
10. poneverba	13
11. obvezna oddaja	13

Med najštevilneje zastopanimi delikti sta samo dva izrazita kriminalno-prekrškovna delikta – tatvina in pretep, ostali delikti pa spadajo v drugi dve skupini. Izrazito prevladujejo dejanja, povezana z mejo.

Deset deliktov glede na največje povprečne kazni s pripisanimi najnižjimi in najvišjimi kaznimi za tak delikt. Upošteva se dejanje, za katero je bilo zaprtih več kot pet ljudi, razen za uboj, zaradi katerega so bili v Verdrengu trije taboriščniki:

1. uboj	3 14 let	od 10 let (18/5-195) do 20 let (12/3-1948)
2. sodelovanje z okupatorjem	19 9 let 10 mesecev 12 dni	od 2 leti (10/5-1949) do 20 let (16/11-1948)
3. špekulacija	16 4 leta 21 dni	od 1 leta (4/12-1950) do 11 let 10/6-1948)
4. prehod preko meje, meja	11 4 leta 8 dni	od 1 leta 3 mesecev (23/9-1950) do 6 let (28/12-1948)
5. pomoč pri pobegu čez mejo	7 3 leta 9 mesecev 9 dni	od 1 leta (3/11-1950) do 8 let (17/6-1946)
6. sovražna propaganda	9 3 leta 7 mesecev 23 dni	od 18 mesecev (3/12-1949) do 10 let (12/4-1948)
7. podpiranje bande, križarjev, ilegalcev, pomoč illegalcem	16 3 leta 7 mesecev 13 dni	od 2 leti (2/12-1949) do 18 let (3/2-1950)
8. neprijava ilegalcev, skrivačev	23 3 leta 3 mesece 17 dni	od 8 let (2/8-1948) do 4 mesece 23 dni (6/4-1951)

9. poskus pobega preko meje	36	3 leta 3 mesece 10 dni	od 10 mesecev (22/2-1951) do 7 let (9/8-1950)
10. neprijava pobega	27	2 leti 11 mesecev 5 dni	od 35 dni (6/4-1951) do 10 let (6/1-1949)

Za konec naj navedem še primer, ki v zaporniški knjigi posebej izstopa:

K.K., star 58 let, kmet, je bil za umor žene 17/1-1948 obsojen na 12 let. Istega dne je v taborišče prišel K.M., star 60 let, prav tako kmet, ki je bil za "neprijavo sina"! dne 14/5-1948 obsojen na 14 let. Manj kot neprijavo lastnega sina, kar izključuje vsako pravno državo, so kaznovali celo sodelovanje z okupatorjem, ki je bilo nedvomno družbeno obsojano dejanje. Od 19 kaznovanih za ta delikt jih je bilo le šest kaznovanih huje kot K.M.

V povprečju gledano so bile kazni hude, predvsem za delikte, ki jih lahko opredelimo kot politično obarvane. Oblast je kaznovala in s kaznimi poskušala zajezi vse, kar bi lahko ogrozilo novo vzpostavljeno prehodno obdobje v komunizem.

Obdobja tranzicij očitno vedno prinesejo dogajanja, ki so, ko prehod mine, predmet čudenja. Vsaj čudenja!

LITERATURA

Tribuna, št. 4, 5/3-1990, Filozofija Peskovnika – Kočevska Reka-Stvor, avtor Ivo Žajdela

Demokracija, št. 25, leto II, 3/7-1990, Kako smo gradili satanovo gnezdo?, avtor M. Klemenčič

Mladina, št. 23, 13/6-1990, Skrivnosti Kočevske reke, avtor Melita Zajc

Nedeljski dnevnik, 4/8-1990, Kazen zaradi prepozne zaposlitve, avtor Otmar Klipšter

Demokracija, št. 33, leto II, 28/8-1990, Skrivnostni Ferdreng, avtor Ivo Žajdela

Slovenec (Sobotna branja), 3/6-1992, Kočevska dežela posebnosti v najslabšem (4), avtor Ivo Žajdela

Munda M., 1990, V imenu Ljudstva, Lectura d.o.o. Maribor

Bavcon L., Šelih A., 1987, Kazensko pravo – splošni del, Uradni list Ljubljana

Božidar Jezernik**ZIGEUNERLAGER NA PLANETU
AUSCHWITZ¹**

Med drugo svetovno vojno so bili v tretjem rajhu ne le Židi, temveč tudi Cigani določeni za uničenje, saj so jih nacistični etnologi klasificirali kot manjvredno raso. V eseju o ljudstvu in državi (*Volk und Staat*) je na primer dr. Robert Koerber leta 1936 zapisal: "Židi in Cigani so danes daleč proč od nas, saj so bili njihovi azijski pradedi popolnoma drugačni od naših nordijskih prednikov" (cit. Tenenbaum 1956: 400).

Nacistične oblasti so sprva nameravale naseliti Cigane za stalno, vendar ta namera ni bila uresničljiva: občine in krajevne policijske postaje niso vedele, kam s "klateži", saj jih niso mogle več preganjati iz kraja v kraj kot prej, ker niso imeli več svobode gibanja. Treba je bilo poiskati novo rešitev. Leta 1936 je bil poslan v Dachau prvi transport 400 Ciganov. V letih 1937 in 1938 so bili vsi potujoči Cigani zbrani v tako imenovanih nastanitvenih taboriščih (*Wohnlager*) blizu večjih mest. Maja 1938 je SS reichsführer Heinrich Himmler ustanovil Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerungewesens (Državni urad za boj zoper cigansko nevarnost), ki se je med gonjo zoper lenuhe in asocialne ukvarjal izključno z nadziranjem Ciganov in jih pošiljali v koncentracijska taborišča. Leta 1938, na primer, so bila poslana v Dachau cela plemena Ciganov, da bi se v koncentracijskem taborišču naučili delati. Po 1939 so Cigane v tisočih iz Nemčije in z okupiranih področij pošiljali najprej v židovska geta in nato v koncentracijska taborišča na Poljskem (Wallner 1941: 53; Hoess 1959: 124-125; Kogon 1959: 46; Parcer 1993: I, xiv). Zakaj, je pojasnil štajerski Gauleiter dr. Tobias Portschy takole: "Ker so Cigani nosilci notorično zle in bolne dednosti, sprevrženi kriminalci, paraziti našega ljudstva, ki ne morejo prinesiti drugega kot hude škode..." (Sterpellone 1978: 91).

Prvo žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück je začelo delovati šele 15. maja 1939 in je ostalo edino te vrste na nemških tleh; preden je bilo ustanovljeno, so bile posamezne ženske zaprte v kaznilnicah. V prvi skupini 1.165 internirank v Ravensbrücku je bilo 771 asocialnih (med njimi 440 Cigank) (Arndt 1970: 95 ff). Med prvimi otroki, ki so prispeli v Ravensbrück (junija 1939), so bili tudi ciganski otroci z Gradiščanskega. Ti so bili premeščeni iz Ravensbrücka v Auschwitz 1942, ko je tam začelo delovati Cigansko taborišče (Priester 1958; Buber-Neumann 1949: 191; Kiedrzyńska 1961: 119; Antoni 1979: 43; Ch. Müller 1981: 44; Bernardac 1981: 269).

Nekateri otroci so bili prignani v taborišča tudi sami, brez staršev. Sirote in mlajši od dvanajst let, so bili pokončani. V skladu s Himmlerjevim ukazom o "posebnih primerih" je ta ukrep zajel tudi tiste, ki so že bili stari 16 ali 17 let, "in druge". Ukaz je veleval, da je treba v interesu družine in države "te deformirane kreature" identificirati in eliminirati takoj ko mogoče (Sterpellone 1978: 80). Poleg "prizadetih" otrok je ta ukrep zajel vse židovske otroke, mlajše od dvanajst, in precej ciganskih; končali so v plinskih celicah Auschwitza (Weidenreich 1960: 19; Rawicz 1971: 205-207).

Organizacija in uničenje manjšin v tretjem rajhu je bil proces z več stopnjami. Ideološka priprava in "znanstveno" grundiranje sta se stapljala s praktično organizacijo in implementacijo genocida nad Cigani z ustanovitvijo Inštituta za rasno higieno v Berlinu leta 1936 pod vodstvom nevrologa dr. Roberta Ritterja. Ritter je posvetil svoje zanimanje Ciganom, da bi dokazal njihovo "dedno primitivnost" in "nekoristnost za arijsko skupnost". Leta 1937 je pripravil dokument o nemških Ciganih, v katerem je registriral in preučil 30.000 oseb. Nameraval je preiskati vse Cigane v Nemčiji, in to ne le iz čisto znanstvenih razlogov, temveč tudi da bi dopolnil dokumentacijo o njih in registriral nekaj oseb "čiste rase", nosilcev indoevropskih genov, zato da bi jih naselili v "rezervatu". Ritter in njegovi sodelavci so izdelali tako imenovana "uradna poročila" za skoraj vse Cigane, živeče v Nemčiji, in ovrednotili njihovo "rasno vrednost". Za prizadete so ta poročila praviloma pomenila izbiro med življenjem in smrtjo, izgubo osebne svobode ali prisilno sterilizacijo (Müller-Hill 1988: 59; Parcer 1993: I, xv).

Rezultati Ritterjeve preiskave so seveda potrdili njegovo hipotezo iz 1935, da večina med njimi sploh niso bili Cigani, ampak "produkti parjenja z nemškim kriminalnim asocialnim subproletariatom". Januarja 1940 je napovedal rešitev ciganskega vprašanja takole: "Cigansko vprašanje bo rešeno šele, ko bo večina asocialnih in ničvrednih ciganskih posameznikov mešane krvi zbrana na delu v večjih delovnih taboriščih in ko bo nadaljnja ploditev te populacije mešane krvi zaustavljena enkrat za zmeraj" (Müller-Hill 1988: 57).

Šestnajstega decembra 1942 je Himmler izdal ukaz, s katerim je pooblastil kriminalno policijo, da aretira vse osebe, ki so bile ciganskega videza ali so se klatile naokrog na "ciganski" način, ne glede na njihovo "rasno čistost" oziroma spol ali starost.² Deportirali naj bi jih v Auschwitz in tam naj bi ostale do konca vojne. Edine izjeme so bili tisti, ki so bili uradno prepoznani kot čistokrvni pripadniki dveh glavnih ciganskih plemen (Lalleri in Sinti). Ti naj bi bili naseljeni v rezervatih v okrožju Ödenburg v Neusiedlerseeju. Ciganska taborišča so redno preiskovali iz bioloških razlogov. S tem je želel Himmler zagotoviti ohranitev

dveh glavnih ciganskih plemen, katerih pripadniki so bili po njegovem mnenju direktni potomci prvotne indoevropske rase in so ohranili svoje navade in običaje bolj ali manj čiste in nedotaknjene. Želel je, da so vsi zbrani skupaj, natančno popisani in ohranjeni kot zgodovinska dediščina (Hoess 1959: 125-126).

V skladu z ukazom o deportaciji naj bi bili izjeme v splošnem pravilu tako imenovani ljudje mešane krvi (Mischlingen), ki so se izkazali kot vojaki med vojno. Njim naj bi dali na izbiro "prostovoljno" sterilizacijo ali Auschwitz. Toda večini niso nikoli dali možnosti izbire, ampak so jih preprosto zaprli (Bernardac 1981: 197; Müller-Hill 1988: 60; Bezwińska in Czech 1995: 139-140). Med racijami so bili mnogi ustreljeni ali pretepeni, kmalu potem pa zbrani in izolirani v taborišču Birkenau. Število in velikost transportov sta se naglo povečevala leta 1943. Do konca leta je bilo prignanih v Auschwitz-Birkenau 18.736 Ciganov (9.008 moških in 9.728 žensk), nadaljnjih 2.207 (1.086 moških in 1.121 žensk) pa leta 1944. Prve skupine Ciganov so nastanili v Birkenau januarja 1943 v blok številka 18. Marca so bili transporti nastanjeni že v taborišču B-Ile, tako imenovanem Ciganskem taborišču (Zigeunerlager), ki je ležalo med taboriščem D ali delovnim taboriščem (Arbeitslager) in taboriščem F ali bolnišnico (Krankenbau). Bilo jih je toliko, da so v celoti napolnili sektor, ki je obsegal 32 lesenih hlevov barak. Hlevi z oznako OKH-tip 260/9 so bili izvirno namenjeni za 52 konj. V vsaki baraki so bile na obeh straneh trinasdropne lesene postelje. Cigani so zastrli ležišča z odejami, ki so jih prinesli s seboj, in tako je nastalo zatočišče za eno družino (Hoess 1959: 125-126; Ficowski 1989: 46; Nahon 1989: 77; Czech 1990: 295, 341; Parcer 1993: I, 4; Bezwińska in Czech 1995: 139).

Med gonjo je bilo precej vojakov navzlic železnim križem in drugim medaljam za hrabrost in več ranam premeščenih s frontnih linij in poslanih v koncentracijska taborišča preprosto zato, ker je bil njihov oče ali mati ali ded Cigan ali ciganski mešanec. V tej skupini je bil celo zelo visok član NSDAP, katerega ciganski ded se je naselil v Leipzigu in je bil večkrat odlikovan med prvo svetovno vojno. Pa tudi študentka, ki je bila vodja berlinske Zveze nemških deklet, in tako dalje. V taborišču je bilo mogoče videti nekaj moških, ki so hodili naokrog z vojaškimi odlikovanji, ki jim jih je podelila nemška država za hrabrost na bojišču (Menasche 1947: 86; Hoess 1959: 125; Kraus in Kulka 1966: 202-203; Broad 1969: 73; Langbein 1987: 44; Bezwińska in Czech 1995: 139).

Med 26. februarjem 1943 in 21. julijem 1944 je bilo registriranih 10.094 moških in 10.849 žensk. Med Cigani, deportiranimi v Auschwitz, jih je bilo 62.75% iz Nemčije ali domala 14.000 imen, vpisanih v register Ciganskega taborišča. Druga največja skupina je prišla iz prokuratorata Češka in Moravska, približno 4.500 oseb oziroma 22% ujetni-

kov Ciganskega taborišča. Tretja največja skupina je prišla z okupirane Poljske, okrog 6% oziroma 1.300 oseb. Med njimi je bilo tudi manjše število Ciganov iz Sovjetske zveze, Madžarske, Nizozemske, Norveške, Litve in Francije (Parcer 1993).

Kot najmlajši med moškimi je bil registriran poljski Cigan Stefan Czernikiewicz, tedaj star dva meseca. Kot najstarejša pa Alfred Brandt, rojen 18. marca 1853, in poljski Cigan Onufry Urbanowicz, star čez 90 let (točen datum njegovega rojstva ni bil vpisan). V ženski knjigi je bila kot najmlajša vpisana Viktorija Ditloff, ki je bila ob vpisu stara mesec dni in je umrla v taborišču 4. junija 1943. Kot najstarejše pa nemška Ciganka Anna Horwac, rojena 7. marca 1851, Anna Brozinska, rojena 17. junija 1851, in poljska Ciganka Hanna Tomaszewicz, stara 110 let (točen datum njenega rojstva ni bil vpisan). Iz registrskih knjig je razvidno, da so se v Ciganskem taborišču otroci tudi rojevali. Prva sta se rodila 11. marca 1943 Anna Malik in Peter Wachler s številko Z-1936 oziroma Z-2086, zadnji pa 20. junija 1944 Oskar Weindlich, registriran pod številko Z-10077 (Parcer 1993).

Cigansko taborišče je bilo prvo družinsko taborišče v sistemu nemških koncentracijskih taborišč. Režim v njem se je razlikoval od režima v drugih taboriščih. Cigani so smeli nositi civilno obleko, niso jim postrigli las, tako da "niso (bili) podobni internirancem", razen redkim izjemam jim ni bilo treba hoditi na delo zunaj taborišča in niso bili izpostavljeni ne mučenju ne tepežu. Še več, imeli so ogromno prednost in ugodnost: samo oni so smeli ostati skupaj s svojimi družinami in vsaka družina je imela svoj ločeni prostor na pogradih, ki je bil zadosti velik, da so mogli vsi družinski člani ležati drug poleg drugega (Geve 1958: 108; Mareš 1963: 186; Markiewicz 1967: 2; F. Müller 1979: 149; Nahon 1989: 77; Münzel in Streck 1981: 71; Ramati 1985: 185; Ficowski 1989: 47; Naor 1989: 106).

Internirancem, ki so se jim srca trgala od bolečine zaradi pokola njihovih družin in najdražjih, so Cigani poosebljali najsrečnejše ljudi tega sveta; niso si mogli pomagati, da ne bi z zavistjo pogledovali proti Ciganskemu taborišču. Nič čudnega, da je bilo v očeh drugih taboriščnikov Cigansko taborišče podoba idealnega življenja: moškim ni bilo treba delati, ženske so pazile na otroke in otroci so plezali drug čez drugega. Vsi so "peli, se igrali, plesali in preživljali dneve udobno, brez dela" (Blank 1945: 75).

Ciganom, ki so imeli v primerjavi z drugimi interniranci veliko prednost, da so bili v internirani skupaj s svojimi družinami, so drugi zavidali, češ da živijo "kot v pravljici" (Holuj 1966: 238; Bernardac 1981: 172). O tem, kako so na njihov položaj gledali iz drugih sektorjev, govori naslednja anekdota: "Ti si srečen, saj je tvoja prva vtetovirana številka 7. Dodaj majhno črtico, pa bo iz 7 nastal Z" (Bernardac 1981: 179).³ V skladu

s to predstavo so tudi na Cigansko taborišče gledali kot na ogromno igrišče: "Goli temnopolti otroci so tekali naokrog in se igrali. Ženske s kreolskimi obrazi in barvno pestrimi oblačili in napol nagi moški, sedeč na tleh v skupinah, kramljajoč, medtem ko so opazovali otroke med igro. To je bilo znamenito 'Cigansko taborišče'" (Nyiszli 1973: 35).

Cigani ne le, da so živeli s svojimi družinami, imeli so tudi nekatere druge prednosti. V njihovem taborišču je bila denimo kantina, ki je bila glede na taboriščne razmere dokaj dobro založena: na prodaj so bile specialitete, kot polži, sladkorna pesa in lahke solate, tudi glavniki, toaletni papir in podobno. Vse to je bilo na voljo tistim, ki so lahko plačali. Cigani niso imeli denarja, toda imeli so zlato, dragulje in druge dragocenosti. Zanje v kantini sicer niso mogli kupovati, toda upravitelj je imel denar in z njim se je bilo moč pogoditi in posel je cvetel (Kielar 1982: 182; Ficowski 1989: 46).

V Ciganskem taborišču je bilo veliko igrišče, kjer so lahko otroci tekali naokrog po mili volji in se igrali z igračami vseh vrst. Dvajsetega aprila 1944, ob Hitlerjevem rojstnem dnevu, so v njem odprli celo vrtec. Čez dan so se otroci zbirali v vrtcu, kjer so imeli gugalnice in pravi vrtljak z lesenimi konji in kočijami. Imeli so tudi jasli s ciganskimi vzgojiteljicami. Vendar je bil vrtec kmalu spremenjen v sirotišnico; ob tolikšnem umiranju je bilo kmalu stotine otrok osirotelih (Menasche 1947: 15; Hoess 1959: 127; Ramati 1985: 194-197; Ficowski 1989: 47; Nahon 1989: 77).

Nekateri taboriščni oblastniki so pogosto obiskovali Cigansko taborišče in prinašali otrokom bonbone, čokolado in druge dobrote. Kadar jih je prišel pogledat dr. Mengele, na primer, je večkrat prinesel hrano in sladkorčke, včasih igračke in jih jemal na kratke izhode iz taborišča. Kadarkoli se je pojavil, so ga toplo pozdravili z vzklikanjem: "Stric Mengele!, Stric Mengele!" (Adelsberger 1956: 78; Ramati 1985: 194; Linton 1986: 185; Langado in Dekel 1992: 82).

Taboriščni svet je bil zlasti za najmlajše edini svet in vanj so se popolnoma vživeli. Dogodek, ki ga je opisala nekdanja interniranka iz Ravensbrücka, ilustrira, kako globoko so ti otroci sprejeli svoje življenje kot normalno: "Naša kleparska skupina je morala v ciganskem bloku popraviti vodovod. Ko smo prišle v umivalnico, smo videle kakšnih deset otrok okrog umivalnika za noge, napolnjenega z vodo. Spuščali so iz zavojnega papirja zgibane ladjice. Neka tovarišica iz Stubendiensta je pripovedovala otrokom o velikih ladjah na morju, ki jih je krmaril kapitan. Neki fant je hotel vedeti, kaj je 'kapitan'. Ko mu je to pojasnjevala, je uporabila besedo 'komandant'. Tedaj jo je prekinila neka deklca in vprašala: 'Je bil to potem naš esesovski komandant?'

Nato jim je tovarišica podrobno opisala ladijsko posadko in kako lahko ladja pluje po morju, kako se segreva velik kotel, kako nastaja

para in poganja stroje, da lahko ladja plove. Toda otroci niso mogli doumeti, da na ladji niso potrebni niti esesovci niti jetniki. Po njihovih predstavah mora povsod biti tako kot v taborišču. Kajti tako daleč, kot so se lahko spomnili, niso poznali nič drugega. V njihovih glavah sta bili le dve vrsti ljudi - nasilni esesovci in jetniki, skratka, taboriščno življenje" (Ch. Müller 1981: 48).

Introjekcija taboriščnega nasilja je najjasneje odsevala v otroški igri. Njihove igre in zabave niso transcendirale resničnosti, niti je niso spreminjale. Zvesto so jo odsevale, postale njen integralni del ali vsaj del tega, kar so si otroci predstavljali kot resničnost (Eisen 1988: 109). Poljska interniranka iz Auschwitza je nekoč opazovala skupino ciganskih otrok med igro v blatu pred barako. Mučili so najmlajšega otroka. Spotaknili so ga v blato in, posnemajoč esesovce, klicali "los", "ab". Njihova žrtev se je skušala osvoboditi, zvijala se je in vreščala iz vseh pljuč. Ko jih je interniranka vprašala, kaj počnejo, so ji odvrnili: "Sežigamo Žide" (Żywulska 1946: 215).

Resnično podobo, ki ni bila prav nič pravičnejša, pa so imeli priložnost videti le tisti redki interniranci, ki so si lahko od blizu ogledali Cigansko taborišče. Taboriščniki iz drugih sektorjev namreč niso imeli vstopa v taborišče, Cigani pa praviloma niso hodili na delo zunaj svojega. S tem jim je bilo prihranjenih precej muk, toda posledica izolacije je bila tudi, da so trpeli bolj kot večina jetnikov zaradi stalnega pomanjkanja hrane in katastrofalnih higienskih razmer. Ker niso mogli ven, si tudi niso mogli priskrbeti nobenih dobrin. Na majhnem prostoru je bilo nakopičeno ogromno ljudi in njihovo število je stalno naraščalo zaradi novih rojstev; zaradi pomanjkanja tablet, zdravil in hrane je smrtnost bila velika, zlasti med novorojenčki (F. Müller 1979: 149).

Čeprav je Rudolf Höß zatrjeval, da so bili Cigani njegovi "najljubši jetniki", so mnogi med njimi trpeli tako kot pretežna večina drugih, interniranih v Auschwitzu, zaradi pomanjkanja primerne hrane, slabih sanitarnih razmer in neustrezne zdravniške oskrbe: "Razmere v Birkenauu so bile skrajno neprimerne za družinsko taborišče. Primanjkovalo je vseh nujnih potrebščin, celo če je bilo predvideno, da bi Cigane tam zadržali zgolj za čas trajanja vojne. Bilo je popolnoma nemogoče preskrbeti primerno hrano za otroke, čeprav mi je s sklicevanjem na državnega vodjo SS uspelo začasno ukaniti prehrambeni urad, da mi je dal hrano za najmlajše. Vendar ne za dolgo, ker je ministrstvo za hrano predpisalo, da koncentracijska taborišča ne smejo dobivati nobene posebne hrane za otroke" (Höß 1959: 126).

Torej ni bilo res, da so bili obroki hrane v Ciganskem taborišču zadostni, da bi vsi preživel, kakor so zatrjevali nekateri esesovski zdravniki, in da je do pomanjkanja prihajalo, ker so jo nekateri Cigani

na visokih položajih večino zadržali zase in jo na ta način odtegnili vsem drugim, tudi lačnim otrokom. Po esesovskih navedbah naj bi bil to glavni vzrok za "stradanje otrok v Ciganskem taborišču, kjer je 80 odstotkov prebivalcev v splošnem umiralo od lakote, vtem ko jih je nekaj lahko 'živelo zelo dobro'" (Linton 1986: 199, 323). Toda res je tudi, da ne le hrana, temveč tudi oblačila otrok niso bila vedno varna pred njihovimi lastnimi starši. Na primer, pred zimo 1944/45 so otroci v Ravensbrücku dobili primerna oblačila. Toda lakota je bila močnejša od mraza in za kos kruha so bile nekatere matere, zlasti Ciganke, pripravljene vzeti svojim otrokom plaščke ali nogavice; lakoto so te "hčerke juga" še slabše prenašale kot mraz, in so vse, kar so imele, zamenjale za kos kruha (Hajkova 1960: 128-129).

To, da je neki nekdanji esesovec iz Auschwitza razlagal, kako osupel je bil nad prizori očetov in mater, ki so jedli, medtem ko so njihovi lastni otroci stradali, je bila navadna hipokrizija: če so se takšne zadeve dogajale v ekstremnih razmerah, so bili zanje odgovorni tisti, ki so ustvarili takšne okoliščine, in ne tisti, ki so bili prisiljeni proti svoji volji živeti v njih. Da je bilo prepričanje nacistov o lastni "nedolžnosti" brezmejno, potrjuje izjava nekega nacističarja, da so bile v Ciganskem taborišču razmere "okrutne... slabše kot v vseh drugih taboriščih" in da so predstavljale "zelo hud problem". "Odkar sem preživel to Cigansko taborišče, imam najslabše možno mnenje o Ciganih. In kadar vidim Cigana, se potrudim, da se hitro izmaknem... Ne prenesem ciganske glasbe" (Linton 1986: 260).

Cigani so res smeli imeti svojo obleko, toda niso je mogli oprati, ker ni bilo tekoče vode. In ker se niso mogli umiti, so tisoči živeli v smradu in hudi umazaniji. Posledica je bila, da so bile higienske razmere že od vsega začetka grozljive celo za Birkenau. V takšnih razmerah se je tudi velik privilegij (dolgi lasje) izkazal za nevarnost: nekoč so videli Ciganko, ki je nekaj tiščala v roki, kot da je zlato ali kaj podobnega, bila pa je uš. Pojasnila je, da je to storila zato, da bi imela veliko sreče, kajti "ko uši zapustijo človeka, potem to pomeni smrt" (Ficowski 1979: 108).

Higienske razmere najbolje ponazarja dejstvo, da so zapeljivci v Auschwitzu svojim izvoljenkam namesto parfuma prinašali mitigal (žvepleno olje), ki so ga uporabljali kot zdravilo zoper garje (Żywulska 1946: 80; Bernardac 1981: 204; Fritz 1986: 108, 110). Beseda mitigal naj bi bila v Ciganskem taborišču svoj čas celo pogostejše uporabljana kot beseda kruh v otroških ustih: "To je bilo kraljevsko darilo za kakšno lepo Ciganko. In lepotica, ki je dobila od gospoda lepo stekleničko čudovitih kristalov, je bila lepo prevarana, če je pri odpiranju zavel iz nje vonj po vijolicah ali nageljnih parfuma Coty namesto žveplenega vonja mitigala" (Bernardac 1981: 205).

Nemci, ki so se šteli za kulturne in civilizirane, so potrebovali nasprotje, da so se lahko prepoznavali in potrjevali kot takšni. In takšno nasprotje so med drugim našli v Ciganih, "otrokih narave" oziroma "ljudstvu svobode", ali z močnejšimi besedami, "potomcih umazanih, neotesanih tatov". Predstavljali so blatantno negacijo vseh bistvenih vrednot in predpostavk, na katerih je temeljila vladajoča morala. Podobna Ciganov kot naravnih ljudi, tj. ljudi brez kulture, je bila jasno prepoznavna v ravnanju z njimi. Taboriščne oblasti so jih obravnavale kot ljudi, ki so popolnoma nezmožni razumeti, kaj smejo in česa ne: "Nikoli jim ni uspelo dolgo zdržati v nobeni službi. 'Ciganili so naokrog', preveč za vse, kar so delali. Njihova največja želja je bila, da bi bili v transportni četi, saj so se tako lahko vozili po vsem taborišču in potešili svojo neskončno radovednost ter imeli priložnost za krajo" (Hoess 1959: 128). Zato je bilo nujno učiti jih discipline - s palico. To je bil edini jezik, ki naj bi ga razumeli: "Palica je itak bila neko potrebno sredstvo za disciplino med cigani in nje so se izdatno posluževali vsi blokači in štubaki, tudi naši Slovenci" (Jošt 1945: 27).

Ker so se zavedali, da bi bila vsaka oblika nasilnega dejanja zoper stražarje zadušena, saj so bili slednji premočni in prenevarni, so usmerili svojo agresivnost na tiste, ki so bili še bolj nemočni in se niso bili zmožni braniti ali udariti nazaj. Bilo je veliko manj nevarno usmeriti agresijo, ki sta jo povzročala stiska in pomanjkanje, na takšne substitute kot na prave povzročitelje njihove nesreče. Tako so Cigani postali grešni kozli in so bili pogosto obtoženi za grdobije, ki so jih storili drugi. Naslednji dogodek iz Ravensbrücka zelo nazorno ilustrira delovanje tega mehanizma. Nekoč je Ciganka, Weitz po imenu, pobegnila iz taborišča in zato so vse zapornice v kazenskem bloku ostale brez hrane in stoje morale čakati, dokler je niso našli. Tiste, ki so nezavestne obležale na tleh, se niso smele odvreči nazaj v razmeroma tople barake. Posledica je bila, da se je dvignil val sovraštva zoper nesrečno žensko. Po treh dneh jo je skupina paznic s psi, esesovci in komandant taborišča Kögel prignala nazaj. Ko so jo opotekajočo gnali, jo suvali in brcali, je bila le še beden kup ratrganih cap. Psi so šavsali po njenih nogah in trgali njena oblačila. Tako se je vsa skupina pomikala mimo čakajočih jetnic, dokler ni izginila v kazenski blok. Sam komandant taborišča je brcal in suval izmučeno žensko. "Tukaj je," je rekel, "zaradi nje tri dni niste dobile hrane. Storite z njo, kar hočete." In večina taboriščnic je planila nadnjo, jo brcala, tepla s pestmi in obdelovala s pručkami, dokler se ni nezavestna zgrudila na tla. Potem so kup krvavih cap spet potegnili ven in ga vlekli po tleh pred prestrašenimi očmi taboriščnic. Kögel je šel zadnji in vsaki vrsti jetnic je razglasil: "Dobro si jo oglejte. To se bo zgodilo z vsako, ki bo skušala pobegniti." - "Ciganka Weitz je umrla nekoliko pozneje ne da bi prišla k

zavesti. To, kar so esesovci naredili iz nje, je bil zgled v dobro vseh nas" (Buber-Neumann 1949: 210-211).

Če ne bi bilo Ciganov, bi bilo nujno izumiti jih. Kako bi taboriščne oblasti zadosti ponižale taboriščnike, če ne bi bilo nobenega Cigana? Taboriščni oblastniki so pogosto izrabili Cigane, da so telesno kaznovali taboriščnike in mnogi blokovni starešine so iskali priložnost, da so lahko udarili (židovskega) zdravnika pred žensko ali pred Ciganom, da bi ga čim bolj ponižali in tako bolj nazorno pokazali svojo moč (Bernardac 1981: 206).

Vertikalno urejena družba lahko funkcionira samo, če obstaja kdo, ki je še nižji od najnižjega na hierarhični lestvici. Naslednji pripetljaj se je zgodil v Ravensbrücku leta 1943: triletna deklica je prišla na blok, kjer je ni nihče poznal. Neka ženska jo je vzela v naročje in je zaspala. Ko se je deklica zbudila v pisarni židovskega bloka, je ob pogledu na same Židinke okrog sebe ogorčeno izjavila: "Nisem židovski otrok. Jaz sem Roma" (Buber-Neumann 1949: 245).

Težko si je zamisliti ostrejšo definiranega "drugega" od Ciganov: pravega nasprotja nemške malomeščanske konvencionalnosti, ki je naredila kult iz čistoče, zmernosti in kulture. Cigani naj bi tudi ne bili obremenjeni s formalnostmi. Živeli naj bi brez omejitev civiliziranega življenja, tako da "pri njih nikoli ne veš, kdo je oče" (Müller-Hill, 1988: 143). Bilo je, kot da bi na ekstravaganten in bolj pisan način predstavljali vse, kar je bilo zavrženo (le) pred nekaj generacijami. Prisluhnimo še enkrat komandantu Hößu: "Navzlic neugodnim razmeram večina Ciganov, kot sem sam lahko opazil, ni tako zelo psihološko trpela zaradi ujetništva kot zaradi dejstva, da je to omejilo njihove potepuške navade.

Prenaseljenost, slaba sanitarna ureditev in do določene mere celo pomanjkanje hrane so bile razmere, ki so jih bili navajeni v svojem normalnem, primitivnem načinu življenja. Bolezni in visoke umrljivosti sploh niso šteli za posebno tragični. Ves njihov odnos je bil dejansko otroški, razposajen v besedi in dejanju. Radi so se igrali celo pri delu in ga nikdar niso jemali popolnoma resno. Celó v slabih časih so vedno skušali videti svetlo stran. Bili so optimisti... Vedno se mi je zdelo, da niso zares razumeli svojega ujetništva" (Hoess 1959: 127).

V tem pogledu se tudi gledišče taboriščnikov v bistvu ni razlikovalo. Družinsko Cigansko taborišče je namreč zbuvalo med drugimi prebivalci "planeta Auschwitz" veliko zanimanja: "Kako to ljudstvo ljubi in živi, prosto in nevezano in nagonsko kot gozdne živali, še z daljno slutnjo na svojo pradomovino Indijo" (Adelsberger 1956: 55).

V procesu konstrukcije drugačnosti je videz igral pomembno vlogo. Predvsem so vsi Cigani imeli temno polt in črne lase, zaradi česar so bili videti grdi po "arijskih" merilih, in bili večni grešni kozli. Zato so bili

pogosto tarče cele vrste šal esesovcev, ki so se norčevali iz njih (Orenstein 1988: 218). Če kdo ni dajal vtisa, da je takšna karikatura, kot naj bi bil po pričakovanjih, je ni odnesel dosti bolje. "Kako si drzneš biti blond, ti, ušivi ciganski otročaj?" so lajali nacisti. "Tvoja mati je morala biti prava kurba!" (Geve 1958: 81). Pa to ni bilo vse, saj podoba v očeh opazovalcev ni vedno nujno ustrezala resnični podobi. Nekateri nekdanji taboriščniki, na primer, so napačno zaznavali dr. Mengeleja kot "zelo arijskega videza" ali kot "visokega in svetlolasega" (Lengyel 1959: 152; Jackson 1980: 81; Linton 1986: 342; Fried 1990: 81). V resnici ni bil višji od 160 centimetrov, bil je črnih las in "temne, skoraj ciganske polti" (Ramati 1985: 187; Linton 1986: 342; Naor 1989: 91; Meyer 1990: 103). Ko je bil v Auschwitzu neki ciganski deček uradno razglašen za Nemca, za "arijsca", ki je lahko obiskoval javno hišo in se smel kot prostovoljec javiti v vojsko, so se ga njegovi novi rasni tovariši še naprej izogibali: "Videti je, govori in se obnaša kot Cigan, moral bi bil ostati to" (Geve 1958: 133).

Poleg slabih življenjskih razmer v Ciganskem taborišču so se njegovi prebivalci še srdito borili med seboj. "Zaradi njihove vroče krvi in prepirljive narave je bilo to neizogibno glede na to, da je bilo tu nagnjenih skupaj veliko različnih plemen in klanov. Pripadniki različnih klanov so trdno držali skupaj in podpirali drug drugega" (Hoess 1959: 127). Po mnenju nekega nekdanjega taboriščnika so bili najbolj vase zaprti klani, ki so prišli s hribov Čehoslovaške in Poljske, "primitivni praznovorni ljudje, katerih nevednost jih je držala v stanju neprestanega strahu. Z uporabo znakovnega jezika in svojega ciganskega dialekta so begali celo svoje ciganske tovariše, rojake, ki so postali moderni" (Geve 1958: 109).

Mnogim razlikam navkljub pa se vendarle zdi, da je bila večjemu delu ciganskih taboriščnikov skupna zavest drugačnosti, neenakosti v odnosu do drugih. "Cigane je bilo težko razumeti, toda ko si enkrat pokazal, da jih spoštuješ kot sebi enake, so ti celo razkrili skrivnosti romskega jezika, ki jih je povezoval. To je bila največja možna čast za tujce, naklonjena le redkim resničnim prijateljem, ki jim je uspelo pridobiti njihovo zaupanje. Drugi njihovi znanci so smeli zgolj prisostvovati seansam jasnovidnosti" (Geve 1958: 69).

Po maju 1943 se je zdravstveno stanje v Ciganskem taborišču naglo slabšalo. Izbruhnile so epidemije pegastega in trebušnega tifusa, skorbuta, griže in garij. Pojavilo se je tudi več primerov redke bolezni nome, katere znaki so bili: propadajoča majhna telesa z luknjami v licih, ki so bile dovolj velike, da je bilo mogoče videti skozi nje, počasno razkrajanje živega telesa.⁴ Veliko ciganskih otrok je umrlo zaradi nje v hudih mukah, pljuvali so kose svojih lic, kose svojih jezikov. Njihov videz in smrad je odganjal od njih celo najbolj vdane bolniške sestre. Toda če je

noma odganjala bolniške sestre od svojih žrtev, je pritegovala pozornost nemških zdravnikov. Bila je bolezen, ki je nihče od zdravnikov prej ni videl in so jo poznali le iz knjig, saj je že zdavnaj izginila. Ponovno se je pojavila v razmerah, ki so nekaj časa vladale med otroki Ciganskega taborišča. To je navedlo zdravnike, da so vse primere preiskali bakteriološko. To so opravili na "tipično nemški nehumani način": glave žrtev so odrezali od trupel in jih v vrečah poslali v laboratorij (Czechoslovak Doctors 1946: 84).

Primanjkovalo je najosnovnejše bolniške opreme in zdravniške posege, s kirurškimi operacijami vred, so opravljali na kaminih, ki so ležali vzdolž barak. V drugem mesecu obstoja Ciganskega taborišča je bila urejena primitivna bolnišnica, toda v njej praktično ni bilo nobenih zdravil razen oglja in tanalbina. Obroki hrane so bili še bolj pičli kot na sploh in pacienti so ležali popolnoma nagi v bolniških posteljah. Morali so spati celo po trije v eni postelji, v vrečah iz jutovine, napolnjenih s skobljanci, pokriti s starimi rjuhami, polnimi mrčesa, in strganimi odejami, onesnaženimi z blatom in drisko. Ta ležišča so bila idealni prostor za silovito razmnoževanje uši in bolh. Bolniki so morali ne glede na svoje stanje hoditi do konca barake, kjer je bilo prenosno stranišče. Pogosto so se, zlasti otroci, olajšali kar v posode, iz katerih so pozneje jedli. Ni bilo nobenih sanitarnih priprav in tudi nobenega vedra, nobene higijene, kar je imelo usodne posledice: v obdobju šestih mesecev, do septembra 1943 je umrlo nekaj tisoč ljudi (Blank 1945: 88; Adelsberger 1956: 46-53; Bezwińska 1973: 59; Spritzer 1980: 77; Bernardac 1981: 198; Münzel in Streck 1981: 94; Kielar 1982: 51; Ficowski 1989: 47; Meyer 1990: 17-18; Czelný 1994: 41).

Že za odrasle so bile stiske vsakdanjega življenja resna preizkušnja, za otroke in novorojenčke pa je bilo preživetje domala nemogoče. Od 371 otrok, ki so bili rojeni v taborišču leta 1943, jih je 329 umrlo nekaj dni po rojstvu in nihče med njimi ni preživel ujetništva (Parcer 1993: I, 4). Taboriščne oblasti si niso belile glave s tem. Kot se spominja nekdanja taboriščnica Elisabeth Guttenberger, jih je v zvezi z novorojenčki zanimalo zgolj to, da so bili pravilno tetovirani (Parcer 1993: II, 1498).

Sredi julija 1943 je državni vodja SS obiskal taborišče. Höß ga je popeljal po vsem Ciganskem taborišču. To je bila najpopolnejša inšpekcija vsega: opazil je prenatlačene barake, nehigienske razmere, prepolno poslopje bolnišnice. Videl je bolnike z nalezljivimi boleznimi in otroke, ki jih je prizadela noma. Seznanil se je s stopnjo umrljivosti, ki je bila relativno nizka v primerjavi s celotnim taboriščem. "Toda umrljivost otrok je bila izredno visoka. Ne verjamem, da je veliko novorojenčkov preživel več kot nekaj tednov." Ko si je tako ogledal "vse do podrobnosti in tako, kot je bilo v resnici", je ukazal Hößu, da uniči vse

nesposobne za delo, druge pa naj prej izloči, tako kot pri Židih (Höb 1959: 126).

Pravljica o Ciganskem taborišču se je končala v začetku avgusta 1944, tako kot so se končevale vse pravljice v državi KZ: nenasitni zmaj je pogoltnil vse preostale prebivalce. Nekega dne je bil "transport". Tisti, ki so bili spoznani kot "dela zmožni", so bili ločeni od drugih, prav tako vojni veterani in ženske, poročene z njimi (3.461 oseb). Ciganske družine so bile ločene. Moški in vsi dečki nad dvanajst let so bili poslani v Buchenwald (918 oseb), štirideset od teh je bilo poslanih naprej v Dachau za eksperimentalne namene. Ženske (mnoge z dojenčki v naročju), deklice in dečki pod dvanajst let so bili premeščeni v Ravensbrück. Nekaj odraslih Ciganov je bilo nameščenih v moško koncentracijsko taborišče v Ravensbrücku, nadaljnjih 490 žensk pa v podružnice Buchenwalda. Na začetku marca 1945 se je nekaj teh žensk znašlo v Mauthausnu skupaj s svojimi otroki. Desetega oktobra 1944 je bilo osemsto dečkov in deklic poslanih iz Buchenwalda nazaj v Auschwitz, kjer so jih pokončali v plinskih celicah (Buber-Neumann 1949: 246, 307; Adelsberger 1956: 109; Broad 1969: 77; Maršálek 1974: 86; Spritzer 1980: 77; Bernardac 1981: 224; Ramati 1985: 215; Orenstein 1988: 216; Meyer 1990: 19; Parcer 1993: II, 1536).

V sedemnajstih mesecih obstoja Ciganskega taborišča je najmanj 20.078 od skupaj 20.943 registriranih jetnikov umrlo zaradi lakote, bolezni ali zaplinjenja (Czech 1990: 677; Piper 1992: 16-18; Parcer 1993: I, 4). Niso pa bili vsi Cigani, ki so umrli v Auschwitzu, ob prihodu v taborišče registrirani. Tako na primer 1.700 Ciganov deportiranih iz vojvodstva Białystok 23. marca 1943 in izoliranih v blokih 20 in 22 zaradi suma, da imajo tifus. V taborišču jih niso registrirali in jim dali taboriščnih števil, po nekaj dneh pa so jih poslali v plinske celice (Czech 1990: 359; Piper 1992: 43).

Nekaj dni pozneje je bilo ponoči 2.897 moških, žensk in otrok zaplinjenih zaradi epidemije tifusa. Cigane, ki so jih ocenili kot nezmožne za delo, so naložili na tovarnjake in jih odpeljali v plinske celice. Cigani, ki so bili izbrani za plinsko celico, do zadnjega trenutka niso vedeli, kaj jih čaka. Šele v krematoriju so zaslutili, kaj bo z njimi, in čez taborišče so se razlegli kriki obupa, lamentacije, obtožbe. Klicali so na pomoč in rjovedi: izdajalci, podleži, morilci! Sklicevali so se na nemško državljanstvo, na to, da niso storili nič narobe, da so se celo borili za Nemčijo, da hočejo živeti; na esesovce so metali celo kose kruha. Zaman. Esesovci so bili premočni, predobro izurjeni in bilo jih je preveč (Adelsberger 1956: 112; Záhajeuská 1968: 4; F. Müller 1979: 151; Langbein 1994: 182; Bernardac 1981: 240).

Tistikrat so pripadniki Sonderkommanda lahko opazovali še en ne- navaden prizor, ki ga v tej predsobi smrti dotlej še niso videli: "Številni

moški so držali svoje žene v tesnem objemu, se krčevito stiskali k njim, kot bi se še zadnjič spojili v strastno, a brezupno ljubezensko igro" (F. Müller 1979: 151).

V bloku 29 se je Ciganki in dvema otrokoma uspelo skriti. Naslednje jutro, ko so jih našli, so jih takoj ubili. V taborišču so našli tudi Cigana, ki je zatrjeval, da je Nemec. Po likvidaciji taborišča so ga poslali skupaj s celotnim osebjem v nekdanje Cigansko taborišče v kazenski blok. Toda ko je 2. avgusta ta četa odhajala na delo, ga je komandant taborišča poklical nazaj, preveril njegove dokumente, in ko se je prepričal, da je Cigan, ga je poslal v plinsko celico (Ficowski 1989: 48).

Ker so bili Cigani označeni s številkami, je politični oddelek izdal navodilo, da je treba kot dan smrti vseh Ciganov registrirati 1. avgust 1944. "Ta primer idiotskega reda je zbudil gnus in ogorčenje. Nihče na svetu ne bi verjel, da je 5.000 Ciganov umrlo naravne smrti v enem večeru. Ampak 'Red' je bil sveta beseda" (Żywulska 1946: 215). Kakorkoli že, Cigani vsekakor niso mogli narediti ničesar glede tega. Za alibi so zdravnike iz Ciganskega taborišča obtožili, da so širili skrivnostni virus med jetniki, in trije med njimi so bili poslani v kazenski blok zato, ker naj bi bili krivi, da so Cigani zboleli zaradi njihove malomarnosti. Virus naj bi povzročil simptome, podobne simptomom črne kuge (Żywulska 1946: 216; Lingens-Reiner 1948: 67; Kraus in Kulka 1966: 204).

Seveda nihče ni verjel v zgodbo. Vse taborišče je vedelo, da so "šli skozi dimnik". Kadar je bruhal iz dimnikov krematorija velik ogenj, so otroci govorili, da "Cigani letijo v nebo" (Bartnikowski 1989: 55). Ali z besedami ciganske pesmi:

*"Prignali so nas skoz vrata,
spustili so nas skoz dimnik"*

(Ficowski, 1989: 48.)

Esesovcem, ki niso imeli pomislekov ob uničevanju Židov, njihovo ubijanje je bilo zanje dnevna rutina, je bilo vendarle neprijetno in mučno pokončevati ljudi, s katerimi so bili do tedaj v precej dobrih odnosih. Čeprav v koncentracijskih taboriščih ni bilo prostora za sentimentalnost, je leta 1944 prvi komandant zaščitnega taborišča Birkenau Schwarzenhuber izpovedal Hössu, da mu je bilo tedaj težje kot ob vseh množičnih uničevanjih Židov, saj je osebno poznal skoraj vse zaplinjene Cigane in je bil v dobrih odnosih z njimi (Hoess 1959: 127; F. Müller 1979: 149).

Cigansko taborišče je bilo na začetku avgusta 1944 popolnoma prazno in taboriščne oblasti naj bi celo prepovedale uporabljati za ta sektor "najbolj vsakdanjo oznako Cigansko taborišče" (Adelsberger 1956:

111, 114; Hoess 1959: 128; Švalbová 1964: 127; Kraus in Kulka 1966: 204; Münzel in Streck 1981: 110; Ramati 1985: 222; Müller-Hill 1988: 60).

Ker so v Ciganskem taborišču živeli skupaj moški, ženske in otroci, je razumljivo, da je bilo spolno življenje tam pestrejše kot v drugih sektorjih. Ali kot je opisal nekdanji interniranec: "Tukaj velja načelo: 'Kar lahko užiješ danes, ne odlašaj na jutri.' Vsakdo hoče užiti življenje. Kaj potem, če se širijo spolne bolezni! V žaru krematorija bojda vse ugasne" (Blank 1945: 81). Interniranci iz drugih delov taborišča so v Cigansko taborišče kljub prepovedi lahko prišli s podkupnino. Za zavojček cigaret so jim esesovci dovolili prebiti noč v njem. Tisti, ki so si to lahko privoščili, so rade volje plačali, saj so za vrati Cigani prodajali hčere in žene po načelu, kaj boš s krepostjo, bolje je izgubiti jo kot stradati. Mladoletna dekleta naj bi s prostituiranjem vzdrževala cele družine (Mareš 1963: 186; Bezwińska 1973: 59; Münzel in Streck 1981: 92; Kielar 1982: 255). "Iz našega bloka se je opotekla vitka Ciganka in se močno opita jokajoč vrgla v moževo naročje. Čakal je tu na svojo ženo, da se vrne iz 'službe', da bi zaslužila otrokom košček kruha. Od lakote shujšani mož že ni bil več ljubosumen. Zagrizel se je v beli kruh, dokler žena ni začela kričati nanj, naj misli na otroke..." (Blank 1945: 88).

Čeprav prestopki te vrste niso bili v skladu s taboriščim redom, niso nikoli sprožili ostrih reakcij taboriščnih oblasti. Ko je neke noči, na primer, nekaj "zelenih" kapojev iz sosednjega sektorja skopalo rov pod bodečo žico v Cigansko taborišče, kjer so vdrli v bivalne bloke in posiljevali ženske vpričo otrok, so dobili le "najbolj površno kazen" (Kraus in Kulka 1966: 247).

Vpliv lakote je bil znaten tudi v Ciganskem taborišču, vendar za spolnost ni bil zgolj zaviralen, temveč je lakota delovala tudi kot spodbuda. Ciganke so se zapeljivo smejale vsakomur, ki bi jim mogel dati kos kruha ali cigareto (Blank 1945: 78). "Ciganske ženske, ki so živele tu, v bloku z nami, niso omahovale. Da bi dobile cigareto, so se pustile ljubkovati, vtem ko smo mimo njih hodili po stopnicah. Obsipavale so nas tudi s plamenečimi zaljubljenimi pogledi.

Spočetka je to obrodilo uspeh, tu in tam so dobile kak čik, včasih celo cigareto. Čez čas pa so se tudi najbolj zaljubljeni naveličali, saj so te dame delale pod ustrežljivim in dobrohotnim pogledom svojih mož in z njimi delile zasluženost kot poštene žene, vredne spoštovanja" (Montegut 1973: 304).

Prav v Ciganskem taborišču so se esesovci in interniranci najbolj zblížali in v glavnem pozabili na strogo disciplino. Mnoge Ciganke so imele zveze s taboriščniki iz drugih taborišč in celo z esesovci. Nekateri med njimi so jih namreč redno obiskovali in menda se je pogosto dogajalo, da so hčere stražile, da matere in esesovca ne bi kdo presene-

til (Bernardac 1981: 150). V takšnih razmerah je postala nacistična rasna politika v Birkenavu neke vrste tragikomedija. Ljubka ciganska dekleta so zmešale glavo nekaterim esesovcem. Eden izmed njih je bil rapportführer Gerhard Palitzsch, večkratni morilec in notorični rabelj iz Auschwitza. Navzlic strogi prepovedi odnosov z jetnicami je začel razmerje z Židinjjo s Slovaške Katjo Singer in Ciganko Wero Larca. Palitzscha so ujeli in flagranti in njegove kariere je bilo nenadoma konec. Bil je zaprt in postavljen pred vojaško sodišče. Junija 1944 so ga poslali v esesovsko bojno enoto, ki se je borila na Madžarskem; ubit je bil blizu Budimpešte decembra 1944 (Kraus in Kulka 1966: 163; Joachimowski 1970: 192; Garliński 1976: 207; Kozaczka 1977: 66; Treece 1982: 146; Langbein 1987: 458; Friedrich 1994: 63).

Čeprav so bile nacistične oblasti brez načel, so se trdno držale rasne teorije. Prostitutke so zaposlili v javnih hišah zato, da bi jih "prevzgojili", toda niso jih smeli obiskovati vsi taboriščniki. Pravico do obiska so imeli pripadniki tako imenovanega herrenvolka, medtem ko so taboriščniki drugih narodnosti imeli le omejen dostop. Židom, Ciganom in Rusom je bil obisk javne hiše popolnoma prepovedan (Prosen 1945: 5; Svata 1945: 86; Faltus 1946: 94; Nansen 1949: 392; Geve 1958: 130; Grzesiuk 1987: 255; Langbein 1987: 455).

Od 15. septembra 1935 je za Cigane veljala omejitev nürenberškega zakona o zaščiti nemške krvi in časti, ki je prepovedoval poročanje ali spolne odnose med arijci in nearijci. Prestopniki so bili brutalno kaznovani: vsak tuji delavec, ki je imel razmerje z Nemko, je bil steriliziran, Židi in Cigani so bili kastrirani. Od 1941 so Poljaki in drugi delavci z Vzhoda dobesedno tvegali glavo, če so se zapletli v ljubezensko razmerje z Nemko: nekateri so bili zaradi tega obešeni; Nemci, ki so zagrešili takšen zločin, so bili zaprti in/ali poslani v koncentracijsko taborišče (Siewert 1945: 14; Schlotterbeck 1947: 105-107; Buchmann 1959: 18; Gellhorn 1986: 174).

Vendar v koncentracijskih taboriščih rasne zakonodaje niso vedno tako absolutno upoštevali. V taboriščnih javnih hišah so čakale na obiskovalce ženske vseh narodnosti, s Cigankami vred. Taboriščni zdravnik v Ravensbrücku dr. Schiedlausky je na primer navedel, da je med svojim službovanjem od sredine decembra 1941 do avgusta 1943 aktivno sodeloval pri izbiri 42 žensk za javne hiše v koncentracijskih taboriščih, v glavnem poklicnih nemških prostitutk, nekaj Poljakinj in nekaj nemških Cigank "mešane krvi". Po drugi strani pa so bili v istih ustanovah spolni odnosi med Nemkami in tujci vsaj do določene mere institucionalizirani (Internationales Lagerkomitee Buchenwald: 83; Blank 1945: 112; Siewert 1945: 14; Svata 1945: 86; Kalmar 1946: 175; Szmaglewska 1946: 201; Živković 1946: 149-150; Hajšman 1947: 287; Arndt 1970: 113; Kozaczka 1977: 55; Linton 1986: 271).

Naslednja zgodba je iz Ravensbrücka, kjer so bile po navedbah nekdanje interniranke čednejše Ciganke poslane v taboriščno javno hišo in jih je tam taboriščno osebje vsako noč posiljevalo (ali pa so se vdajale prostovoljno). Deklice naj bi veljale za poslastico in so bile prisiljene zadovoljevati najbolj prostaške spolne sprevrženosti moških, ki so bili zaposleni v taborišču bodisi kot stražarji, v administrativnih poslopih ali v uničevalnih delih. Žrtve, ki so zanosile, so poslali k "zdravnikom". V kazenskem bloku so smele ostati skupaj z otrokom. Mnoge so imele splav v prvih petih ali šestih mesecih nosečnosti. Z drugimi so ravnali dobro in so smele živeti, dokler se ni približal čas poroda. Potem so zdravniki opravili splav. Le redko je mati preživela operacijo. Tiste, ki so preživele in niso umrle pred osvoboditvijo Ravensbrücka, so preostanek življenja prebile v norišnicah (Izbicki 1965: 137).

Če so nacistični oblastniki gledali na Cigane kot na asocialne, so na Ciganke gledali kot na prostitutke. Zato so po letu 1939 Cigani (z otroki vred) morali nositi prišite črne trikotnike, kar jih je uvrščalo v kategorijo asocialnih, kamor so spadali klateži, berači, zvodniki, tisti, ki so se izmikali redni zaposlitvi, prostitutke in tisti, ki so bili zaprti zaradi spolnih odnosov s pripadniki manjvrednih ras (Heilig 1941: 110; Wallner 1941: 53; Louda 1945: 60; Wiechert 1946: 102; Beccaria Rolfi in Bruzzone 1978: 76).

Če je v koncentracijskih taboriščih za moške črni trikotnik označeval najnižjo kategorijo internirancev, so bile v ženskih taboriščih prostitutke pogosto imenovane na najvišje položaje v taboriščni hierarhiji. Tako so od samega začetka ženskih koncentracijskih taborišč in vse do njihovega konca ženske s črnimi trikotniki prevladovale med prominentkami (Lewinska 1945: 131, 133, 147; Dobaczewska 1946: 111; Ravensbrücker Häftlingen 1946: 13). Januarja 1945 je bila javna hiša v Mauthausnu zaprta in prostitutke iz nje so postale nadzornice v ženskem taborišču. Dobile so posebne esesovske uniforme, medtem ko so druge jetnice nosile "pižame" (Gostner 1945: 174; Hruban 1945: 91; Berdych 1959: 213; Boulanger 1960: 94).

Večina internirancev ni imela veliko težav sprejeti misel, da so Ciganke prostitutke, upiralo se jim je edinole sprejeti jih kot nadrejene. To je razločno videti iz zgodbe iz Mauthausna: "Z internirankami so bile (prostitutke, op. B. J.) še posebej grobe, med njimi zlasti nemška Ciganka, ki je veljala za najlepšo in najbolj vabljivo prostitutko med esesovskimi oficirji. Ko je zdaj oblekla uniformo in si obula škornje, je bila prava podoba pobesnelega esesovca iz prvih zmagovitih dni tretjega rajha. Njeno grobost so v komandi taborišča takoj zaznali, dali so ji višji čin in jo določili za poveljnico novopečenim nadzornikom – nemškim prostitutkam. Ker je imela višji čin, so morali tudi esesovci v taborišču pozdravljati predstavnico nižje rase – Ciganko. To je bila svojevrstna komedija propadajočega 'Herenvolka'. Ciganka je kot po-

klicna prostitutka in delomrznica nagonso sovražila politične zapornice, zato so občutile njeno grobost na vsakem koraku. Ironija je bila še v tem, da je Ciganka sovražila tudi esesovce, ker so ji pač vzeli svobodo. Zato jim je zvesto služila in si prizadevala, da si še poveča privilegije, ki jih je imela že poprej v javni hiši" (Utović 1981/82: št. 10).

Seksualnost Ciganov je že dolgo vznemirjala in strašila strokovnjake in mnogi psihiatri v Nemčiji so zagovarjali in izvajali sterilizacije. Toda sterilizirani Cigani niso bili spuščeni na prostost, ampak naj bi bili zbrani v enospolnih taboriščih. Ameriški zdravnik, ki je prišel v Dachau neposredno po osvoboditvi taborišča, se na primer spominja, da so tam našli Cigana, ki je pred leti prostovoljno zaprosil za sterilizacijo, ker se je želel poročiti z arijko, a je bilo mešanje njegove krvi z arijsko uradno prepovedano (Smith 1972: 207).

Z nacističnega vidika nikakor ni bilo zaželeno, da bi se nearijci razmnoževali, saj bi se s tem samo povečevalo število sovražnikov arijske rase. Zaradi tega so v koncentracijskih taboriščih opravljali množične sterilizacije, v glavnem na židovskih in ciganskih ženskah in moških. Ciganke in Cigane so sterilizirali tudi zunaj taborišč in jim včasih dali na "izbiro" taborišče ali sterilizacijo. Sterilizacije Židov in Ciganov v taboriščih in zunaj njih so izvajali zaradi medicinskih poskusov in kontrole rojstev in zato, da bi preprečili razmnoževanje manjvredne rase (Bock 1984: 286).

Poskuse z množično sterilizacijo je v Auschwitzu opravljal profesor Carl Clauberg, ki je v enem letu steriliziral 2.863 žensk, mlajših od osemnajst let, in 882 starejših od osemnajst, zvečine Židinj in Cigank. Svoje poskuse je opravljal do evakuacije taborišča, 18. januarja 1945. Pozneje je uredil, da so bile nekatere izmed njegovih poskusnih oseb poslane v Ravensbrück, kjer je nadaljeval svoje poskuse navzlic ekstremnemu kaosu (Sterpellone 1978: 52; Linton 1986: 277).

V večjem obsegu so poskuse s sterilizacijo s pomočjo rentgenskih žarkov izvajali v Auschwitzu pod vodstvom profesorja Horsta Schumanna med novembrom 1942 in aprilom 1944. Schumanna je zanimal vpliv rentgenskih žarkov na ženske in moške spolne žleze. S poskusi je nadaljeval v Ravensbrücku: vse Ciganke v taborišču od 10. do 45. leta so bile sterilizirane. V času od 4. do 7. januarja 1945 je Schumann kirurško steriliziral nad 120 ciganskih žensk in otrok. Najmlajša je bila stara osem let (Central commission 1946: 72-73; Tillon 1946: 36, 70; Salvesen 1958: 149-150; Hajkova 1960: 102; Kierdzyńska 1961: 113; Massariello Arata 1979: 103; Zülch 1979: 119; Bernardac 1981: 278; Laska 1983: 224; Linton 1986: 283).

Po vojni je nekdanji komandant koncentracijskega taborišča Ravensbrück Suhren pred sodiščem izpovedal, da so tam sterilizirali tako ženske kot tudi moške in otroke, "vendar so to bili Cigani"; to naj bi bila po njegovem olajševalna okoliščina. Priznal je tudi, da je ukazal sterili-

zacija mladoletnih Cigank, ker so "nižja rasa". Esesovski zdravnik Treite pa je pričal, da so mladoletne Ciganke sterilizirali zato, ker imajo Ciganke otroke že v tej starosti (Kiedrzyńska 1961: 113; Bernardac 1981: 278).

Junija 1944 so bili v Auschwitzu nemški vojaki in njihove družine premeščeni v bloka številka 9 in 10. Obljubili so jim, da bodo tiste, ki se bodo "prostovoljno" sterilizirali, izpustili "na prostost", druge pa poslali v koncentracijska taborišča. Toda v sterilizacijo ni privolil skoraj nihče, saj so se bali metod, ki jih je pri tem uporabljal Inštitut za higieno (kastracija) (Holuj 1966: 311; Bernardac 1981: 199). V Ravensbrücku so ciganskim internirancem ponudili isto izbiro. "Po zelo glasni diskusiji se je večina od njih odločila, da se ne dajo sterilizirati in da bodo ostali v taborišču. Ko smo pretresali, kaj bi storili na njihovem mestu, smo se brez izjeme strinjali, da bi mi z obema rokama pograbili priložnost" (Orenstein 1978: 222).

V Ravensbrücku so na začetku 1945 obljubili prostost Cigankam in otrokom, če privolijo v sterilizacijo. Podpisati so morale, večina s tremi križci, da se strinjajo s "prostovoljno" sterilizacijo oziroma sterilizacijo mladoletne hčere. "Vendar ti otroci narave (Naturkinder) niso imeli pojma, kaj pomeni beseda 'sterilizirati'. Njihova ušesa so slišala samo eno: Odpuščena bom, šla bom na prostost, če podpišem!" Številne so sprejele ponudbo, češ, "če še tako boli in če ne bom nikoli več imela otrok, se splača pretrpeti za prostost" (Bruha 1984: 118-119).

Diderotova *Encyclopédie*, ou dictionnaire raisonné des sciences, des artes et des métiers definira Cigane kot klateže, ki zatrujejo, da znajo napovedati usodo iz dlani. Talentirani so za petje, ples in krajo. Domala dvesto let pozneje je bilo to v Ciganskem taborišču na planetu Auschwitz empirično dokazano za bodoče generacije, denimo v muzejih, ustanovljenih v koncentracijskih taboriščih. Prvi med njimi je bil odprt v Dachavu in je vseboval vse vrste statistik in dokumentov o taborišču. Med eksponati so bile lobanje "kriminalnih tipov": Ciganov in Židov. Bili so tudi mavčni kipi taboriščnikov s telesnimi hibami ali taki, ki so bili videti kot karikature, na primer Cigan z nagačeno kuro pod pazduho, ki naj bi jo seveda ukradel (Vouk 1946: 91; Domagala 1957: 12; Neuhäusler 1960: 11; Konobelj 1964: 389; Linton 1986: 271).

Obiskovalci muzejev so bili pripadniki vseh stopenj in plasti nacističnega sveta. V dahavski muzej so na primer prihajali ministri in gaulajterji, generali in policijski predstojniki, politični in kulturni voditelji, iz NSDAP in oficirskih šol, iz različnih organizacij in združenj ter kajpada iz znanstvenih ustanov. Da bi taboriščne oblasti popestrile ogled, so na poti k taboriščnemu bunkerju razkazovali tudi pomembne osebnosti iz vrst internirancev, na primer višje duhovnike različnih veroizpovedi, državnike podjarmljenih držav, znane umetnike so predstavili skupaj z

morilci, posiljevalci in Ciganom, "ki ni maral delati" (Bláha 1946: 48; Domagala 1957: 12; Neuhäusler 1960: 11).

Ta proces konstrukcije Cigana je še razločnejše viden v sodobnem filmu. V Ciganskem taborišču so poleti 1943 posneli "dokumentarni film", v katerem so nastopili internirani Cigani vseh starosti. Za to priložnost so uredili "pravi ciganski tabor". Zakurili so ogenj, nad njim obesili kotel, razmestili stole, vložili in obešali perilo; asistent je skrbno brisal sledove avtomobilskih gum, da je bilo posneto gradivo kar se da "avtentično": "Tabor se je prebudil. Neka starka meša juho. Neka druga umiva deklico v kovinskem lavorju. Moški plete košaro. Ded popravlja obuvalo... Okrog drugega ognja, v bližini drevja, je zbor (sredi belega dne, kar je praktično za snemanje). Muzika, petje, ples" (Bernardac 1981: 323-324).

Po drugi strani pa je ta konstrukt s pigmalionsko močjo privlačil tudi Nemce; toliko bolj, ker je bil dejansko samo podoba lastne potlačene narave. Vendar, kot smo videli, drugačnost Ciganov v mnogih primerih ni bila nič več kot socialna mimikrija. Cigani, ki so se desetletja dolgo učili, da najlaže najdejo svoj prostor pod soncem tako, da se prilagodijo zahtevam okolja, so prevzeli podobo, ki so jim jo vsilili od zunaj, kot nekakšno varovalno masko (Jezernik 1997: 46). Če je prišel na obisk kak taboriščni oblastnik, so pogosto pritekli iz barak in začeli igrati ali izvajati svoje običajne trike. Nikoli se niso naveličali kazati se vesele, v prvi vrsti zato, ker so si s tem zaslužili priložnostno dodatno skledo juhe. Taboriščni oblastniki so jih spodbujali, naj nadaljujejo svoje tradicije: "Kakšno cigansko taborišče pa bi bili brez orkestra?" Nastal je ciganski orkester in njegovi člani so prejeli posebne obroke hrane, celo žganje; in vse je plesalo (Geve 1958: 142; Hoess 1959: 127; Ramati 1985: 188, 196).

Za Hitlerjev rojstni dan je bila v Ciganskem taborišču vojaška parada. Zastave s svastiko so plapolale vsepovsod. Vsi so bili oproščeni dela in dobili so obrok kruha in juhe ter celo nekaj prazničnih rezin salame. Ciganski godci so ves čas igrali: opoldne se je nekaj esesovskih oficirjev pojavilo v taborišču, orkester je udaril koračnico in začela se je parada. Kakšnih dvesto moških je korakalo v vojaški formaciji, v četverstopih, cela četa v progastih taboriščnih uniformah, z vojnimi odlikovanji, celo nekaj železnih križcev je bilo pripetih na prsih nekdanjih vojakov. To so bili nemški Cigani, ki so jih z vzhodne fronte poslali v Auschwitz. Peli so nemško koračnico. Esesovski oficirji so dvignili roke v pozdrav, enako ciganski veterani Wehrmachta, z očmi na desno proti odru, korakali in peli so na ves glas o svoji pokorščini firerju:

*"Wir standen für Deutschland auf Posten and hielten die heilige Wacht.
Führer, befiehlt, wir folgen dir!"*

(Ramati 1985: 194-195).

Glasba in ples sta torej igrala pomembno vlogo v Ciganskem taborišču. Ob večerih so glasbeniki igrali po barakah v drugih delih taborišča in si tako služili dodaten kos kruha. Bilo je, kot da bi glasba pričarala drugačno življenje daleč proč od Auschwitzta in od vojne. Glasba je igrala, žganje je teklo in cvetela je ljubezen. V pijači in orgijah so se izgubljale tudi rasne razlike: poleg taboriščnih funkcionarjev iz vrst internirancev so v teh zabavah sodelovali tudi esesovci (Blank 1945: 75; Geve 1958: 84; Fryd 1959: 298; Montegut 1973: 171; Starčević 1974: 30; Bernardac 1981: 172; Kielar 1982: 180, 252). Vsak nemški sobni starešina v Ciganskem taborišču je vzdrževal svojo "mlado zelo lepo Ciganko" in jo oskrboval s hrano, ki jo je odtrgal svojim tovarišem na bloku. Bile so dobro oblečene, imele so dovolj jesti in se prijetno zabavale na večernih zabavah ob pijači in plesu (Heimler 1959: 51; Bernardac 1981: 161-162; Kielar, 1982: 180).

Vendar je bilo takšnih le malo: ogromna večina prebivalcev Ciganskega taborišča je stradala, bila umazana in razcapana. Mlade Ciganke, ki jih niso opazili vplivni pripadniki taboriščne elite in jih niso najeli, so se razkazovale prebivalcem sosednjega moškega taborišča in plesale za nekaj cigaret, ki so jim jih metali čez žico v znak priznanja za njihov talent. Moški so radi gledali dekleta, ki so plesala na dražljiv način. Bolj dražljiv ko je bil ples, bolj radodarno so jih nagrajevali s cigaretami (Kielar 1982: 181).

Zgodovinski viri navajajo naslednje načine, kako so se preživljali Cigani: prosjačenje in vedeževanje sta najpogostejše omenjana elementa, drugi so trgovanje s konji, kovaštvo, godčevstvo in ples. Kraja je tudi večna tema, dasi njihovi zločini, kot kaže, zvečine niso presegali izmikanja hrane, obleke in denarja, kadar se je ponudila priložnost (Fraser 1995: 125).

Cigani so se tudi v koncentracijskem taborišču preživljali s svojo tradicionalno spretnostjo "po cigansko". Trgovati s konji in opravljati kovaštva niso mogli, lahko pa so brali iz dlani ali kart in za kos kruha je bila vedno srečna prihodnost celo za bodečo žico koncentracijskega taborišča: takojšnja svoboda. Poleg tega so, kot se je izrazila nekdanja taboriščnica, "kradli kot srake in vsega tega učili tudi svoje otroke" (Vermehren 1979: 80). Kadar je bilo dovolj toplo, pozimi pač nihče ni postopal zunaj blokov po večernem zboru, so ob večerih hodili po taborišču in prodajali stvari, ki so jih izmaknili tu ali tam, od garderobe do kuhinje. Približali so se taboriščnikom, ki so pohajkovali naokrog, in na hitrico odprli obleko, da so pokazali, kaj ponujajo. Za vse je bila enotna cena: dnevni obrok kruha (Buber-Neumann 1949: 213; Delbo 1995: 187, 200; Vermehren 1979: 80).

Občasno so celo prodajali cigarete, ki so jih sunili iz žepov esesovcev. Narahlo odprt žep, in trik je bil izveden: "Glej, zdaj nimam ničesar v

roki, vidiš, zdaj imam cigareto in zdaj se je spremenila v kos kruha." Da ne bi bili videti sumljivi, ko so se približali esesovcem, so plesali zanje ali jim peli. Celotni otroci so se naučili peti popularno nacistično pesem "Marš na Anglijo"; leta 1944 je bila sicer že nekoliko iz mode, toda nacisti so jo očitno še vedno radi poslušali (Buber-Neumann 1949: 246). Včasih so dobiček podvojili s prodajanjem cigaret, iz katerih so spretno izbrskali polovico tobaka (Geve 1958: 159).

Vse to ni moglo uiti budnim očem komandanta Hößa: "Kraja in potepušstvo sta v njihovi krvi in ju ni mogoče izkoreniniti. Njihova moralna stališča so popolnoma drugačna kot pri drugih ljudeh. Kraje ne štejejo za kaznivo dejanje in ne morejo razumeti, zakaj naj bi bil kdo kaznovan zaradi nje. Mislim na večino od interniranih, pravih popotujočih Ciganov, pa tudi na tiste mešane krvi, ki so jim postali sorodni. Ne mislim na tiste, ki so se naselili v mestih. Ti so se naučili že preveč o civilizaciji, in kar so se naučili, na žalost, ni bilo najboljše" (Hoess 1959: 128).

V krutem svetu koncentracijskih taborišč ni bilo lahko preživeti, saj redni obroki hrane niso zadoščali za preživetje in celo tradicionalno preizkušene spretnosti, s katerimi so si pomagali, kadar so bili stinjeni v kot, niso imele običajnega učinka. V Ravensbrücku, denimo, so se taboriščnice previdno izogibale nekaterim ciganskim deklicam, ker so bile "tako zelo umazane in kradle tako premeteno" (Boom 1954: 90). Zato so se zatekale k roparskim napadom. V Ravensbrücku so se Ciganke skrivale za bloki in napadale vozičke s hrano, ki so jih pripeljali mimo (Dufournier 1948: 129).

Kot smo videli, Cigani sploh niso obstajali, temveč so bili zgolj konstrukcija, ki naj bi ponudila grešnega kozla v primeru potrebe in/ali merilo, s pomočjo katerega so se definirali "kulturni ljudje". Ciganom v koncentracijskih taboriščih so nasilno omejili svobodo gibanja, oblastniki pa so razlagali njihovo hrepenenje po svobodi kot dokaz njihovega romantičnega in svobodoljubnega duha. Prikrajšani za zadostno hrano za preživetje, so si Cigani morali pomagati s tatvinami ali prostitucijo, da so nahranili svoje družine, in tako sta kraja in seksualna razuzdanost postali del konstrukta. Ker so bili prikrajšani za vodo in druge potrebščine, je tudi nečistoča postala del tega konstrukta.

Če so Cigani kdaj obstajali, so nacisti poskrbeli, da niso preživeli Auschwitza. Toda Zahodnjaki so potrebovali nasprotje in Cigani so plesali po njihovi melodiji. V skladu z zakonom, ki vlada v vseh hierarhično strukturiranih družbah, so tlačeni vedno na samem robu zakona in so krivi, ker sploh obstajajo. Zakon je vedno natančen: kdor ne uboga, ga krši in je torej zločinec. Če zakon koga razglasi za zločinca, je zločinec; če ni, je v navzkrižju z zakonom, torej je – zločinec. Ali z

besedami ciganskega rekla: "Kdor hoče preživeti, mora biti hudič!" (Tomašević in Đurić 1988: 21). Nič presenetljivega torej, da je po koncu vojne igrala ista melodija. Če parafraziram Jana Kotta (Hrana bogov): Svet, ljudje in celo bogovi se spreminjajo; samo Cigani so večni. V Buchenwaldu so po osvoboditvi taborišča, 11. aprila 1945, nekateri interniranci očistili tla in prepričali dve ciganski dekleti, da sta plesali: "Ti dekleti sta bili mladi in sta se obračali in zvijali ob zvokih sanjave ciganske muzike. Bil sem tako očaran, da se niti premakniti nisem mogel. Verjetno sta mislili o istem kot jaz: – o ciganskem ljudstvu, tem svojskem ljudstvu, ki ne pozna domovine, pa vendar strastno ljubi svoje družine; ljudstvu, ki ostaja skrivnost ne glede na to, kako dobro ga poznaš. Bilo je prvič, da sem videl ciganska dekleta tako od blizu. Samo strmel sem" (Geve 1958: 244).

OPOMBE

- ¹ Besedilo je bilo predstavljeno na rednem letnem zasedanju Gypsy Lore Society, ki je potekalo na Boston University od 25. do 27. aprila 1997.
- ² Celotno besedilo ukaza, z dne 16. decembra 1942, je objavila Selma Steinmetz, *Österreichs Zigeuner im NS-Staat*, Wien - Frankfurt 1966, pp. 53-55.
- ³ Cigani v Auschwitzu so namreč imeli pred številko vtetovirano črko Z (=Zigeuner).
- ⁴ Ciganske otroke so prizadevale iste bolezni kot češke, poljske ali židovske, a le ciganski otroki so trpeli zaradi nome. Zato so nekateri sklepali, da je bolezen nekako povezana s prisotnostjo dednega sifilisa (Nyiszli 1973: 35).

REFERENCE

- Adelsberger, Lucie. (1956). *Auschwitz*. Berlin: Lettner.
- Antoni, Ernst. (1979). *KZ - Von Dachau bis Auschwitz*. Frankfurt am Main: Röderberg.
- Arndt, Ivo. (1970). *Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück*; v Rothfels, Hans, in Theodor Escheburg eds. (1970). *Studien zur Geschichte der Konzentrationslager* 93-129. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Bartnikowski, Bogdan. (1989). *Dzieciństwo w pasiakach*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Beccaria Rolfi, Lidia, in Anna Maria Bruzzone. (1978). *Le donne di Ravensbrück*. Torino: Einaudi.
- Berdych, Vaclav. (1959). *Mauthausen*. Praha: Naše vojsko.
- Bernardac, Christian. (1981). *Zaboravljeni holokaust*. Zagreb: Globus.
- Bezwińska, Jadwiga ed. (1973). *Amidst a Nightmare of Crime*. Oswiecim: State Museum at Oswiecim.
- Bezwińska, Jadwiga, in Danuta Czech. (1995). *KL Auschwitz seen by the SS*. Oswiecim: The Auschwitz-Birkenau State Museum.
- Bláha, František. (1946). *Medicina na scestí*. Praha: Orbis.
- Blank, R. (1945). *Mrtvy se vrátil*. Praha: Svetovi literární klub.
- Bock, Gisela. (1984). Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State; v Bridenthal, Renate et al. eds. (1984). *When Biology Became Destiny* 271-296. New York: Monthly Review Press.
- Boom, Corrie ten. (1954). *A Prisoner and yet...* London: Christian Literature Crusade.
- Boulanger, Jakob. (1960). *S číslem na srdci*. Praha: SNPL.
- Broad, Pery. (1969). *KZ - Auschwitz*. Oswiecim: Panstwowe muzeum Oswiecim.
- Bruha, Antonia. (1984). *Ich war keine Heldin*. Wien-München-Zürich.
- Buber-Neumann, Margarete. (1949). *Under Two Dictators*. London: Victor Gollancz.
- Buchmann, Erika. (1960). *Die Frauen von Ravensbrück*. Berlin: Kongress-Verlag.
- Central commission for investigation of German crimes in Poland. (1946). *German Crimes in Poland*. Warsaw.
- Chartok, Roselle K., in Jack Spencer eds. (1995). *Can It Happen Again?* New York: Black Dog & Leventhal.
- Czech, Danuta. (1990). *Auschwitz Chronicle 1939-1945*. London - New York: I. B. Tauris & Co.
- Czechoslovak Doctors. (1946). *Medical Science Abused*. Prague: Orbis.
- Czelny, Kazimierz. (1994). *My journey from Auschwitz to Buckingham Palace*. London: K. T. Czelny.

- Delbo, Charlotte. (1995). *Auschwitz and after*. New Have: Yale University Press.
- Dobaczewska, Wanda. (1946). *Kobiety z Ravensbrück*. Warszawa: Czytelnik.
- Domagala, Jan. (1957). *Ci, którzy przeszli przez Dachau*. Warszawa: Pax.
- Dufournier, Denise. (1948). *Ravensbrück*. London: George Allen & Unwin.
- Eisen, George. (1988). *Children and Play in the Holocaust*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Faltus, Emanuel ed. (1946). *Almanach Dachau*. Praha: Svaz osvobozených politických vězňů a pozůstalých po obětech nacizmu.
- Ficowski, Jerzy. (1989). *The Gypsies in Poland*. Warsaw: Interpress Publishers.
- Fraser, Angus. (1995). *The Gypsies*. Oxford - Cambridge: Blackwell.
- Fried, Hedi. (1990). *Fragments of a Life*. London: Hale.
- Friedrich, Otto. (1994). *The Kingdom of Auschwitz*. New York: Harper Perennial.
- Fritz, Mali. (1986). *Essig gegen den Durst*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Fryd, Norbert. (1959). *Kartoteka živih*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Garliński, Józef. (1976). *Fighting Auschwitz*. London: Fontana.
- Gellhorn, Martha. (1986). *The face of war*. London: Virago.
- Geve, Thomas. (1958). *Youth in Chains*. Jerusalem: Rubin Mass.
- Gostner, Erwin. (1945). *1000 Tage im KZ*. Innsbrück: Karl Sommer.
- Grzesiuk, Stanisław. (1958). *Pieć lat kacetu*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Hajkova, Dagmar et al. (1960). *Ravensbrück*. Praha: Naše vojsko.
- Hajšman, Jan. (1947). *V drápech bestie*. Praha: V. Neubert a synové.
- Heilig, Bruno. (1941). *Men Crucified*. London: Eyre & Spottiswoode.
- Heimler, Eugene. (1959). *Night of the Mist*. London: Bodley Head.
- Höß, Rudolf. (1959). *Commandant in Auschwitz*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Holuj, Tadeusz. (1966). *Konec našega sveta*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Hruban, Antonín. (1945). *Mauthausen*. Prostějov: Vydavatelství spolku.
- Internationales Lagerkomitee Buchenwald. (s. d.). *Konzentrationslager Buchenwald*. Weimar: Thüringer Volksverlag.
- Izicki, John. (1965). *The Naked Heroine*. London: The New English Library.
- Jackson, Livia E. Bitton. (1980). *Ellie. Coming of age in the Holocaust*. London: Panther.
- Jezernik, Božidar. (1997). *The Little Girl and the Swarthy Beast*; Journal of the Gypsy Lore Society 5, Vol. 7, No. 1: 39-48.
- Joachimowski, Tadeusz. (1970). *Relacja*. Arhiv Państwowe muzeum w Oświęcimiu, mapa Oświadczenia 70.
- Jošt, Josip. (1945). *Spominski zapisi*. Arhiv Muzeja novejšje zgodovine Ljubljana, fascikel Nemška taborišča, mapa Spomini internirancev na nemška taborišča.
- Kalmar, Rudolf. (1946). *Zeit ohne Gnade*. Wien: Schönbrunn Verlag.
- Kiedrzyńska, Wanda. (1961). *Ravensbrück*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Kielar, Wiesław. (1982). *Anus mundi*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Kogon, Eugen. (1959). *Der SS-Staat*. Frankfurt am Main: Europäische Verlag.
- Konobelj, Franc ed. (1964). *Jeklo in ljudje. Jeseniški zbornik I*. Jesenice: Skupščina občine Jesenice.
- Kozaczka, Adam. (1977). *Cien antropoida*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

- Kraus, Ota, in Erich Kulka. (1966). *The Death Factory*. Oxford: Pergamon.
- Lagnado, Lucette Matalon, in Sheila Cohn Dekel. (1992). *Children of the Flames*. New York: Penguin Books.
- Langbein, Hermann. (1987). *Menschen in Auschwitz*. Wien: Europa Verlag.
- Laska, Vera ed. (1983). *Women in the resistance and the Holocaust*. Westport - London: Greenwood.
- Lengyel, Olga. (1959). *Five Chimneys*. London: Panther Books.
- Lewinska, Pelagia. (1945). *Vingt mois a Auschwitz*. Paris: Editions Nagel.
- Lingens-Reiner, Ella. (1948). *Prisoners of Fear*. London: Victor Gollancz.
- Linton, Robert Jay. (1986). *The Nazi Doctors*. London: Macmillan.
- Louda, Vlastimil. (1945). *Křížovou cestou nacistického pekla*. Praha: Alois Hynek.
- Mareš, Václav. (1963). *Co Dante nevidel*. Arhiv HÚČs.A Praha, arhiv Svazu protifašistických bojovníku, dok. št. 413.
- Markiewicz, Marian. (1967). *Relacja*. Arhiv Panstwowe Museum Oswiecim, mapa Oswiadczenia 54.
- Maršálek, Hans. (1974). *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen*. Wien: Österreichische Lagergemeinschaft Mauthausen.
- Massariello Arata, Maria. (1979). *Il ponte dei corvi*. Milano: Mursia.
- Menasche, Albert. (1947). *Birkenau*. New York.
- Meyer, Alwin. (1990). *Die Kinder von Auschwitz*. Göttingen: Lamuv.
- Montegut, Raymond. (1973). *Arbeit macht frei*. Ury.
- Müller, Charlotte. (1981). *Die Klempnerkolonne in Ravensbrück*. Berlin: Dietz Verlag.
- Müller, Filip. (1979). *Auschwitz Inferno*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Müller-Hill, Benno. (1988). *Murderous Science*. Oxford: Oxford University Press.
- Münzel, Mark, in Bernhard Streck eds. (1981). *Kumpania und Kontrolle*. Giessen: Focus.
- Nahon, Marco. (1989). *Birkenau. The Camp of Death*. Tuscaloosa - London: The University of Alabama Press.
- Nansen, Odd. (1949). *From Day to Day*. New York: G. P. Putnam's Sons.
- Naor, Simha. (1989). *Krankengymnastin in Auschwitz*. Freiburg.
- Neuhäusler, Johann. (1960). *So war es in Dachau*. München: Kuratorium für das Sühnemal KZ Dachau.
- Nyiszli, Miklós. (1973). *Auschwitz*. London.
- Orenstein, Henry. (1988). *I shall Live*. Oxford: Oxford University Press.
- Parcer, Jan ed. (1993). *Memorial Book: The Gypsies at Auschwitz-Birkenau*. München: K. G. Saur.
- Piper, Franciszek. (1992). *Auschwitz: How Many Perished Jews, Poles, Gypsies...* Kraków.
- Priester, F. (1958). *Deti v Buchenwaldu*. Arhiv HÚČs.A Praha, arhiv Svazu protifašistických bojovníku, dok. št. 576.
- Prosen, Marko. (1945). *V koncentracijskem taborišču Avšvitz*. Arhiv Koroškega pokrajinskega muzeja revolucije Slovenj Gradec, fond Spominsko gradivo, fascikel 6, ovitek 122.

- Ramati, Alexander. (1985). *And the Violins Stopped Playing*. London: Hodder and Stoughton.
- Ravensbrücker Häftlingen. (1946). *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück*. Wien: Stern-Verlag.
- Rawicz, Jerzy ed. (1971). *Okupacja i medycyna*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Salvesen, Sylvia. (1958). *Forgive - but do not forget*. London: Hutchinson.
- Schlotterbeck, Friedrich. (1947). *The darker the Night, the Brighter the Stars*. London: Victor Gollancz.
- Siewert, Robert Siewert. (1945). 10 Jahre politischer Häftling; in *Repräsentanten des Hitler-Staates* 7-14. Halle/Salle: Provinzialverwaltung Sachsen.
- Smith, Marcus J. (1972). *The Harrowing of Hell Dachau*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Spritzer, Jenny. (1980). *Ich war Nr. 10291*. Darmstadt: Darmstädter Blätter.
- Starčević, Tonka. (1974). *Sećanja iz Aušvica*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Sterpellone, Luciano. (1978). *Le cavie dei Lager*. Milano: Mursia.
- Švalbová, Manca. (1964). *Vyhasnuté oči*. Bratislava: Osveta.
- Svatá, Jarmila. (1945). *Milenci SS smrti*. Praha: Svoboda.
- Szmaglewska, Seweryna. (1946). *Dymy nad Birkenau*. Warszawa: Czytelnik.
- Tenenbaum, Joseph. (1956). *Race and Reich*. New York: Twayne Publishers.
- Tillon, Germaine. (1946). *Ravensbrück - A la recherche de la vérité*. Neuchâtel.
- Tomašević, Nebojša-Bato, in Rajko Đurić. (1988.) *Cigani sveta*. Beograd: Jugoslovenska knjiga.
- Utović, Mato. (1981-82). Mauthausen - nacistični pekel; TV-15 49-9. Ljubljana.
- Vermehren, Isa. (1979). *Reise durch den letzten Akt*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Vouk, Ivan. (1946). *Dachau*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- Wallner, Peter. (1941). *By the Order of the Gestapo*. London: John Murray.
- Weidenreich, Ruth. (1960). *Un medico nel campo di Auschwitz*. Firenze: Istituto storico della resistenza in Toscana.
- Wiechert, Ernst. (1946). *Der Totenwald*. München: Kurt Desch Verlag.
- Záhajevská, M. (1968). *Ružena Schumandlová*. Arhiv HUČs.A Praha, arhiv Svaza protifašistických bojovníku, dok. št. 1432.
- Živković, Svetislav. (1946). *U Mauthasenu*. Beograd.
- Zülch, Tilman ed. (1979). *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Żywulska, Krystyna. (1946). *Przezylam Oswiecim*. Warszawa: Wiedza.

Tanki JLA prodirajo proti mejnemu prehodu Šentilj, Pesnica 28. junija 1991.

Foto: Diego Andrés Gómez, Mladina